

VIII
35903
D. f.

V. Bežek.

Zemljepis

za spodnje in
srednje razrede
srednjih šol.

Drugi oddelek:

Opis dežel razen Avstro-Ogrske.

Cena v platno vezani knjigi z k. 40 h.

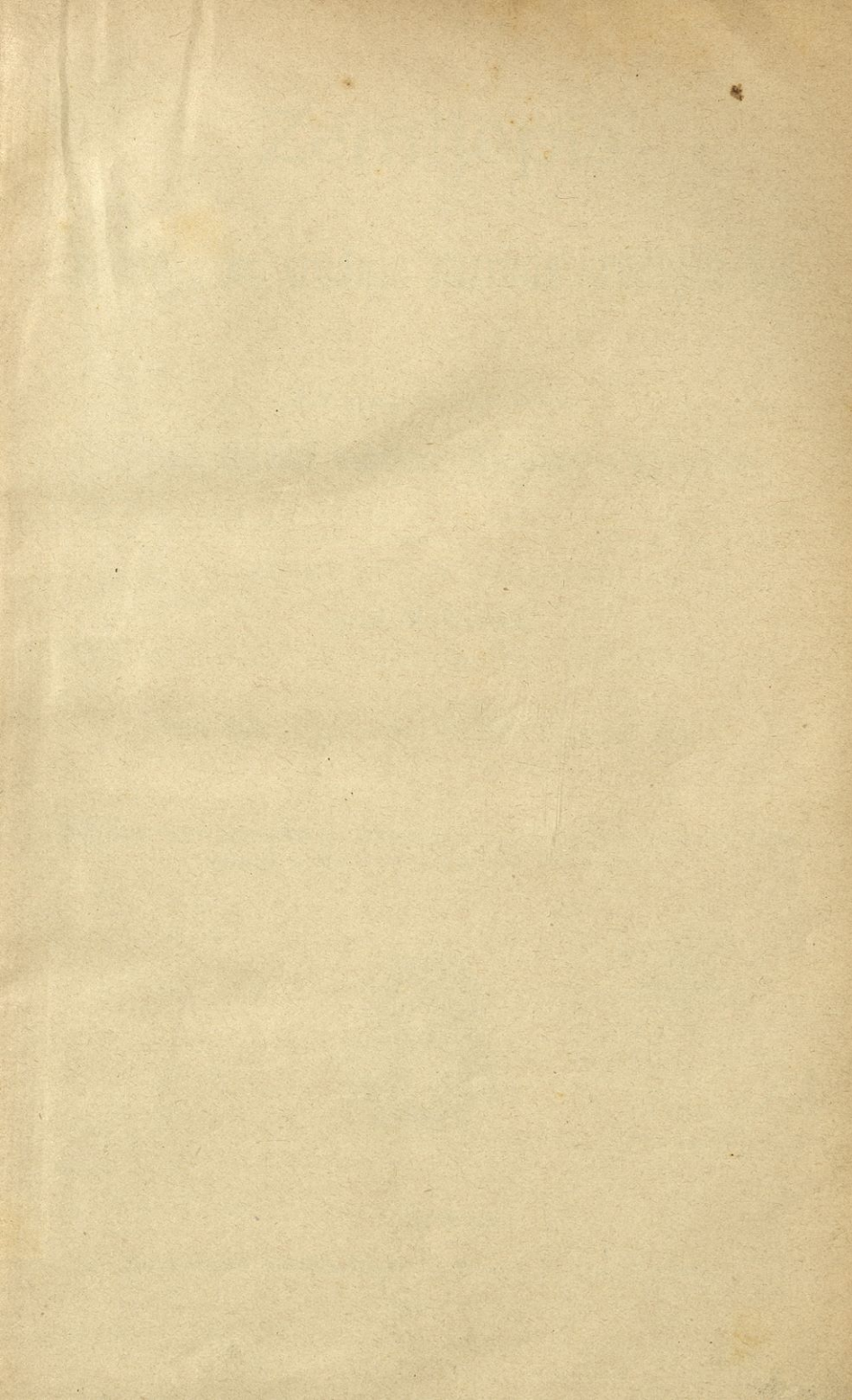
V Ljubljani.

Iz. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

35903, VIII, G. B.

②

Zemljepis

za

spodnje in srednje razrede srednjih šol.

Drugi oddelek:

Opis dežel razen Avstro-Ogrske.

Drugi natisk pregledal

prof. V. Bežek.

ih

Cena mehko vezani knjigi 2 K, trdo vezani 2 K 40 h.

Kot učna knjiga pripuščena z odlokom visokega c. kr. ministerstva za bogočastje in pouk z dne 16. septembra 1899, števil. 24.881.

V Ljubljani.

Natisnila in založila Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

1899.

Kratice.

s. = sever.	a. = arabski.
j. = jug.	angl. = angleški.
vzh. = vzhod.	fr. = francoski.
zah. = zahod.	gr. = grški.
s. š. = severna širina.	i. = italijanski.
j. š. = južna širina.	n. = nemški.
vzh. dl. = vzhodna dolžina.	p. = portugalski.
zah. dl. = zahodna dolžina.	sl. = slovenski.
gl. m. = glavno mesto.	st. = v starem veku.
pr. = prebivavec.	šp. = španski.
milj. = milijon.	t. = turški.
l. = levi; d. = desni.	

Oblike, ki stoje v oklepajih za lastnimi imeni, pisane z malimi začetnicami kažejo izreko onih imen.

Navodila za izreko.

ā, ē, ō itd. = hohnivi *a, e, o* itd.

â, ê, ô itd. = dolgi poudarjeni *a, e, o* itd.

á, é, ó itd. = kratki poudarjeni *a, e, o* itd.

ä, ö, ü kakor dotični nemški preglasniki.

â nekako med *a* in *o*.

č = *je*.

h, nedoločèn, kratek glasnik, s kakršnim *n. pr.* izgovarjajo Kranjci *u* v besedi «kruh».

ć, ś, ź nekako med *č, š, ž* in *c, s, z*.

ç = *s*.

ð nekako med *t* in *s* = *th* v angleščini, *c* pred *e* in *i* in *z* v španščini ter *ð* v novi grščini; tudi ponekod na Gorenjskem se *d* ob koncu besed (*zid, med, medved*) takisto «črez zobe» izgovarja.

V italijanščini je *před e* in *i* izrekati *c* kot *č* (sicer kot *k*), *g* kot *dž* se kot *š*; *ch* kot *k*, *gh* kot *g*, *gn* kot *nj*, *gli* kot *lj*.

V španščini je *ch* = *č*, *j* in *x* = *h*, takisto *g* pred *e* in *i*; *qu* pred *e* in *i* = *k*; *z* in takisto *c* pred *e* in *i* = *ð* (gl. zgoraj *ð*!); *ñ* = *nj*, *ll* = *lj*; *b* često = *v*; *h* se nič ne izgovarja.

V portugalsščini *o* ob koncu besed = *u*.

V ruščini *v* ob koncu besed = *f*.

Vsebina.

Azija.

	Stran		Stran
Splošni pregled.		Kavkazija in Ruska Armenija . . .	18
Lega in vodoravna izobrazba . . .	1	Irân	19
Navpična izobrazba	2	Prednja Indija	20
Zadnjeazijsko višavje	4	Zadnja Indija	22
Nižine	6	Malajsko otočje	23
Reke in jezera	7	Kitajska država	24
Podnebje	8	Japonsko cesarstvo	27
Rastlinstvo in živalstvo	10	Sibirija	28
Prebivavstvo	11	Turân ali Zahodni Turkestan in	
Azijske dežele.		Transkaspija	29
Azijska Turčija	14		

Afrika.

Lega in vodoravna izobrazba . . .	30	Berberija	41
Navpična izobrazba	30	Sáhara	42
Celinsko vodovje	33	Sudân	44
Podnebje	34	Zahodni in notranji del južne	
Rastlinstvo in živalstvo	36	Afrike	45
Prebivavci	38	Južna in vzhodna Afrika	46
Podrobni zemljepis Afrike.		Afriški otoki	49
Podkraljestvo Egipet	39	Pregled evropskih posestev v	
Dežele ob gorenjem Nilu	41	Afriki	50

Evropa.

Splošni pregled.		Politiški zemljepis.	
Lega in vodoravna izobrazba . . .	51	Balkanski polotok	58
Navpična izobrazba	52	Prebivavstvo in države	61
Vodovje	53	Italija.	
Podnebje	54	Prirodna izobrazba	64
Rastlinstvo in živalstvo	55	Prebivavstvo in dežele	68
Prebivavstvo	56	Pirenejski polotok	71

	Stran		Stran
Kraljevina Španska	74	Nemško sredogorje	99
Kraljevina Portugalska	75	Severnonemško nižavje	103
Velika Britanija	75	Vodovje srednje Evrope	106
Francoska	79	Nemško cesarstvo	110
Srednja Evropa	86	Južnonemške države	115
Alpe	87	Švicarska republika	118
Zahodne in Srednje Alpe.		Kraljevina Belgija	119
A. Osrednji pas	90	Kraljevina Nizozemska ali	
B. Severni in južni pas	93	Holland	121
Vzhodne Alpe	93	Severna Evropa	122
A. Osrednji pas	94	Kraljevina Danska	122
B. Severni pas	94	Skandinavski polotok	123
C. Južni pas	96	Vzhodna Evropa	125
Karpati	97	Carjevina Ruska s Finsko	126
Ogrska nižina	98	Kraljevina Rumunska	132

Amerika.

Amerika	133	Srednja Amerika	146
Navpična izobrazba	134	Srednjeameriški arhipel ali Za-	
Severna Amerika	141	hodna Indija	146
Zedinjene države ali Unija	142	Južna Amerika	147
Republika Mexico	145	Evropska posestva v Ameriki	150

Avstralija.

Ime, lega in obširnost	151	Podnebne razmere	153
Vodoravna izobrazba	151	Prirodnine	153
Navpična izobrazba	152	Prebivavci	156
Vodovje na celini	152	Avstralski otoki	157

Polarni kraji 159

Dostavek.

Azija.

Splošni pregled.

Legra in vodoravna izobrazba.

Azija meri 44·8 milj. km² in ima podobo nepravilnega četverokotnika. Najdaljša je južna stranica od severne točke Perzijskega zaliva do Kantona (6300 km), potem vzhodna odtod do izliva Kolyme (6000 km); najkrajša je severna stranica ob Severnem Ledenem morju (3700 km), nekoliko daljša pa zahodna ob Urálu in vzhodni strani Hvalinskega jezera pa do Perzijskega zaliva (4500 km). Od zah. proti vzh. se razprostira Azija čez 165 dolžinskih stopinj, in to znaša celih 11 ur razločka v dnevnem času; kadar zahaja solnce ob zahodni obali Male Azije, vzhaja že zopet ob Beringovem prelivu v vzhodni Aziji. Najzahodnejša točka je rtič B a b a (27° vzh. dl.), najvzhodnejša pa Vzhodni rtič (190° vzh. dl.). Od s. proti j. se razprostira čez 76 širinskih stopinj, t. j. od rtiča Čeljuskina skoraj do polutnika (Kap Buru). Vendar spada večina Azije v severni zmerni pas.

Azija leži sredi ostalih zemljin. Najtesnejše je zvezana z Evropo, tako da je le-ta pravzaprav le velik azijski polotok, tem bolj, ker je Azija štiriinpolkrat večja od Evrope; tudi tam, kjer sta obe zemljini po morjih ločeni, se približujeta večkrat do malo kilometrov (kje?), in vrhutega ju spaja še gosto otočje kakor nekak prirodni most. Bolj ločena je Afrika od Azije, ker obe spaja le ozko medmorje, čeravno sta si ob Rdečem morju druga drugi prav blizu. Severnovzhodna Azija in severnozahodna Amerika si stojita tudi prav blizu druga drugi nasproti, kajti Beringov preliv ni niti zemljepisno stopinjo širok; vrhutega so tudi tukaj Aleúti podobni prirodnemu mostu proti Ameriki. Odtod pa se oddaljujeta obe zemljini tako močno druga od druge, da sta si ob petem vzporedniku ravno za polovico zemeljskega obsega vsaksebi. Z Avstralijo naposled

spaja Azijo velikanski otoški most, toda obe celini sta ravno toliko oddaljeni druga od druge kakor Afrika od Amerike (3000 km).

Azija spada med najčlenovitejše zemljine in ima mimo Evrope najbolj razvito obalo (dolga je 70.600 km). Od nje se cepijo na vse strani veliki polotoki: proti zah. Mala Azija; proti j. trije največji polotoki, katere lahko primerjamo južnoevropskim polotokom (kako?), in poleg teh je še mali polotok Sinaj; proti vzh. trije važnejši (Koréa, Kamčátka in Čukotski polotok); proti s. Tajmyrski in Samojedski ali Jalmalski polotok. (Ponovite azijske polotoke in rtiče!)

Vkljub temu ima Azija še ogromen nerazvit trup, in nikjer drugod na svetu ni zemljine, ki bi bila na znotraj tako zaprta, od morja tako oddaljena kakor ravno Azija; notranje dežele niso nikjer drugod tako obširne kakor v Aziji. (Ponovite morja in zalive okoli Azije!)

Tudi z otoki je Azija najbogatejša izmed vseh zemljin, zlasti na vzhodni in južnovzhodni strani. Otoški nizi spajajo vzhodne polotoke drugega z drugim in oklepajo zalive, ki so podobni zaprtim morjem. Taki nizi so: Kurili, Sahalin, Japónski otoki, otočje Riu-Kiu ali Liu-Kiu (ru-ču, lu-ču) in Formosa. Tudi Luzon (lusón), Palávan in Bórneo stoje v vrsti in oklepajo Južnokitajsko morje.

Navpična izobrazba.

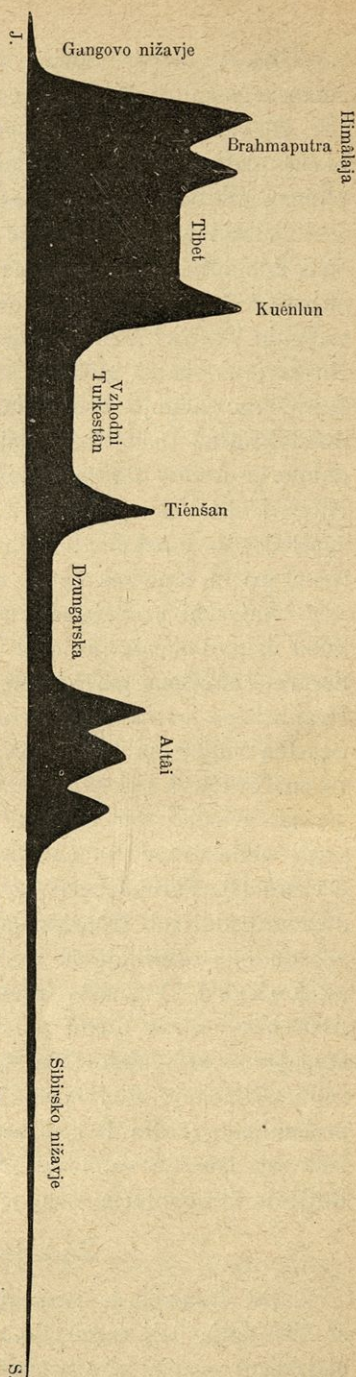
Kakor je obod Azije zelo členovit, tako je tudi njena notranjost in vzpetost jako mnogovrstna. Višavje in nižavje se vrstita zaporedoma, a premnogo velikanskih pogorij, med njimi najvišja celega sveta, se vleče po zemljini večinoma od zah. proti vzh. (kako imenujemo taka pogorja?). Kakor afriško tako je tudi azijsko višavje sestavljeno skoro iz samih zelo obširnih gorskih planot, katere obdajajo obrobne gore, a ločilna pogorja jih dele zopet v manjše predele. Ta velikanski pas visokih planot se vleče od Egejskega pa blizu do Vzhodnokitajskega morja, skoro čez 100 dolžinskih stopinj.

Dve tretjini azijskega sveta pokriva višavje in le eno tretjino nižavje. Azijsko višavje je ob 73.º vzhodno od Gr. med Hindostánsko in Turánsko nižino kakor preščipnjeno. Tam je višavje Pamír («streha sveta»), ki razdeljuje vse višavje v Prednjeazijsko in Zadnjeazijsko. Oba dela se širita od zah. proti vzh. kakor zagozda; Zadnjeazijsko višavje se celo razhaja kakor zvezdni žarki. Prednja Azija se znižuje od s. proti j. in od zah. proti vzh., zadnja Azija pa od j. proti s. in od zah. proti vzh.

Maloazijsko planoto oklepa na s. Pontsko primorsko gorovje, na vzh. Antitaurus na j. pa Taurus (prelaz Kilikijska vrata); v sredini pa se vzdiguje ugasli ognjenik Erdžiâs (4059 m). Proti zah. se spuščajo posamezni hrbti in gore (azijski Olimp, Ida), a na njih skrajnjih odrastkih so stale nekdam imenitne prestolnice, n. pr. Troja in Pergam, katerih razvaline še sedaj pričajo, koliko bogastvo je nekdam cvetlo po teh deželah. In ravno zahodni del Male Azije je nudil med omenjenimi hrbti, ki so podaljšani na polotokih, mnogo prostora za večje naselbine; zato so bili nekdam zlasti Grki tam gosto naseljeni (Kime, Smirna, Efez, Milet), a od vseh njih naselbin se je ohranila edino le Smirna kot najvažnejše tržišče maloazijsko. Obalske ravnice so dobro namočene, notranji predeli pa so suhi, nekateri pustinski in celo puščavni. V zahodnem delu je mnogo slanih jezer, v katera se izlivajo vse celinske reke. Ob zelo vročem in suhem podnebjju izhlapi iz takega pustinskega jezera vsa voda, ki se je poprej vanje natekla, in na dnu ostane le slana skorja.

Z Malo Azijo je zvezano na jugu Sirsko višavje z Libanonom in Antilibanonom (Hermon, ok. 2800 m). Oboje pogorje je pokrito s snegom, in na Libanonu raste v višini kakih 2000 m še okoli 400 cedrovih dreves, katera so ondotnim prebivavcem sveta, češ, da so jih bogovi sami zasadili. Med Libanonom in Antilibanonom se vleče globoka zareza naravnost proti j., po kateri teče v srednjem delu Jordan, ki

Pod. 1. Prerez Azije.

se izliva v Mrtvo morje; zarezata se pozna tudi še dalje tja do Akabskega zaliva. Zahodno od tega so malahitne Sinajske gore (ok. 2600 m), a na jugovzhodu je Arabsko obrobno gorovje, ki se strmo spušča k Rdečemu morju, na vzhodu pa puščobna planota (Nefud, Dêna), ki ima le malo oaz.

Vzhodno od Male Azije je Armensko višavje z ostrim, po zimski zelo mrzlim podnebjem; Evfrat je deli v severni in južni del, naposled pa pravokotno prodere južni rob. V severnem pogorju se vzdiguje Visoki Ararat (do 5160 m), ki je pokrit z večnim snegom. Na severni strani globoke zarezave, po kateri tečeta reki Riôn in Kura, se vzdiguje visoko in mogočno pogorje Kavkaz, ki je le malo krajše, toda dosti višje od Alp. To pogorje ima prav malo dobrih prehodov ter je podobno mogočni steni med Azijo in Evropo. Njegovi obronki so pokriti z večnim snegom, in krasni ledeniki se spuščajo po gorskih globelih nizdolu. Najvišja vrhunca sta Elbrus (5660 m) in Kazbek (5040 m).

Največja prednjeazijska planota je Irân, ki se vzdiguje 800 do 1000 m nad morje (najnižji kraj je pri močvirju Hamûn, 380 m). Severno obrobno gorovje se na lahno ovija okoli južnega obrežja Hvalinskega jezera in se imenuje najprej Elbûrs z Démavendom, ugaslim vulkanom (5630 m). Dalje proti vzh. je pogorje mnogo nižje; tu so Gulistânske gore. Onostran reke Heri-Rud se pa zopet počasi zvišuje pod imenom Kuh-i-Baba do zgodovinsko imenitnega sedla Bamian (Aleksander Vel.). Še višje je pogorje Hindukuš (st. Paropânisus), ki se spaja s Pamirjem in Karakorûmom. Južnozahodni rob Iranske planote se zavija v velikem loku proti jugovzhodu in se imenuje od začetka Kurdistânsko gorovje, potem pa Kohrud. Vajnejša prehoda sta iz Bagdada v Teherân in iz Abûshehra v Širas. Južni rob sestoji iz več vzporednih pogorij, ki se stopnjevito vzdigujejo (Laristânske in Beludžistânske gore). Vzhodni rob se imenuje Solimânsko pogorje, ki je v sredi takorekoč prelomljeno (sedlo Bolan), tam, kjer se Ind bolj proti zah. obrne. Notranji Irân je večinoma puščaven (Velika slana puščava; puščava Lut), le v zahodnem delu je več obsežnih zelenic z dovoljno vlago.

Zadnjeazijsko višavje.

Od Pamirja se razpenjajo proti vzh. tri mogočna gorovja, ki se čim dalje bolj razširjajo. Ta gorovja so pravo ogrodje notranjeazijskega višavja. Najjužnejše obrobno gorovje se razteza v velikanskem, proti j. obrnjenem loku do zadnjeindijskega gorovja. Njegov

začetek na severni strani Inda se imenuje Karakorûm z goro Godvin (8620 m), ki je po višini druga gora na svetu. Med Indovim kolenom se začena Himâlaja («hima» = zima, sneg; «alaja» = stanovanje), najvišje in najmogočnejše pogorje celega sveta. Sestavljeno je iz več vzporednih slemen, ki imajo nad 8800 m visoke vrhunce, n. pr. Gaurisánkar ali Mount Everest (mavnt éverest, 8840 m), Kančandžanga (8580 m), Dhaulagiri (8180 m). Na južnem obronku padajo cele plohe dežja, katere prinaša južnovzhodni monsun; tako je nastalo premnogo rek, ki so si izdolble globoke jaruge. Nasproti pa je severni obronek suh in skoro gol kakor puščava.

Srednje gorovje se imenuje Kuénlun, ki se vleče naravnost proti vzh. ter deli višavje v južno in severno polovico. Južna polovica se imenuje višavje (ne planota!) Tíbet, najvišja dežela na svetu (med 4600 in 5000 m; samostan Hanle, 4611 m, je najvišje človeško bivališče na celi zemlji). Po tem višavju se vleče mnogo vzporednih pogorij, ki niso dosti nižja od Himâlaje. Tu izvirajo največje azijske reke, in vrhutega je še mnogo predelov s slanimi jezери, v katera se izlivajo sladke vode. Podnebje je neizrečeno ostro, in zato je Tibet skoraj popolnoma zapuščen; le nižje doline ob Indu in Brahmaputri so naseljene.

Severno pogorje je Tiénšan ali Tiánšan, ki se vleče nekoliko bolj proti severovzhodu. Dežela med njim in Kuénlunom je mnogo nižja od Tíbeta, ravna in puščobna. Imenuje se Hanhai (suh morje) ali puščava Gobi. Reke, ki prihajajo z obeh nasprotnih pogorij, se kmalu poizgube v pesku, pa vendar nastajajo tudi zelenice, ki so dobro naseljene. Zahodni del te planote se imenuje tudi Vzhodni Turkestán, ker prebivajo po njem turški razrodi, ki pa priznavajo kitajsko nadoblast. Skoz oaze na severnem vznožju Kuénluna vodi prastara trgovinska cesta, «Cesarska» ali tudi «Genovska cesta», po kateri so že za Rimljanov karavane prenašale svilo s Kitajskega v Evropo. Vzhodni del te planote se imenuje tudi Mongolska po ondod naseljenih Mongolcih. Dežela je večinoma pustinja, po kateri pasejo nomadi svoje dvogrbe velblode. Na vzh. Mongolske se vleče obrobno pogorje Chingan, ki se naglo spušča k Vzhodno-kitajski nižini.

Tiénšan se izgublja v ravnini še pred 100.º vzh. dl. Mesto njega se raztezajo proti vzh. neka druga pogorja, ki obdajajo še nižjo planoto, Dzungarsko. Na njeni severni strani se vzdigujeta v zahodnem delu Mali in Veliki Altái, v vzhodnem delu pa Sajanske in Baikálske gore. Na severni strani Amúrja se

vzdigujeta Jablonovyj hrebet (= jablanov hrbet) in Stanovoj hrebet. Le-ta se vleče daleč tja proti s.-vzh., celo do Čukotskega polotoka. Z njim v zvezi je gorovje na Kamčatki, kjer se vzdiguje ognjenik Ključevskaja sopka (sopka = vulkan).

Tesno zvezana z ogrođjem celinskim so zadnjeindijska zgolj poldnevniška pogorja, ki so v severnem predelu zelo visoka in nepristopna ter spadajo med najmanj znana pogorja na svetu; proti j. pa se znatno znižujejo in razdaljujejo, da je med njimi prostora za široke, močvirnate doline in ravnine.

Poleg celokupnega višavja in poleg Urâla (glej Evropo!) je tudi še osamljeno višavje na polotoku Dékanu in na večjih otokih. Na Dékanu je visoka planota, katero obdaje na s. obrobno gorovje Vindhja, na zah. Zahodni, a na vzh. Vzhodni Ghâti (ghats = stopnice). Njih južni sklop se imenuje Nila-Giri. Planota je precej suha, a obale (zlasti zahodna) prav dobro namočene in bujno porastene.

Otoki: Na Ceylonu se nahaja vrhunec Tallegalla, na Sumâtri Indrapura, na Javi Semeru, na otoku Bórneo Kinalalu (4175 m), na Nippónu Japoncem sveta gora Fudžijama (3780 m). Vzhodna Indija je glavno ognjišče vulkanizma, le južno-vzhodni Bórneo in Celebes (selébes) nista vulkanska. Java je najbogatejša z ognjeniki na celém svetu; zlasti strahovito je deloval vulkan Krakatau ob Sundskem prelivu l. 1883.

Nižine.

Azija ima svoje največje nižavje na severni strani višavja. Od Hvalinskega jezera in severnoiranskega obrobnega gorovja se razprostira velikanska nižina čez več nego 40 širinskih stopinj do Severnega Ledenega morja in od Urâla do reke Kolyme čez 100 dolžinskih stopinj. To velikansko nižino lahko delimo v naslednje tri dele: 1.) Turân, t. j. četverkotna nižina med Hvalinskim jezerom, Irânom in Pamirjem; deželna je večinoma puščobna, po leti zelo vroča, a po zimi razsajajo po njej viharji z metežem. 2.) Zahodna Sibirija s Kirgiško pustinjo vred, med Urâlom, Tiénšanom in Altâijem, proti vzh. do 100°. Južni del je suha pustinja (domovina Kirgizov), in reke, ki prihajajo z gora, se izlivajo v slana jezera. Srednji del Sibiri je gozdat in ponekod že zdaj prav dobro obdelan. V Altâiju so znameniti rudniki, in ob znožju tega pogorja in pa Sajanskih gora se razprostira kulturni pas, ki se da primerjati evropskim pokrajinam. Od 60.° dalje proti severu so tundre, t. j.

zamrzla močvirja (po leti se pa led odtaja, in zato ni mogoče črezuja priti), ki imajo svoje posebno rastlinstvo (mahove in lišaje). Po tundrah bivajo Samojed in drugi nomadi, ki rede severnega jelena in love kožušne živali. 3.) Vzhodna (prava) Sibirija spada med najmrzlejše dežele na svetu. Tod so tla globoko zamrzla, in le po leti se led odtaja za dobro ped; poletje pa je še precej toplo (celinsko podnebje!), tako da drevje raste precej daleč proti s., in tudi poljski pridelki še uspevajo. Drevje je sicer redko, a travniki so lepo zeleni. Dežela je večinoma hribovita in gozdnata, v severnem pasu so pa tudi tundre.

Manjše nižine se razprostirajo na j. velikega višavja. Na vzhodni strani Antilibanona se razprostira proti Evfratu Sirska puščava (oaza Tadmur). Dežela ob Evfratu in Tigridu in med njima se imenuje Mezopotamija, ki je bila zibelka starih kulturnih držav. V njenem južnem delu je bilo namreč vse polno velikanskih prekopov, ki so umetno namakali deželo in jo delali tako rodovitno, da je spadala med najbolj naseljene dežele starega sveta. Sedaj je zlasti v severnem delu popolnoma zanemarjena. — Nižina se razteza dalje proti j. tudi ob zahodni strani Perzijskega zaliva.

Hindostânska nižina se razprostira med Irânom in gorovjem Zadnje Indije. Njen zahodni del se imenuje tudi Indova nižina, ker teče po njej ta reka in njeni štirje večji dotoki; odtod ime Pandžâb (= peterorčje). Podnebje je še precej suho, zato se nahajajo tupatam celo puščave (puščava Tharr). Vzhodni del ali pravi Hindostân je pa nepopisno dobro namočen in zato prerodoviten ter gosto naseljen (stare bajke o Indiji!). — Poleg manjših nižin ob izlivih Menama, Mekonga in Songke je še večja Kitajska nižina ob dolnjem toku največjih kitajskih rek: Jáng-tse-kiáng in Hoang-ho, ki jo večkrat preplavljata. Pokrita je s publico, t. j. neko rumeno, prašnato ilovico, ki se je nabrala iz prahu, katerega so vetrovi prinesli s srednjeazijskih puščav; po njej se imenuje tudi Hoang-ho (= Rumena reka) in morje, v katero se ta izliva (Rumeno morje). Koder je publica dobro namočena, daje povsod obilno žetev.

Reke in jezera.

Največ azijskih rek, pa tudi največje med njimi izvirajo na Zадnjeazijskem višavju (Ind, Brahmáputra, Salvên, Mekong, Jáng-tse-kiang in Hoang-ho). Odtod se raztakajo na vse strani kakor zvezdni žarki; na zah. tečeta le dve notranji reki v Arálsko jezero. Zahodni del Azije ima čudovito malo večjih rek, in Arabija je takisto malo

namočena kakor bližnja Afrika. Azijske reke teko deloma po planotah (kakor afriške), deloma pa po nižinah (kakor ameriške). Tudi ima Azija največ dvotokov (katere?).

V Severno Ledeno morje se izlivajo: Ob, največja azijska reka (5200 km dolga), izvira v Velikem Altâiju; l. dotok: Irtilš s Tobolom. Jenisêi prihaja s Sajanskih gora; d. dotoki: Gorenja Tunguska ali Angara, Srednja in Dolenja Tunguska. Lena prihaja iz gorovja, ki je na zapadu od Baikálskega jezera, v katero se izliva Selengá. Indigirka in Kolyma. V Veliki ocean teko: Amûr, ki nastaje iz Šilke in Keruléna, d. dotok Sungari; Hoáng-ho, Jáng-tse-kiáng, Songka, Mekong in Menam. V Indijski ocean se izlivajo: Salvên, Irávi, Brahmáputra (v Gangovo delto), Ganges ali Ganga z Džamno od d., Godávari, Krišná, Ind (Sátledž na l.) in Šat-el-Aráb (deltast izliv), ki nastaje iz dvotokov Evfrat (Frat) in Tigrid (= strelica), izvirajočih na Armenskem višavju. V Črno morje tečeta Kisíl-Irmák (stari Halys) in Rión.

Notranje reke so: Jordan, ki se izliva v zelo slano Mrtvo morje; Kura ali Kur (z Arásom na d.) v Hvalinsko jezero, Sirdarja (Iaxartes) in Ámu-darja (Oxus) v Arálsko jezero, Hilmend v močvirje Hamún, Ili v jezero Balkaš in Tarim v jezero Lob-nôr (nôr pomeni v mongolskem jeziku «jezero»). Notranji jezeri sta še Van in Urmia (úrmija) na meji med Armenijo in Perzijo.

Promet pospešuje najbolj Ganges z mnogimi plovnimi dotoki, potem pa kitajska dvotoka Jáng-tse-kiáng in Hoáng-ho. Te reke teko namreč skoz najrodovitnejše, najbolj obdelane in najgostejše naseljene predele. Pa tudi sibirske reke pospešujejo zelo promet, čeravno so večji del leta zaprte z ledom; tako plovijo n. pr. redno po Obu od 27. maja do 10. oktobra, in na Jenisêiju prevaža 70 parnikov. Tudi Angara, Selengá in Lena (od Jakutska dalje) so plovne reke. V Sredozemsko morje se ne izliva nobena plovna reka azijska.

Podnebje.

Azija se razprostira od polutnika daleč čez severni tečajnik; zato obsega vse tri pasove severne polutke. Zategadelj in pa spričo različne nadmorske višine je podnebje v Aziji kaj različno. Dočim se pokaže solnce prebivavcem treh južnoazijskih polotokov še navpično, trajata v najsevernejših krajih najdaljši dan in najdaljša noč tri mesece, in tod nikoli ne stoji solnce višje nad obzorjem nego pri nas februarja meseca. Evropa leži skoraj popolnoma v zmernem

pasu, Azije pa samo tri četrtinke, a po eno osminko je pride na vroči in mrzli pas. Azija ima torej manj ugodno podnebje od Evrópe, a vendar dosti ugodnejše od popolnoma vroče Afrike.

Južni trije polotoki imajo tropsko podnebje, in sicer so najtoplejši predeli (kakor v Afriki) ob severni meji vročega pasu, t. j. v Arabiji, Mezopotamiji in na obalah perzijskih, potem v Hindostānu. Srednjeazijsko višavje ima zelo suho in mrzlo podnebje (celinsko), ker je daleč od morja, ker se vzdiguje zelo visoko, in ker branijo obrobne gore, da ne morejo vlažni vetrovi prodreti v sredino. Za vročim dnevom sledi mrzla noč in za vročim poletjem zelo ostra zima. Ker vrhutega le malo dežuje, zato je nōtranja Azija večinoma pokrita s puščavami. Severni predeli sicer niso tako puščobni, toda zaradi svoje lege prav mrzli, tako da tam gori po zimi zmrzne živo srebro in treba rabiti toplomere, ki so napolnjeni z vinskim cvetom. V Verhojansku (severno od Jakutska, 67·5° s. š.) se nahaja tako imenovani «mrzlotni tečaj», t. j. najmrzlejši kraj na severni polutki (srednja toplina meseca januarja znaša — 45° C., najnižje stanje toplomera celo — 68° C.). Po leti pa poskoči tam živo srebro čez dan včasih celo na 30° C., a po noči zmrzuje voda.

Prednja Azija ima vobče suho in toplo podnebje, ker prihajajo tja le suhi vetrovi, ki so svojo mokroto že davno oddali v severni Afriki in južni Evropi. Zato so notranji predeli planot večinoma puščobni, primorja in obronki pogorij pa imajo zadosti moče in so torej rodovitni. Vzhodna Azija (Kitajska) ima sicer ugodno podnebje, vendar mrzlejše nego zahodna Evropa in zahodna Amerika pod isto zemljepisno širino. V vzhodni Aziji namreč ni toplih tokov in tudi ne ogrevajočih, vlažnih vetrov od morja. Peking pa Neapol imata isto zemljepisno širino (40°), vendar ima Peking dosti bolj vroče poletje, a enako zimo kakor Kristiania (60°).

Glede izpodnebne vlage delimo Azijo v dva različna, zelo neenakomerna dela: v deževni in suhi. V prvi del spadata obe Indiji s Himālajo (južni obronki vzhodne Himālaje imajo največ dežja), potem Vzhodna Indija, Kitaj, Koréa in Japan. Po leti je zrak nad temi tropskimi predeli neizrečeno razbeljen; vročina pa ga stanjša, da privlačuje k sebi mrzlejši zrak iznad sosednjih morij; tako se gostost zraka zopet zenači. Zato veje skozi celo poletje veter z Indijskega in Velikega oceana proti omenjenim deželam in jim prinaša mnogo vodene pare. Ta veter imenujejo poletni monsun (monsun pomeni arabski «letni čas»). Ko pridejo vodene pare do višjega pogorja, jih zažene veter po obronku navzgor, da se popno v

višje kraje; tam se ohladi ter zgosti, in iz oblakov začno padati veliki nalivi. Po zimi pa je morje toplejše od celine; zato piha tačas s celine na morje hladen, suh veter, in ta se imenuje zimski monsun.

Povsod drugod po Aziji primanjkuje dežja izimši Kavkaz, kjer se tudi še zadosti vodene pare nabere, da obilno dežuje. Že Dékanska planota nima zadosti dežja, čeravno je tako blizu morja; skoraj nič pa ne dežuje po notranji Arabiji, Irânu in puščavi Gobi. Večkrat imajo sosednji predeli najrazličnejše podnebje, n. pr. Mezopotamija in Armenija. Arabija in Zadnja Indija imata isto zemljepisno širino, obedve sta na treh straneh obdani z morji, a vendar ima Arabija vroče in suho podnebje (ker leži med dvema zemljinama), Zadnja Indija pa vroče in vlažno (ker leži med dvema velikima morjema).

Rastlinstvo in živalstvo.

Kakor glede podnebja tako delimo Azijo lahko tudi glede rastlinstva v dva velika predela: v puste, redko naseljene notranje in v rodovitne, gosto naseljene obkrajne dežele. Z ozirom na mnogo hladnejši sever pa je treba ločiti v Aziji tri rastlinske pasove: 1.) monsunski pas, 2.) srednjeazijski pustinski in puščavski pas ter 3.) sibirski pas gozdov in tunder.

1.) **Monsunski pas** obsega južno in vzhodno Azijo do severnega Japana. Proti s. pojema bogastvo rastlin, vendar uspevajo še vsi sadeži toplejšega dela zmernega pasu. Poleg vseh pitomih rastlin južne in srednje Evrope goje do 25.º s. šir. še banane (indijske smokve), bombaž, cukrov trst, čaj, datlje, indigo in murbe. Murbe so zlasti važne zaradi svilarstva, ki je povsod močno razvito. Kava uspeva najbolje ob Rdečem morju in na Ceylonu. Povsod v vročem pasu raste kokosova palma. Najrazvitejše in najbujnejše je pa rastlinstvo po Vzhodnoindijskem otočju zaradi toplote, vlažnosti ter rodovitnosti tal. Med drugimi rastlinami je treba tu še posebe omeniti dišave in začimbe.

2.) **Srednjeazijski pas** (pustinje in puščave) obsega skoro vso prednjo Azijo, Irân, Turân in osrednjo Azijo. Rastlinstvo je po pustinjah zelo siromašno; le posamezne bilke in čebulove rastline uspevajo. Ob rekah se nahajajo pač tudi obsežna polja. Drugače je po oazah, koder je zadosti moče. Po zelenicah Širsko-arabske puščave daje mnogo sadja datljeva palma, ki je razširjena proti vzh. celo do Inda. Še bolj rodovitne so oaze turânske in tarimske, koder skrbe tudi za umetno namakanje zemljišč; tam rasto vseh vrst žita, pa tudi smokve in šipkova jabolka.

3.) Sibirski pas. V južni in srednji Sibiriji uspeva še žito, tudi visoko jelovje in listovci pokrivajo južne predele. Proti s. pa so gozdi vedno redkejši in nižji; naposled rasto le še nizki borovci in ruševje. Severne predele pa pokrivajo tundre; tudi po leti, ko se led odtaja, ima voda le malo nad 0° C. Zato rasto po tundrah le mahovi in lišaji; tupatam se pač najde tudi kaka cvetoča rastlinica, ki je podobna našim planinskim cvetkam.

Rastlinstvo azijsko je raznovrstnejše od evropskega in afriškega, toda preprostejše od ameriškega. Zato je pa Azija domovina mnogih koristnih rastlin, katere so pozneje presadili tudi v druge zemljine; zlasti sadno drevje in žita so bila izprva lastna le Aziji. Pa tudi vinska trta, riž, kruhovec, banana, kokosova in datljeva palma, bombaževец in cukrov trst so se razširili iz Azije po drugem svetu. Prav živahna je trgovina s kavo, sagom (palmov stržen), indigom, opijem in zlasti z dišavami (poper, cimet, žebice, muškatovi orehi itd.). Seveda so se udomačile v Aziji tudi tiste pitome rastline, ki so bile izprva lastne le Ameriki.

Azija je tudi prava domovina skoraj vseh domačih živali. V Sibiriji love in krote severnega jelena; poleg njega pa vprezajo tudi psa kot vozno žival. V Ledenem morju žive kiti, tjulenji, mroži in severni medvedi do 83.°, morski volkovi pa do 85.°. Sibirija je tudi prebogata z raznimi kožušnimi živalmi, zlasti z bobri in sobolji. Konj je doma v srednji Aziji, velblod v Irānu, Mezopotamiji in Arabiji; po Tibetu in Mongolski živi jak (kruleči vol), na Kitajskem pa je domovina sviloprejke.

Najbogatejše je živalstvo indijsko, morda najbogatejše na celem svetu; le s pticami in žuželkami je Brasiliya še bogatejša. Najnevarnejša zver je tiger; poleg njega žive razne opice in debelo-kožci, n. pr. slon (tudi beli) in nosorog. Podobno je živalstvo tudi na Vzhodnoindijskem otočju. Nikjer drugod ni toliko plazivcev in papig kakor po Vzhodni Indiji; premnogo je opic, človeku podobnih orangutangov, debelokožcev in kazuarjev, morje pa je prebogato z najraznovrstnejšimi ribami in drugimi morskimi živalmi.

Prebivavstvo.

V Aziji živi več nego polovica ljudi vsega sveta, t. j. okoli 850 milj. Ogromna večina jih spada na južni pas (okoli 750 milj.) Najredkejše je naseljena notranja Azija in le malo bolje Sibirija. Azijsko prebivavstvo pripada trem glavnim plemenom: sredozemskemu,

mongolskemu in malajskemu. Poleg teh bivajo na Dékanu še Dravídi (temne polti, kodrastih in čopastih las), ki so najbrž ostanek posebnega plemena.

Sredozemci (skoro dve petini vsega prebivavstva) stanujejo po prednji Aziji in v Prednji Indiji. Dele se v Arijce (Indi ali Hindú, Perzi in Armenci), Semite (Sirci, Izraelci in Arabci) ter kavkaške narode na južni strani Kavkaza. Če potegnemo ravno črto od Kavkaza do Gangove delte, dobimo mejo med Sredozemci in Mongolci. Le-ti stanujejo po srednji, severni in vzhodni zemljini ter na Japonskem otočju. Dele se v Indo-Kitajce (v Zadnji Indiji), prave Kitajce, Tibečane, Koreance, Japonce, Mongolce, Tunguze ter v razne turške in finske razrode. Malajci prebivajo po južnem delu Maláke ter po Vzhodnoindijskem otočju.

V Aziji so nastale tudi vse glavne vere sveta. V Palestini se je izcimila židovska (mozajska) vera, in tam je učil tudi Kristus sveto vero, ki pa ima v Aziji le malo spoznavavcev. Nasproti si je pridobil izlâm, ki je nastal v Arabiji, skoro vso prednjo in del osrednje Azije, potem velik del Prednje Indije, Maláke in celo mnogo vzhodnoindijskih otokov. V Prednji Indiji se je razvil najpoprej brahmaizem, katerega spoznava še sedaj mnogo Indov, potem pa v šestem stoletju pred Kr. budhizem, ki je med Mongolci najbolj razširjena vera. Kitajska državna vera je «tao» (= razum), katero je učil Kong-fu-tse, japonska pa «sintu», t. j. poleg bogov časte Japonci še solnce. Premnogo Mongolcev je še vdanih grdemu malikovalstvu, n. pr. v Sibiriji šamanstvu (vera v zle duhove). Toda Rusi vedno bolj širijo krščanstvo.

Po tistih predelih Azije, koder ni mogoče obdelovati zemlje, še vedno žive pastirski narodi (nomadi), ki so poleg tega zelo naklonjeni ropanju. Tudi po severnih krajih stanujejo le nomadi, lovci in ribiči. Ti žive v zadrugah pod starejšinami in glavarji, ki vladajo patriarhalno; večinoma pa so nomadski narodi podvrženi evropskim oblastim.

Samo poljedelci so stalno naseljeni in so se povzpeli že do precejšnje omike, n. pr. Arabci, Armenci, Perzi, Hindú, Kitajci in Japonci. Ti narodi imajo tudi svoje države (razen Armencev), katere vladajo njih glavarji despotsko; le Japonci imajo sedaj ustavno vlado. Več nego pol Azije pa je podvržene evropskim državam, zlasti Ruski, Angleški in Turški, pa tudi Francoski in Nizozemski; Portugalci pa imajo sedaj le majhne naselbine.

Pod. 2. Himálaja od južne strani.

Azijske dežele.

Azijska Turčija.

(1·8 milj. km², 16 milj. pr.).

1.) Mala Azija ali Anatolija* obsega četverkotni polotok med Črnim, Egejskim in Sredozemskim morjem ter bližnje Sporade. Ob zahodni obali so široke primorske doline, proti vzh. pa se izpremeni dežela v planoto, ki preide brez presledka v Armensko višavje. Zahodne doline so dobro namočene in odprte morskim vetrovom; le škoda, da so sedaj močvirnate, nezdrave in zato mnogo redkejšje naseljene nego v starem veku. Poprek skoz Malo Azijo so držali od nekdanj važni trgovinski in vojaški potje: starejši skozi Angoro v Diárbekr (Kir Mlajši, Darej!), novejši pa skoz Konijo in čez Kilikijska vrata v Tarz in Adano (Aleksander Vel., križarji!). Zato je prebivavstvo Male Azije zelo namešano. Po obalah stanujejo povsod Grki in mnogo drugih Evropcev («Franki»), ki se bavijo s trgovino. Po notranjem pa bivajo Turki, Čerkesi, Armenci, Kurdi in celo Črnici.

Smirna (Smyrna, 230.000 pr.) je največje mesto in prvo tržišče v deželi (preproge, orožje, usnje, južno sadje). Blizu so razvaline Efeza in Pergama. Skútari (100.000 pr.), ob Bosporu nasproti Carigrada, ima največje pokopališče na svetu. Odtod vodi železnica v Brusó (75.000 pr.), nekdanjo prestolnico turških sultanov. Trapezúnt (Tirabson, 45.000 pr.), važno trgovinsko mesto; odtod drži prastara trgovinska pot za karavane čez Erserúm v Perzijo. V notrini se nahajata Konija (Iconium), križišče potov, in Angôra (Ancyra), kjer goje po mestu imenovane (angorske) koze in mačke s svilasto dlako.

Med otoki so najimenitnejši Lezb ali Mytilini, krasen in rodoviten otok; Chios (kio), tudi zelo rodoviten; Samos (samo) je posebna kneževina, ki plačuje sultanu dan (Polikrat!); Rhodos (rodo; rodovski velikan!) je bil nekdanj v oblasti ivanovcev, ki so se po njem imenovali rodovski vitezi. Osamljeni Ciper, gr. Kypros (kipro), je od l. 1878. v angleški oblasti; gl. m. Levkosía. Že Feničani so kopali na tem otoku baker, in zato so ga Grki imenovali kipsrsko kovino (kufer!).

* Levanto imenujemo primorske dežele v Mali Aziji, Siriji in Egiptu.

2.) Armenija in Kurdistân. Mnogo pogorij deli Armenijo v več predelov, in zato ta dežela ni bila nikoli dolgo časa enotna država. Dandanašnji je severni (glavni) del v ruski, južnozahodni v turški in južnovzhodni v perzijski oblasti. Kurdistân se imenuje dežela med Vanskim jezerom in Tigridom (stan = dežela); po njej prebivajo nomadski in roparski Kurdi, ki nadlégujejo Armence. Le-ti so kristjani, deloma zedinjeni, deloma nezedinjeni (ti imajo svojo posebno cerkev) ter so precej izobraženi poljedelci in živinorejci. Mnogi žive kot premeteni trgovci raztreseni po vsej turški državi, zlasti pa v Carigradu. Ersêrûm (60.000 pr.), važno trgovinsko mesto. V ân (30.000 pr.).

3.) Sirija in Palestina sta apnena planota, ki se polagoma znižuje proti vzh. V starem veku sta bili izmed najbolj cvetočih dežel; sedaj pa sta zapuščeni. Po Orontovi poprečnici je držala glavna cesta od Sredozemskega morja v Mezopotamijo, in tam je stalo sijajno mesto Antiohija, četrto v rimski državi. Ozko primorje med Libanonom in Sredozemskim morjem se je imenovalo Fenicija, in tam so cvetla mesta Síd on, Tir, Berít, ki so posredovala trgovino med prednjeazijskimi državami in deželami okoli Sredozemskega morja in še prek Gibraltarskega preliva. Sedaj je morska struja, ki prihaja od Egipta, napolnila vse te luke s peskom, le Beirût ima še vedno dobro luko in se je zato zelo povzdignil (110.000 pr.). Odtod vodi železnica skozi Damask v Haurân in se bo nadaljevala proti Bagdâdu. Damask (170.000 pr.) je prastaro mesto v krasnem predelu, polnem cvetočih vrtov, z lepim pogledom na libanonske snežnike. Še sedaj ima mesto veliko obrtnost (damast = umetna tkanina, usnje, orožje; nekdanj so slovele damaščanke). Na mestu Antiohije cvete sedaj Haleb (Aleppo, 110.000 pr.) ob karavanski cesti v Mezopotamijo. Iskanderûn (Alexandrette), važna luka.

Notranja Sirija je v severnem delu pustinja; jeseni ozeleni ter se odene po zimi in spomladi z lepo dišečimi zelišči. Zato se pomikajo po njej mnogi arabski rodovi (nomadi), ki ne priznavajo turške nadoblasti. Južni večji del je Sirsko-Arabska puščava, v kateri se nahaja le malo oaz, n. pr. Tadmur (stara Palmíra), kjer so imenitne razvaline nekdanje prestolnice kraljice Zenobije.

Na južni strani Libanona in Antilibanona postaje svet bolj raven. Med to planoto je globoko zarežana Jordanska dolina, ki leži večinoma pod morsko gladino (jezero Genezaret ali Tiberias 208 m, Mrtvo morje 394 m; najnižji zemeljski usad. Jordan ni velika reka in zato ne more napolniti usada, da bi nastalo večje jezero, zlasti ker je

podnebje zelo suho. Mrtvo morje leži v popolnoma izpraženi in skoraj neobljudeni kotlini, obdani na obeh straneh z zelo strmimi obronki.

Planota med morjem in Jordanom (600 do 800 m) je kamenita in ima zelo suhe pašnike. Po zimi je na njej prav mrzlo, in včasih sneži celo v Jeruzalemu; po leti pa izpremeni solnce vse v prah. Le koder je svet umetno namočen, more preživiti večje število prebivavcev. Ta dežela je stara Palestina (Kanaan, t. j. primorska nižina). Vzhodno od Jordana je bila stara Pereja (Peraea), ki je sedaj zelo puščobna in poseljena le z bednimi nomadskimi Arabci; kakor ostala Sirija in Palestina pa ima premnogo razvalin, ki pričajo, kako cvetoči so bili nekdanj ti predeli.

Gl. m. je še vedno Jeruzalem (50.000 pr.) kakor ob času Izraelcev. Mesto stoji na suhi, nerodovitni planoti (680 m) med dvema globokima debrima. Prebivavcev je skoraj enoliko kristjanov, židov in mohamedancev. Vsem trojim obuja Jeruzalem imenitne verske spomine, in zato je tu zelo imenitna božja pot. Malo južnejše stoji Betlehem (Sveta votlina), blizu Genezaretskega jezera pa Nazaret. Luka jeruzalemska se imenuje Jâfa (železnica veže obe mesti) v deželi nekdanjih Filistejcev; pristanišče je tam nevarno.

4.) Mezopotamija je podobna trikotniku, v katerem se obe reki vedno bolj približujeta druga drugi, dokler se naposled ne združita v eno samo. Severni bolj pustinski del se imenuje El-Džeziré. Tukaj se nahajajo na levem bregu hitrega Tigrida mogočne razvaline staroslavnihi Niniv. Njim nasproti (na desnem bregu) stoji sedanje mesto Mòsul (60.000 pr.) s precejšnjo obrtnostjo (muselin = bombažasta tančica). Južni, bolj ravni del (Irâk-Arabí) je bil nekdanj umetno namočen, zelo rodovit in zato tudi prav gosto naseljen. Sredi velikanskih prekopov je stal mogočni Babilon ali Babel (na levi strani Evfrata), ki je štel nad milijon prebivavcev; njegove razvaline se pa komaj še poznajo, ker so že skoraj vse njih kamenje porabili za nove zidave. Sedaj je vsa okolica žalostna, pusta in tudi nezdrava. — Kakor Nil Egipet tako poplavljata tudi Evfrat in Tigrid južni del Mezopotamije, ko se začne spomladi tajati sneg po armenskih gorah, in pokrivata nižino s plodnim blatom; toda kaj, ko pridnih poljedelcev nikjer ni! — Ravno severno od Babilona stoji ob levem bregu Tigrida, tam kjer se najbolj približuje Evfratu, sedanje gl. m. Bagdâd, ki šteje, dasi propada, še vedno 100.000 pr. V srednjem veku je bilo to mesto krasna prestolnica kalifov in je štelo okoli 2 milj. pr. Bagdadska luka je Bâsra; kajti do tja plovejo po reki velike ladje.

5.) Turška posestva v Arabiji. Arabija je skoro petkrat tolika kakor Avstro-Ogrska, a v notranjem popolnoma pusta. Čeznjo vejejo suhi jugozahodniki, ki prihajajo iz vroče Afrike. Meseca junija do septembra vleče pogostoma žgoči veter samum (po Samielu, poglavarju vragov), in toplomer kaže v senci 45° C. Arabija ima mnogo kamenitih strug (vadi), ki so pa skoro vse leto suhe, ker premalo dežuje. Zato je večina dežele ali peščenina ali skalovita puščava, ponekod pa tudi pustinja. Samo po zahodnih obronkih in po južnem primorju, koder zemljo semtertja umetno namakajo, je svet rodovit in bujno porasten. Zaradi osamelosti in pomanjkanja zvez s sosednjimi deželami je Arabija še dandanes le malo znana.

Po arabskih pustinjah prebivajo nomadski Beduini, t. j. sinovi puščave. Beduini goje plemenite konje, na katere so zelo ponosni, in katerih ne marajo prodajati tujcem; le po zvižachi so dobili to pasmo tudi Evropci (goje jo n. pr. v Lipici pri Trstu). Najvažnejša domača žival pa je Arabcu velblod («ladja puščave»), s katerim se pomika od pašnika do pašnika. Tudi po oazah so Arabci naseljeni; obdelujejo zemljo in se imenujejo felahi. Razdeljeni so v premnogo razrodov, ki ima vsak svojega poglavarja (šejka). Žive se večinoma z datlji, in so izključno mohamedanske vere, ki je nastala med njimi.

Pod turško oblast spada primorje ob Rdečem morju in tako imenovani El Hasa ob severni polovici Perzijskega zaliva. Najrodovitnejša dela Arabije sta stopnjevini Hedžâs in Jemên («Arabia felix»). V Hedžâsu sta mohamedancem sveti mesti Meka (55.000 pr.) in Medîna, kamor potuje vsako leto brezštevilo romarjev iz vseh izlâmskih dežel. V Meki se je rodil prorok Mohamed, in tam se nahaja prastaro arabsko svetišče Kaaba (kâ-aba), t. j. majhno, kockasto poslopje, ki ima vzdano v severnovzhodnem oglu kamen, o katerem mohamedanci trde, da je očrnel spričo človeških grehov. Z obrazom proti Kaabi obrnjen, mora vsak mohamedanec petkrat na dan moliti; tudi mora vsaj enkrat v življenju tja potovati, potem dobi naslov «hadži». Romarji se izkrcavajo v luki Džîda. Iz Meke je moral pobeogni Mohamed l. 622. v Medîno, kjer je tudi pokopan; ta beg se imenuje hedžra ter je podlaga mohamedanskemu letoštetju. — V Jemênu raste najboljše kava, ki se navadno imenuje «moka» po tamošnjem primorskem mestu.

Zunaj Bab-el-Mandeba stoji na podnožju skalnatih globeli, v katerih nabirajo vodo, angleška luka Aden (édn, 44.000 pr.). Mesto je sezidano kakor Gibraltar na velikanski skali, in ob njej je najvažnejše pristanišče arabsko (skladišče za premog in vodo); tu se

ustavljajo ladje na potu iz Suêsa v Bombay (bómbä), Colombo (kolómbó) in Sydney (sídnŕ). Na Perimu, angleškem otočiču, je važen morski svetilnik. Južno (neodvisno) primorje arabsko se imenuje Hadramaut, jugovzhodno pa Omân. V Omânu je samostalen sultanat z gl. m. Maskât (60.000 pr.). V notranji Arabiji sta še neodvisni državi Nedžd (nédžŕd) in Riâd.

Kavkazija in Ruska Armenija.

(473.000 km², 8 milj. pr.)

Pri Aziji hodi v poštev samo tako imenovana Transkavkazija, ki je na južni strani Kavkaza ter je z ruskim delom Armenije vred ena sama pokrajina. Južni obronek Kavkaza je dosti topel in dobiva po leti mokre vetrove od Črnega morja. Zato je dobro porasten z gozdi; vendar segajo ledeniki in večni sneg precej daleč navzdol. V nižjih predelih pa je največja rodovitnost. Tu je domovina fazana, in vinska trta raste tudi še divje. V višjih predelih je kavkaško rastlinstvo podobno alpskemu; na planinah se paseta tudi divja koza in kozorog.

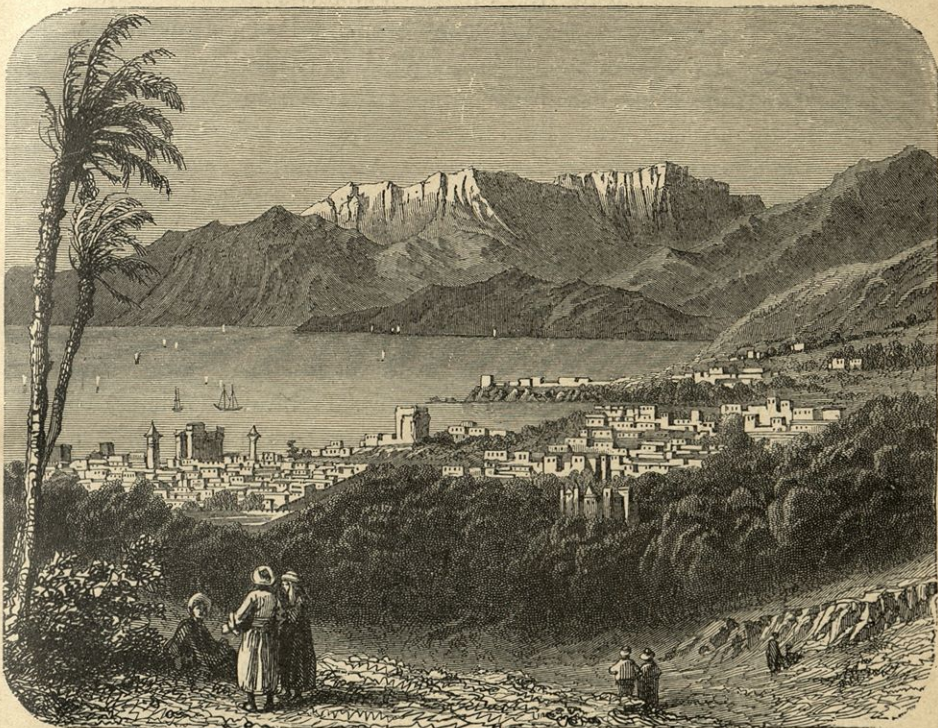
Kavkaz nima nič poprečnic, zato so gorske doline zelo nepristopne. Tam je zatorej tudi prava domovina svobodoljubnih planincev, katere so Rusi šele v našem stoletju podjarmili po dolgih, krvavih bojih. V vzhodnem delu Transkavkazije prebivajo Georgijci (Gruzijci), ki so daleč znani po svoji telesni lepoti. Zahodno od njih stanujejo Mingrelci in potem Čerkesi ob Črnem morju, ki so se pa zaradi sovrašтва proti Rusom večinoma izselili na Turško. Armenski posestniki se v Transkavkaziji vedno bolj množe in smatrajo že Tiflis (160.000 pr.) za svoje gl. m. To mesto stoji ob gorenji Kuri konec edine ceste, ki vodi iz Rusije (iz Vladikavkaza) črez mogočno gorovje Kavkaz; po železnici je zvezano s Črnim morjem (luka Batum) in s Hvalinskim jezerom, kjer stoji važno tržišče Bakú. V le-tega okolici gori «večni ogenj», t. j. gorljivi plini puhte iz zemlje. Tu in pa v bližnjem pogorju so prebogata ležišča petroleja; zemljo je treba le malo navrtati, pa štrkne visok curek tega olja kvišku. Tu ga dobivajo toliko, da kurijo z njim na Hvalinskem jezeru celo parnike. Največ pa ga spravijo po ceveh do Batuma; tu ga nalože na ladje in odpeljejo v razne evropske čistilnice (n. pr. na Reko).

V Ruski Armeniji je največje mesto Erivan (30.000 pr.). Zahodno od njega stoji preimenitni samostan Edžmiadzin, versko

središče Armencev, kjer ima sedež «katolik» (patrijarh nezedinjenih Armencev). Trdnjavo Kars so si prisvojili Rusi l. 1878.

Hvalinsko jezero (439.000 km²) je slano notranje jezero brez odtokov. Njegovo površje je 26 m nižje od gladine Črnega morja, in njegov severni del je silno plitek. Čeravno se izlivajo velikanske reke vanj (Volga, Urâl), vendar voda zaradi suhega podnebja hitro izhlapeva, tako da se ne more velikanska kotlina nikoli napolniti.

Pod. 3. Beirut s pogledom na Libanon.

Irân.

Ta visoka planota je več nego štirikrat večja od Avstro-Ogrske, pa ima vkupno le 14 milj. pr. Podobna je valovitemu višavju ter je skoraj čez in čez pokrita s pustinjami in slanimi puščavami; le obrobne gore so deloma še sedaj porastene z gozdi. Prebivavci so večinoma potomci starih Irancev (Medov in Perzov) ter spoznavajo Mohamedovo vero.

Večji zahodni del obsega kraljevino Perzijo (1.65 milj. km², 9 milj. pr.). Perzi so bili v starem veku prvo ljudstvo v prednji

Aziji, ker jih je vera «zend» priganjala k delavnosti, a sedaj so po izlâmu z nekdanje višine zlezli zelo nizko. Njih vladar se imenuje šah ali šah-in-šah ter vlada despotsko; njegova rodovina je turška. Gl. m. Teherân (150.000 pr.) stoji blizu vzožja Elbûrsa na pusti, skoraj suhi planoti; poprejšnja prestolnica Ispahân (90.000 pr.) pa se nahaja v dobro namočeni, prijazni kotlini. Pri Hamadânu so razvaline stare Ekbâtane. Tabrîs (täbrîs, 200.000 pr.) je največji kraj perzijske Armenije; tu je shajališče karavan, in odtod je vodila prastara cesta skozi Teherân v Mešed in potem dalje v Turân. Ob Hvalinskem jezeru je tržišče Barfurûš (svilarstvo), v neki oazi južnozahodnega pogorja pa «rožno mesto» Širas sredi vinogradov in rožnih vrtov. Tam blizu so razvaline stare Perzepole.

Severnovzhodni del Irâna se imenuje Afgânistân (550.000 km², 4 milj. pr.), kjer prebivajo krepki, bojevití Afgani. Dežela je tu rodovitna, tam gola; važna je kot prehodišče med Turânom in Indijo. Imeniten je zategadelj Kâbul (60.000 pr.) med Amu-darjo in Indom (sedlo Chaiber ali Khyber [kajber] nad Peshawarjem [pišâvr]). Herât je tržišče na Heri-Rudu.

Južnovzhodni, vroči in nerodovitni del Irâna se imenuje Belûdžistân (315.000 km², 500.000 pr.). Prebivavci (Beludži) so deloma useljenci (le-ti imajo umetno namočena polja), deloma nomadi. Gl. m. Kelât.

Prednja Indija.

(4·45 milj. km², 290 milj. pr.)

Ta imenitna dežela sestoji iz trikotnega polotoka (planota Dékan) in takisto trikotne nižine Hindostân, ki se od gorovja Solimân zožuje proti Zadnji Indiji. Na s. se ovija podnožja Himâlaje in je tako zaprta proti vsi ostali Aziji. K Prednji Indiji spada tudi rajsko lepi otok Ceylon (63.000 km²) z bujnim tropskim rastlinstvom. Indija je najrodovitnejša dežela na svetu in zato najdražji biser angleške krone.

Vzhodni del Hindostana (v porečju Ganga in Brahmaputre) je neizrečeno rodovitna, vzorno obdelana dežela z najbujnejšim tropskim rastlinstvom (zlasti ob srednjem Gangu). Tu uspevajo riž, bombaž, kavovec, razna žita, cukrov trst, lotos, ki je Indom svet, banane, smokve, opij, indigo itd. Vsi ti pridelki so predmeti svetovne trgovine. V tako imenovanih džunglah (t. j. nepredornih goščah bičevja in bambusa) v Gangovi delti se skrivajo tigri, sloni in nosorogi. Notranji Dékan pa je skoraj popolnoma pust, ker Zahodni

Ghâti vlečejo vso mokroto nase. Obala Málabar ima mnogo dežja. Višje v gorah je podnebje hladno in zdravo; zato iščejo oboleli Evropci ondukaj krepčila.

Prvotni prebivavci Indije so bili črnopoltni Dravîdi, katere so pa pregnali že več tisoč let pred Kr. arski Hindú (sanskrtski narod). Tedaj so nastale kaste, t. j. popolnoma ločeni stanovi, tako da ni smel nihče iz nižjega stanu prestopiti v višji, višji stanovi pa ne občevati z nižjimi. Indi so sicer še ohranili staro brahmansko vero; toda veliko jih je prestopilo k izlâmu, takisto skoraj vsi Dravîdi. Indi so dosegli že v starodavnosti precejšnjo stopinjo omike; odlikovali so se v stavbarstvu, pesništvu in znanostih ter znali izdelovati zlasti bombaževino in umetne tkanine. Omika pa jih je tudi pomehkužila, in naposled so podlegli tujcem. Stasa so nizkega. Potrebujejo le malo obleke; ženske nosijo v nosu, na rokah in nogah mnogo obročkov, ki jim ropotajo pri hoji. Tako imenovani Parzi obožavajo ogenj in so najbogatejši v Indiji. — Najprej so se polastili indijskih obal Portugalci (po l. 1498.), potem Francozi in naposled Angleži proti koncu osemnajstega stoletja. Sedaj ima angleška kraljica naslov cesarice indijske. Indi so tako mirno ljudstvo, da samo 200.000 tam naseljenih Angležev zapoveduje skoro 300 milj. prvotnikov. Vojska je sestavljena večinoma iz domačinov. Nekateri domači knezi so ohranili na videz še svojo samostalnost, toda v resnici so vsi pod vodstvom Angležev. Dežela je prav gosto preprežena z železnicami. Povsod vladata sedaj mir in red.

Britanska Indija šteje 28 mest, ki imajo po več nego 100.000 pr. in so skoro vsa v Bengaliji (ob spodnjem Gangu). Gl. m. Calcutta (kalkûta, 810.000 pr.), ob najzahodnejši panogi Gangovi; podkraljev sedež. Največje in najvažnejše trgovinsko mesto je pa Bombay (bómbä, 830.000 pr.), sezidano na otoku v angleško-indijskem slogu; ima čisto evropsko lice. Luka za bombaž; mnogo tvornic. Zunaj mesta so trije «stolpi molčanja», v katere mečejo Parzi svoje mrtvece jastrebom, preostale kosti pa shranijo v žare. V bližini sta otočiča Salsette in Elephanta, kjer se pod zemljo nahajajo izklesana in bogato okrašena svetišča; takisto pri Ellori (blizu Aurungabáda). Ob Indu se nahajata Peshawar (pišávr), mejna trdnjava, in Lahore (lähór). V gorski dolini Kašmir, ki ima isto rastlinstvo kakor italske gore, rede koze s svilasto dlako (kašmirski šali). Ob Gangu stoje: Delhi (194.000 pr.), nekdanja prestolnica «velikega mogula» (mongolskega despota Indije), z mnogimi palačami; Lucknow (lúknav, 273.000 pr.), Allahabád (175.000 pr.) in Benâres

(220.000 pr.), sedež brahmanske učenosti. Na obali Koromándeľ, ki je zaradi silovitega kipenja težko pristopna, stoji v zelo vročem predelu Madras (mádrás, 455.000 pr.), kamor vozijo pridelke južnega Dékana. V notranjem je Haiderabád (415.000 pr.) gl. m. istoimenske tributne države. — Na podnožju Himáľaje se nahaja država Nepál, ki plačuje dan kitajskemu cesarju, in Bhutan, duhovniška kneževina.

Nevarni Palkov (pâk-) preliv loči Ceylon od Prednje Indije. Ta otok se imenuje po pravici indijski vrt. Poleg bogatega rastlinstva (izvrstna kava) ima tudi mnogo demantov. Na zahodni strani je imenitno pristanišče Colómbó (128.000 pr.), imenitno zbirališče ladij Francozi imajo v Prednji Indiji naselbine: Čandernagor, Pondicherry (podišeri), Karikal, Mahé; Portugalci pa: Goa, Daman in Diu.

Zadnja Indija.

(2·1 milj. km², 36 milj. pr.)

Zadnja Indija je dobro razvit polotok, ki ima na j. še vitki in gorati pripolotok Maláka. Severni gorati del spada med najmanj znane dežele v Aziji. Rastlinstvo je povsod enakomerno gosto ter tropsko. Prebivavci so tako imenovani Indo-Kitajci, t. j. pomešani Mongolci (budhisti), na Malaki pa Malajci (mohamedanci). Po vzhodni in južni obali so se naselili tudi Kitajci, ki se pečajo zelo marljivo s poljedelstvom, obrtnostjo in trgovino. Zahodne obale so se polastili v našem stoletju Angleži, vzhodne pa pred kratkim Francozi.

1.) **Britanska Zadnja Indija** obsega: *a)* zaščitno deželo Asam ob Brahmaputri; *b)* Gorenjo Barmo ali Birmo, gl. m. Mándale; *c)* Dolenjo Barmo ali Birmo, gl. m. Rangoon (rángún), in *d)* Straits Settlements (stráts sétlments, t. j. posestva ob prelivu, namreč Malaškem), gl. m. Singapore (singapúr, indijski = levje mesto), na otočiču, s prevažno lukó, ker morajo tod mimo vse evropske ladje, ki hočejo v vzhodno Azijo (vzhodni London).

2.) Kraljevina **Siam**, še neodvisna (633.000 km², 5 milj. pr., Siamci, Kitajci in Malajci). Gl. m. Bangkok (200.000 pr.), na obeh straneh dolnjega Menama, zato ga imenujejo «plavajoče mesto». Med prekrasnim rastlinstvom se vzdigujejo sijajne zgradbe z vitkimi in rstastimi stolpi (pagode), ki so obloženi z mozaïškimi ploščami iz porcelana.

3.) **Francoska posestva** (489.500 km², 18·7 milj. pr.): *a)* Kambodža, gl. m. Udong; *b)* Gorenja in Dolenja

Cochinchina, gl. m. Saigon (saigo, 65.000 pr.); *c*) država Anam pod francoskim pokroviteljstvom, gl. m. Hue, in *d*) Tongking ob istega imena zalivu, sega na zah. do Mekonga, gl. m. Ha-noi ali Kešo (150.000 pr.).

Malajsko otočje.

(2·4 milj. km², 40·8 milj. pr.)

Na južnovzhodni strani azijske celine se razteza niz otokov, ki se z enim koncem naslanja na Zadnjo Indijo, z drugim pa na Kitajsko ter zaokrožuje zemljino proti Velikemu oceanu. Sestavljen je ta niz iz šest večjih otokov, ki je vsak zase tako velik, kolikršne so večje evropske države, in iz premnogo manjših otokov, ki takorekoč drug drugemu roko podajajo. Lahko razločujemo notranji pas (severni Bórneo, Palávan in severni Luzón) ter zunanji (Andamani, Nikobari, Sumâtra, Java, Mali Sundski otoki, Celébes, Molúki in južni Filipíni). Molukom se približuje Nova Guinea (ginéa), ki posreduje zvezo z Avstralijo.

Podnebje je rastlinstvu najugodnejše na celem svetu, in zato ni nikjer drugod (razen Brasilije) tako krasne in tako bujne vegetacije. Tu se nahajajo neprodirni pragozdi najrazličnejših dreves, širokodedelnih listovcev in vitkih palm. Bambusov trst postane tako debel in visok kakor naše smreke in jelke. Kakor roka debele zavijavke se spenjajo od drevesa do drevesa, in po močvirnatih obrežjih stoje mangrove na svojih zunanjih korenikah. Poleg pragozdov pa nahajamo povsod brez števila gosto nasajenih najkoristnejših rastlin.

Prebivavci so večinoma malajskega plemena, samo po vzhodnih otokih prebivajo bakrenordeči Papuanci (Papúa). Njih omika je zelo različna; Dajaki na Bórneu n. pr. so krvoločni divjaki, ki živijo na mostiščih, a mirni in vljudni Javanci se ponašajo s prastaro kulturo. Arabski trgovci so prinesli Malajcem mohamedansko vero. Po najdbi morske poti v Vzhodno Indijo je prihajalo vedno več evropskih trgovcev na te otoke po dišave in začimbe, katere so s početka z zlatom odtehtovali. Najprej so se ondukaj naselili Portugalci in Španci, potem pa Nizozemci, ki imajo še sedaj večji del Vzhodno-indijskega otočja v svoji oblasti.

Veliki Sundski otoki: *a*) Sumâtra (dvakrat tolika kakor Italija) je vulkanski otok, ki spada večinoma pod nizozemsko oblast; po notrini stanujejo še neodvisni, bojaželjni divjaki. Na vzh. je s kositrom bogati otok Banka. *b*) Jáva (131.000 km², 24 milj. pr.)

je sicer najmanjši otok, toda najdragocenejša nizozemska posest, prebogata z raznimi pridelki (riž, cukar, čaj, zlasti pa kava, ki daje vladi premnogo dohodkov, ker je takorekoč monopol). Vsa zemlja je izvrstno obdelana; povsod so dobre ceste in železnice. Večja mesta stoje na severni, bolj široki obali: Batavia (115.000 pr.), sedež vlade; Surabaja (148.000 pr.), glavna izvozna luka. c) Borneo, po veličini drugi otok na svetu (734.000 km², 1·8 milj. pr.), je po notranjem še malo znan, z divjaki poseljen. Na severozahodni strani je država Sarawak pod angleškim pokroviteljstvom, bogata s kavo in tobakom. d) Celebes (selébes) je podoben črki K (primerjaj pogorja na Borneu in otok Džilólo!).

Mali Sundski otoki so vsi vulkanski in spadajo (razen vzhodnega dela Timorja, ki je portugalski) pod nizozemsko oblast.

Molúki ali Dišavski otoki (domovina žebic) in otočje Banda, kjer rasto muškadni orehi, so tudi nizozemski.

Filipíni (tako imenovani na čast kralju Filipu II., a odkril jih je že Magalhaës) so zelo razvito vulkansko otočje; sedaj so v oblasti Zedinjenih držav, toda hrepene po neodvisnosti. Obdelano je samo primorje; odotni malajski prebivavci so kristjani, notranjci so pa še malikovavci. Večja otoka sta Luzon (lusôn) in Mindanáó. Na Luzonu je gl. m. Maníla (200.000), izvozna luka za tobak in manilsko konopljo.

Blizu kitajske obale sta otoka Hainan in Formosa; le-ta je japonska.

Kitajska država.

(11·08 milj. km², 433 milj. pr.)

Kitajska država je večja nego vsa Evropa ter obsega velikanski prostor od Pamirja do Velikega oceana, od Himálaje do Altája. Deli se v pravo Kitajsko (Sina, China) z Mándžursko, potem pa v tributne dežele: Mongolsko, Dzungarsko, Tíbet in Vzhodni Turkestán. Pravo Kitajsko (5·4 milj. km², 424 milj. pr.) obsega vzhodnoazijsko stopnjevino ter pred njo ležečo nižino. Na s. jo obdaja glasoviti «kitajski zid», ki se vleče 2000 km daleč čez hribe in doline in ima mnogo stolpov, semtertja pa tudi le lesene utrdbe. Kitajci sami imenujejo svojo deželo «državo sredine».

Kitajska zemlja je skoro povsod rodovitna. Po brdih južnega dela uspeva čajevec, potem riž in bombaževец, po severnih predelih pa zore razna žita, zlasti pšenica. Po nižini je vse polno prekopov (Carski prekop), ki služijo deloma za namakanje zemlje, deloma

Pod. 4. Rastlinstvo v Prednji Indiji.

za plovitev. Podnebje je seveda na s. in v notrini mnogo mrzlejšje nego na j. Poletni monsun prinaša skoraj tropsko vročino in obilno dežja tudi severnejšim krajem. Po zimi pa prihajajo ledeni severozahodniki z notranjeazijskega višavja, tako da zamrzne celo Rumeno morje (v isti širini kakor južna Italija). Zato ima južna Kitajska najmrzlejšo zimo izmed vseh tropskih dežel.

Kitajska je najgostejše naseljena med vsemi državami na svetu (do 380 na 1 km²), kajti skoraj polovico azijskih prebivavcev spada na pravo Kitajsko. Ker je po mnogih krajih preveč prebivavcev, zato se Kitajci sele na vse strani, čeravno jim je prepovedano. Kitajci so dosegli že tisoč let pred Kr. prav visoko omiko v poljedelstvu in obrtnosti; le škoda, da so ostali potem na isti stopinji in niso nič več napredovali. Kitajec je neizmerno priden, z malim zadovoljen in poraben za vsako delo. Zlasti izurjeni so v poljedelstvu, zelo natančni pa tudi v obrtnosti; izdelujejo porcelan, svilenino, papir, tuš in barve za prevlako. Cesarja neizrečeno spoštujejo kot svojega očeta; imajo ga za namestnika najvišjega bitja in ga imenujejo «nebeškega sina». Rodbinsko življenje med njimi je zelo presrčno, zlasti spoštujejo stariše in starčke. Kitajci žive že tisočletja prav preprosto in neizpremenjeno; oblačijo se v bombažasto in svilnato obleko ter uživajo večinoma riž. Omika je med Kitajci povsod enaka, ker ima najmanjša vas svojo šolo. Kitajska pisava je zelo težavna. Vere so Kong-futsejeve (časte tudi svoje pradede) in Budhove.

Kitajci zaničujejo vse, kar je tujega, češ, da od zunaj ničesar ne potrebujejo. Ker se sami preskrbujejo z vsemi potrebščinami, zato so zapirali do novejšega časa svojo državo tujim narodom, in še sedaj je le malo luk (24) odprtih vnanji trgovini. To odprtje pa so si Evropci le s silo priborili, Kitajci izvažajo zlasti preizvrsten čaj, porcelan in svilo. — Baš ta ločitev od drugega sveta je pa tudi vzrok, da ni njih omika nič napredovala.

Sedanji kitajski vladarji so iz rodu Mándžu, ki je bil v začetku sedemnajstega stoletja pridrl iz Mándžurske. Tudi kitajsko plemstvo je mándžurskega pokolenja. Sedanje glavno mesto je Peking (1.6 milj. pr.), t. j. severni dvor; njegova luka je Tiéntsín (950.000 pr.). Najvažnejša luka je Šanghai (400.000 pr.), ki izvažajo čaj in posreduje evropsko trgovino. Ob Jang-tse-kiangu stoji Nanking (1 milj. pr.), t. j. južni dvor, stara prestolnica pred prihodom Mandžurcev. Hankou (800.000 pr.) je glavno tržišče v notrini. Prvo mesto na j. je Kanton (2 milj. pr.), katero je bilo najprej odprto Evropcem. Pred izlivom kantonske reke stoji na skalnatem

otoku Hongkong angleško pristanišče Victoria. Macao (makáu) je portugalski. H Kitajski spada tudi otok Hainan.

Severno od Rumenega morja se razprostira široka dežela Mándžurska s Koréo. Mandžurska je gozdnata, vobče rodovitna zemlja (tobak, rudnine). Prebivavci so nomadi. Gl. m. Kirin (120.000 pr.), središče cele dežele. Koréa je gorata, členovita dežela z mongolskim prebivavstvom. Pravzaprav je posebna država, a nje kralj plačuje dan kitajskemu cesarju ter je sedaj odvisen tudi od Ruske in Japonske. Gl. m. Seul (šaul, 195.000 pr.).

Mongolska je skoraj šestkrat tolika kakor Avstro-Ogrska, toda malone popolnoma porna. Po tamošnjih pustinjah paso Mongolci (budhisti) svoje dvogrbe velblode, konje in ovce ter so tudi izvrstni lovci. Gl. m. je Urga; tod vodi karavanska pot iz Pekinga v Sibirijo (Kjahto), po kateri prenašajo zlasti čaj.

Dzungarska in Vzhodni Turkeštân sta ob rekah rodovitni in obljudeni deželi. V prvi je mesto Urumči, v drugi pa Kažgar in Jarkand.

Tíbet. Zaradi velike nadmorske višine je poseljen le južni del ob gorenjem Indu in Brahmaputri. Tibetčani so Budhove vere. Njih verski poglavar, Dálai-lama, je tudi posvetni vladar in po imenu odvisen od kitajskega cesarja. Gl. m. Lhasa (láza) je izmed najvišjih mest na svetu; v njem je polovica prebivavcev meniškega stanu.

Japonsko cesarstvo.

(417.000 km², 45 milj. pr.)

Japan je otoška država, sestavljena iz štirih večjih otokov (Jeso, Nippón ali Hondo, Šikok in Kiušiu), ki se vlečejo zaporedoma v lahnem loku okoli Japonskega morja. Od njih drži niz Kurilov severno proti Kamčatki, južno pa otočje Riu-kiu (ru-ču) proti Formosi, ki je v novejšem času tudi japonska. Vsi ti otoki so gorati in vulkanski, imajo mnogo vročih vrelcev in pogostne potrese.

Japan spada k najlepšim deželam na svetu. Podnebje je zelo ugodno (dežela leži pod isto širino kakor dolinja Italija). Poletni monsun napravlja vlažno in toplo poletje. Zima je sicer dolga (po severnih krajih zapade mnogo snega), toda jasna in umiljena po topli morski struji. Zato je rastlinstvo bujno in mnogovrstno, tako da žanjejo dvakrat na leto. Glavna hrana je tudi tukaj riž; poleg tega pa goje zlasti še bombaževce in čajevece in pa sviloprejkje. Zato pa je živinoreja tu in na Kitajskem neznatna. Poleg čaja in svile izvažajo v Evropo zlasti še elegantne papirnate, položene, bronaste in porcelanaste izdelke.

Japonci so mongolski narod in imenujejo sami sebe Nippónce (Nippón = dežela vzhajajočega solnca). Pismo, vero in običaje so sprejeli od Kitajcev, le v znanosti in obrtnosti so sedaj Japonci mnogo pred njimi, in tudi v čistoti in bojni pogumnosti jih zelo nadkriljujejo. Do l. 1869. so bili tudi Japonci ločeni od omikanega sveta; tisto leto pa so morali odpreti Evropcem svoje luke in od tedaj so se hitro poprijemali evropskih iznajdb in naredb, tako da so sedaj, zlasti v obrtnosti, na prav visoki stopinji. Japonski cesar ima naslov «mikadó» in vlada ustavno. Najbolj razširjena je Budhova vera. Gl. m. je Tókió ali Jedo ($1\frac{1}{4}$ milj. pr.) sredi južne obale nippónske; ima evropski urejeno vseučilišče. Ker ne morejo do tja velike ladje, se je razvila na j. cvetoča predluka J o k o h á m a (160.000 pr.), ki posreduje zunanjo trgovino z Evropo in Ameriko. Staro gl. m. je bilo Kióto (330.000 pr.) z veliko luko O s a k a (500.000 pr.); tu je največje obrtno mesto na Japonskem (razne tkanine). Zahodno od njega je nova luka K o b e (160.000 pr.), na otoku Kiušiu pa prostorna luka N a g a s á k i.

Sibirija.

(12·5 milj. km², 8 milj. pr.)

Sibirija je večja nego vsa Evropa in bode imela še lepo prihodnost, ko jo «Sibirska železnica» (od Čeljabinska do Vladivostóka) odpre zunanjemu svetu. To železnico bodo podaljšali skoz Mándžursko do Port Arthurja in na Kitajsko do Tiéntsina. Podnebje je sicer res ostro (celinsko!), toda navzlic zelo dolgi in mrzli zimi nikakor ni nezdravo. Solnce sicer ne stoji visoko niti po leti, zato pa so tačas dnevi mnogo daljši; tako je kratko sibirsko poletje čudovito toplo in celo vroče. Tudi moče pade zadosti po leti, da se razvije bolj na j. celo bujno rastlinstvo, in Sibirci se lahko ponašajo, da je njih dežela podobna cvetočemu vrtu. V južnozahodni Sibiriji pa dežuje neizrečeno malo, zato so tam same pustinje (Kirgiška pustinja), po katerih prehajajo nomadski turški narodi.

Ker je v Sibiriji le malo zemlje sposobne za obdelovanje, zato je dežela zelo redko poseljena in nima ni toliko prebivavcev kakor Ogrska. Rusi so posedli deželo v kratkem času (1578—1644), ker se nomadski prebivavci niso mogli ustavljati dobro oboroženim kazakom. Takoj potem so posedli ruski naseljenci rodovitne predele ob rekah. Rusi so pošiljali v Sibirijo tudi svoje zločince, ki so morali v tamošnjih rudnikih trdo delati. Prvotni prebivavci (razni mongolski razredi) pa še sedaj le siromašno živijo kot pastirji, lovci in ribiči; Rusom proda-

jajo razno kožuhovino (soboljev, hermelinov in severnih lisic, katerih je silno mnogo po Sibiriji). Poleg krzna dajejo še kovine premnogo dobička (zlato v Altâiju). V južni Sibiriji so našli tudi debele sloje premoga, in po tundrah najdejo pogostoma globoko v ledu dobro ohranjene predpotopne mámute, katerih ogrodi rabijo namesto slonove kosti.

Večja mesta so v Sibiriji zelo redka in stoje daleč narazen. V zahodni Sibiriji sta Tobolsk (50.000 pr., razvaline Sibira) in Barnaul (rudarsko mesto). Tomsk ima novo vseučilišče; od Toma dalje proti vzh. se nahaja zlato. V vzhodni Sibiriji stoji ob Angari največje sibirsko mesto Irkutsk (50.000 pr., razvita obrtnost). Južnovzhodno od njega je mejno mesto Kjahta. Odtod pa do Nižnjega Novgoroda potrebuje blago («ruski čaj») skoraj pol leta, po zimi (na saneh) pa 70 do 80 dni. Poamurje je rodovitna, gozdnata dežela, toda še redko naseljena; podnebje je tako mrzlo, da je Amúrjevo ustje (pod isto zemljepisno širino kakor Renovo) polovico leta zamrzlo. Vladivostók je glavna izvozna luka. Na otok Sahalin pošiljajo sedaj Rusi svoje kaznjence. Kamčátka in Čukotski polotok sta le redko naseljena. Okoli Verhojanska pa živi še blizu 15.000 ljudi, ki se pečajo z ribištvom in živinorejo; toda kravam morajo ovijati vimena s kožuhasto vrečico.

Turân ali Zahodni Turkeštân in Transkaspija.

(3·76 milj. km², 7·8 milj. pr.)

Turân je večinoma nižinski svet; le vzhodni del, ki se naslanja na zadnjeazijsko višavje, je gorat. Skoraj vse njegovo površje je peščena puščava ali pa pustinja, le ob rekah so oaze. Med Hvalinskim in Arálskim jezerom je nizka planota, pokrita s peskom, močvirji in slanimi jezери. Prvotni prebivavci so nomadski Turki (Turkmeni, Kirgizi, Kalmüki), ki so do novejšega časa gospodovali po vsej deželi. Po mestih in vaseh pa so naseljeni Irânci (Tadžiki), ki so zemljo umetno namočili ter se uspešno bavijo s poljedelstvom in vrtnarstvom, pa tudi s trgovino in obrtnostjo. Od Krasnovodska drži «Transkapijska železnica» skozi Merv v Buhâro, Sámarkand in Tašként, a podaljšali jo bodo v osrednjo Azijo. Dalje se poznajo ostanki «Cesarske ceste» skoz Kokan in Kažgar na Kitajsko.

Skoraj ves Turân je sedaj podložen Rusom. V porečju Amu-darje stoje Khiva (Chiva, poprej kanat), Bokhâra ali Buhâra (70.000 pr.) in Sámarkand (stara Marakanda), nekraj krasno mesto, prestolnica Timurjeva, v porečju Sir-darje pa Tašként (= kamenito mesto, 140.000 pr.), sedež ruske vlade za osrednjo Azijo.

Afrika.

(29·8 milj. km², 170 milj. pr.)

Lega in vodoravna izobrazba.

Afrika se drži Azije le na severnovzhodnem oglu, kjer ju spaja Suêško medmorje (115 km), ki je pa od l. 1869. (po Francozu Lessepsu) tudi že prekopano. Povsod drugod pa je obdana ali z zaprtimi morji ali z obširnimi oceani. Ker je tudi Rdeče morje precej ozko, zato je Afrika najbližja Aziji. Pa tudi od Evrope ni posebno oddaljena, ker je Gibráltarski preliv (med «Herkulovimi stebri») le 16 km širok, južnozahodni rogelj Sicilije pa le za eno zemljepisno stopinjo od Afrike oddaljen. Od drugih zemljin je Afrika popolnoma ločena.

Afrika se razprostira precej enakomerno na obeh straneh polutnika. Severni večji del je podoben trapezu, ki ima na j. svojo dolgo vzporednico, južni manjši pa skoraj enakostraničnemu trikotniku, ki je na j. odbit. Od najsevernejše točke (Ras-el-Abiad = C. Blanc) pa do najjužnejše (Cabo Agulhas [aguljas] = Iglasti rtič) se razprostira čez 72 širinskih stopinj ali 8000 km; od najzahodnejše (Cabo Verde = Zeleni rtič) pa do najvzhodnejše (rtič Ras Hafûn ali rtič Guardafûi) pa čez 69 dolžinskih stopinj ali 7500 km. Če te nasprotni točke spojimo z ravnimi črtami, dobimo skoraj pravokoten in enakokrak križ.

Ni je zemljine, ki bi bila tako malo razvita, kakor Afrika; kajti nima nobenega polotoka (zakaj ni dežela Somáli polotok?), nobene globokejše zajede in skoraj nič večjih luk. Afrika je torej trup brez členov in nima niti večjih otokov razen Madagáskarja; tudi manjših otokov je le malo združenih v kako znatnejše otočje. Vsi ti otoki so večinoma namorski in ognjeniški.

Navpična izobrazba.

Kakor obris tako je tudi notranja izobrazba Afrike zelo preprosta in enolična. Afrika nima niti visokih, dolgih pogorij, kakor Azija in Amerika, niti obširnih nižin s plovnimi rekami. Najvišje gore

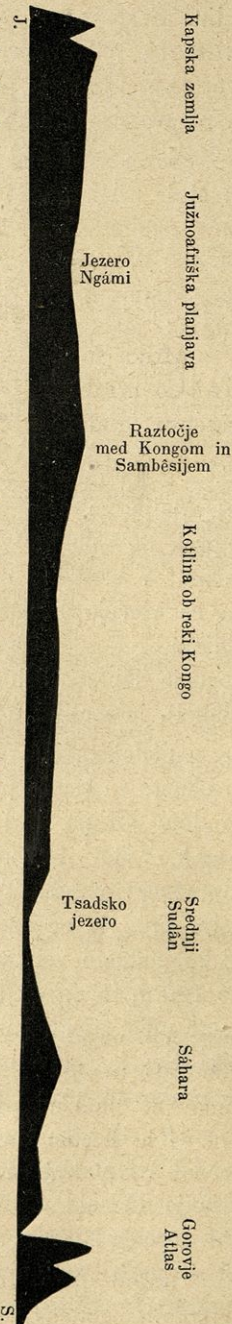

afriške so posamezno stoječi ugasli ognjeniki. Nasproti pa nahajamo v Afriki najboljše planote, ki se v ravnih stopnjevinah spuščajo k morju; zato imenujemo Afriko «zemljino planot».

Prav težko je prodreti od obale v notranjo Afriko. Res je, da ima čez sredino premnogo velikih rek, ki so naravni pot za promet; toda skoraj vse padajo ob robu planot v mnogih slapovih in brzicah k primorju in so torej le malo časa plovne od izliva navzgor. Šele, ko se popnemo na planote, najdemo zopet daljše proge plovnih rek. Ta zaprtost je kriva, da je notranja Afrika ostala tako dolgo neznana izobraženemu svetu. Šele v zadnjih desetletjih so odkrili drzni potovavci (Škotec Livingstone, Amerikanec Stanley, Nemca Nachtigal in Junker) vsaj večino notranjeafriških skrivnosti.

Vobče se vzdiguje afriška celina od s. proti j. in od zah. proti vzh. V prvi smeri jo lahko razdelimo v pet stopenj: 1.) planota Barka (okoli 200 m) do usadov zahodno od zelenice Siuah; 2.) planota Sáhara (okoli 400 m) do Tsadskega jezera; 3.) planota Sudân (okoli 800 m) južno od Sáhare; 4.) visoka Afrika (okoli 1000 m) do kotline jezera Ngámi, in 5.) južna Afrika (nad 1200 m), ki se v zelo ozkih in strmih stopnjevinah spušča zopet k južnemu primorju.

Afriške planote so obdane od vseh strani z obrobnimi gorami, ki so na vzh. najvišje. Ondukaj se vzdigujeta blizu polutnika afriška velikana Kilima-Ndžáro (6010 m) in Kênia (5600 m), katerih vrhunci so vedno s snegom pokriti (ločnica večnega snega je v višini 5000 m). Nedaleč odtod proti s. se razprostira Abesinsko višavje (Ras Dedžan 4620 m), t. j. obrobno gorovje okoli osrednje kotline, v kateri leži jezero Tana (Tsana); podobno je trikotni grmadi, ki se na vse strani strmo spušča, ter ima več stopenj in globokih

Pod. 5. Prerez Afrike.

dolin. Severno od Abesinije se razprostira skalnata Nubijska planota, od katere se vleče ob Rdečem morju Arabsko primorsko pogorje. Med tem in pa dosti nižjim Libijskim robom se razprostira Nilska dolina, ki je ob delti precej široka.

Severnozahodni rogelj Afrike pokriva gorstvo Atlas, ki se vleče od Male Sirte pa do Atlantskega oceana. Navadno se deli v Mali (ob Sredozemskem morju), Veliki (na j.) in Visoki Atlas (ob oceanu). V Visokem Atlasu presegajo vrhunci višino 3000 m (Džebel-Ajaši 4500 m). Na j. se spuščajo pogorja precej strmo proti veliki puščavi. Slana močvirja med Atlasom se arabski imenujejo «šot».

Sáhara je največja puščava na svetu (meri dve tretjini Evrope) ter se razprostira skoz vso širino afriške zemljine od Atlantskega oceana do Rdečega morja, od Atlasa in obeh Sirt do 18.º s. š. Sáhara je pa le začetek velikanskega puščavskega pasu, ki drži dalje po sredi vse Azije skoraj do Tihega oceana. Sáhara je poprek 300 do 400 m visoka planota, toda nikakor ne enakomerna ravan. V sredi je najvišja (pogorje Tibesti nad 2400 m); odtod pa se vlečejo krajša pogorja in manjše planote na vse strani. V obližju Sredozemskega morja pa je celo več znatnih depresij. Omenjeno pogorje Tibesti deli puščavo v večji zahodni del, pravo Sáharo (Sahel), in manjši vzhodni del, v Libijsko puščavo.

Podoba puščave je različna. Ponekod se prikazuje gola skala, črnkasto in pusto površje. Po kameniti puščavi so tla z debelim prodom ali pa vsaj s trdo ilovico pokrita. Najnavadnejša pa je peskovita puščava, katero pokriva droben, rdečerumenkast kremenčev pesek. Ta pesek je potovavcem zelo nevaren, ker ga veter prenaša od kraja do kraja in napravlja z njim cele nize sipin, ki so podobni velikanskim vzporednim nasipom. Posamezne sipine so do 100 m in celo 150 m visoke ter položne od tiste strani, odkoder veter piha, strme pa v otišju. V Libijski puščavi so večinoma kamnita tla, ker severovzhodniki odneso ves pesek; prava Sáhara pa je peskovita, pravo peščeno morje.

Sudân se razprostira južno od velike puščave pa do 5.º s. š. ter od Atlantskega oceana pa do Abesinskega višavja. Zahodni del je višavje (Visoki Sudân), katero zapira proti obali pogorje Kong. Od porečja Nigrovega pa do Nilovega se razprostira Ravni Sudân, ki se počasi vzdiguje proti j. V sredi je rodovitna kotlina Tsadskega jezera. Ob najbolj notranji zajedi Guinejskega (gin-) zaliva se vzdiguje gorovje Kamerûn, katerega vrhovi presegajo višino 4000 m.

Notranjeafriško višavje do srednjega toka reke Sambêsi zapirajo na obeh straneh strme, skoro neprekoračne obrobne gore. Na zah. je Sierra Complida med rekama Ogôve in Kongo ter pogorje Mosamba ob 20. poldnevniku. Ob ploskatih pogorjih pa je mnogo skalnatih dolin, in tod napravljajo reke slapove. Vzhodni rob nima skupnega imena.

Južno od Sambêsija ima dežela drugačno lice; mesto tropske bujnosti se kaže očem suhotno in celo puščavsko površje. Vendar je puščava Kalahâri mnogo vlažnejša in bolje močena nego Sáhara; mesto zime nastopi tukaj kratko deževno vreme, tako da puščava celo ozeleni. Onostran južnega povratnika se razprostirajo široke ravnine, ki se proti zah. prav počasi znižujejo, proti vzh. in j. pa prehajajo v južnoafriško stopnjevino. To stopnjevino napravljajo Nieuweveld-Berge (nívefeld-) in Zwarte Berge (= Novopoljske in Črne gore), med njimi pa se razprostira pusta planota Karoo (karú). Severnovzhodni predel pa obroblija Stormberge s Compassom (2440 m) in Kathlamba ali Drakensberge.

Celinsko vodovje.

Afriške reke teko kakor žarki zvezde enakomerno na vse strani; le severna in severnozahodna Afrika nimata mnogo vodovja. Tudi imajo večje afriške reke to posebnost, da izvirajo prav blizu kakega morja, a teko potem daleč na okolo po zemljini ter se na nasprotni strani izlivajo v morje.

Najvažnejša afriška reka je Nil, ki izvira iz velikih jezer ob polutniku, a njegovi izviri so šele izza l. 1863. znani. Glavni izvirek Beli Nil (Bahr-el-Abiad) prihaja iz jezera Ukereve ali Victoria (1200 m nad morjem, meri 83.000 km², torej več nego vse tri češke dežele skupaj) in teče skozi Albertovo jezero; ko pride iz le-tega, se imenuje Bahr-el-Džebel. Črez več brzic pride v ravnino, kjer se zaradi obilnega deževja razširi v pravo močvirje; tu sprejme od leve reko Bahr-el-Arab, od desne pa reko Sobat. Konec tega močvirnatega in gozdnatega predela se mu pridruži na desni strani Modri Nil (Bahr-el-Asrak), ki prihaja z Abesinskega višavja, iz jezera Tana.

Kmalu po združitvi prestopi Nil v puščobno Nubijsko planoto, ki ima le tupatam nekaj suhih pustinj. Ker je struga tod globoko v skalnata tla zarezana, zato ne more preplávljati svojega obrežja kakor v Egiptu, nego napravlja mnogo kataraktov, t. j. pragov, sopotov ali skakavcev (večjih štejejo šest), po katerih reka teče prav hitro črez razdrto in izlizano skalovje nekdanjih slapov; tod morejo ladje

le tedaj ploviti, kadar stoji voda posebno visoko. *Átbara* je zadnji Nilov dotok. Potem pa je njegove vode vedno manj, ker teče po suhih, puščobnih predelih. Tako ima Nil naposled po velikanskem, 5940 km dolgem toku primeroma le malo vode.

Pri *Asuánu* (ob severnem povratniku) je zadnji katarakt, potem pa prestopi Nil v široko egiptovsko dolino. Le-ta je odtod do *Kaíra* 700 km dolga ter 20 do 30 km široka. Pod imenovanim mestom se razdeli reka v več rokavov, ki namakajo in rodovitijo *Delto*. Ko nastopi namreč ob času našega poletja ob polutniku deževna doba, naraste Nil silno, prestopi bregove ter poplavi vso egiptovsko dolino in *Delto* za več mesecev (od začetka julija do konca oktobra). Glavna rokava se izlivata pri *Damietti* in *Rosetti*.

Poleg Nila pošilja *Afrika* v *Sredozemsko morje* le še neznatne primorščice, n. pr. *Šelif* v *Algierju* (*alžjér*).

K *Atlantskemu oceanu* teko: *Sénegal*, *Gám-bia* (odtod *Senegambija*). — *Niger* izvira v *Visokem Sudánu* ter se imenuje v gorenjem toku tudi *Džoliba*, v srednjem pa *Kuara*; ustje ima deltasto. Na levi strani sprejema dotok *Bénue*. *Gabun* in *Ogôve* sta kratki, pa zelo vodnati reki. — Drugi veletok *afriški* je *Kongo* (4200 km), ki ima največ vode med vsemi. Izvira iz raznih južnoafriških jezer in sprejema na desni odtok jezero *Tanganjika*. Ob polutniku napravlja mnogo brzic (*Stanleyjevi* slapovi) in se obrne ob drugem vzporedniku s. š. proti j.-zah. Nove skakavce (vseh vkup 79) dela tam, kjer si krči pot skozi široki zahodnoafriški rob, ter napravlja malo pred izlivom še imenitne sopote *Jelala*. D. dotok *Ubangi* ali *Uéle*, l. *Kasai*. — *Kuansa*, *Kunene* in *Oranje* z *Vaalom* (*fál*) na d.

V *Indijski ocean* teko: *Limpopo* (*Krokodilska reka*), *Sam-bêsi*, ki napravlja slavne slapove *Victoria* (106 m), in *Džuba*. — *Celinska reka* je *Šari*, ki se izliva v *Tsadsko jezero*.

Poleg že imenovanih jezer je omeniti še: *Rudolfovo j.* blizu gorenje *Džube*, jezeri *Njasa* in *Bangveolo* blizu *Tanganjike*, *Leopolda II. j.* ob dolenjem *Kongu* in *j. Ngámi* ob 20.º j. š.

Podnebje.

Ker se *Afrika* razprostira enakomerno ob obeh straneh polutnika (približno do 35.º), zato ima po večjem tropsko podnebje. Še celo najmrzlejši predeli *Afrike* so bolj vroči nego najtoplejše evropske dežele; in tako je *Afrika* najbolj vroča izmed vseh zemljin. Vendar

se ne nahajajo najtoplejši kraji (30° C. srednje letne topline) ob polutniku nego nekoliko bolj proti s. in proti j. To prihaja od izpremembe padavin.

Glede podnebja lahko delimo Afriko v tri pasove. Prvi obsega svet med 18.° s. š. in 20.° j. š. in se imenuje predel tropskega deževja. Ko se namreč solnce na nebu vedno višje spenja in se približuje zenitu, razgreva vedno bolj zemljo in nad njo razprostrti zrak. Razgreti zrak se stanjša in zrahlja ter provzroči vetrove, ki vejejo od Guinejskega (gin-) zaliva in Indijskega oceana proti razbeljeni sredini. Morski vetrovi prinašajo mnogo vodene pare in provzročujejo velikanske plohe, ki se izlivajo med grmenjem in nevihto. Te neizmerne množine vode napravljajo velike povodnji ob vseh rekah, zraven pa tudi ohlade zemljo. Ker solnce med povratnikoma dvakrat na leto kulminuje, zato imajo v tropski Afriki dve deževni in dve suhi letni dobi. Blizu povratnikov pa, kjer solnce le po enkrat vrhuni, imajo le po eno mokrotno in eno suho letno dobo. Velika vročina in velika vlažnost provzročujeta v primorskih krajih mrzličasto podnebje. Dalje ko je kak kraj od obale, tem zdravejše je njegovo podnebje.

Na obeh straneh deževnega pasu sta pa dva suha predela, ki se pa med seboj nekoliko razločujeta. Od 18.° s. š. do najsevernejšega roba Afrike se razteza vroč, popolnoma suh in torej puščaven pas. V tem pasu, ki obsega Sáharo, Nubijo in Egipet, ne dežuje skoro nič, ker prihajajo vanj samo suhi vetrovi. Severovzhodniki izgube svojo vlago na dolgem potu čez Azijo, severozahodniki pa na Atlasu. Vodena para, kolikor je še vetrovi s seboj prineso, se pa ne more zgostiti nad razbeljeno puščavo, da bi se izpremenila v dež. Zato so na severnem robu Sáhare najbolj vroči kraji na zemlji; ondod kaže toplomer večkrat celo 50° C.

Južno od 20.° j. š. se razprostira tretji podnebni pas, ki je tudi suh, pa manj vroč. Ob zahodni obali južne Afrike teče antarktna struja, ki je precej mrzla in ne more oddati zračnim plastem mnogo vodene pare. Zato vejejo tod le suhi vetrovi od obale proti sredini. Ravno tako brani vzhodno obrobno gorovje, da ne morejo vlažni vetrovi prodreti v sredino. Zategadelj nahajamo v zahodnem delu južne Afrike puščavo Kalahâri, v vzhodnem delu pa travnike in le poredkoma tudi gozde.

Rastlinstvo in živalstvo.

Čeravno kaže Afrika velika nasprotja v živalstvu in rastlinstvu, se da vendar tudi v tem pogledu razdeliti na tri predele. V severnem predelu, v deželah ob Sredozemskem morju, uspevajo še vse južnoevropske rastline; povsod goje oljiko in datljevo palmo. Znano je, da prezimujejo ondod naše ptice selivke. Podobno lice kaže najjužnejši rob Afrike. V Kapsko zemljo so presadili n. pr. vinsko trto (žareče kapsko vino!), potem vse vrste našega žita in sočivja. Nasproti pa smo dobili odondod mnogo lepotičnih rastlin. V obeh teh predelih žive opice in vse evropske domače živali.

Oba puščavna pasa sta zelo siromašna glede rastlin in živali. Le po oazah v Sáhari uspeva izvrstno datljeva palma, ki daje glavno hrano ondotnim prebivavcem. Prava pustinja žival je ptica noj. Velike zveri žive le ob robu puščave. Kot domačo žival goje velbloda, brez katerega ne bi mogli trgovati. Na lovu streljajo antilope in ovce z veliko grivo. — Kalahâri je bolj pustinja nego puščava, ker se ondi redno ponavljajo deževni časi. Tu raste čudovita Welwitschia mirabilis, ki ima velikansko, mesnato, nizko in mizi podobno steblo pa dve velikanski peresi. Antilopa in gnu sta ondešnji puščavski živali.

V tropskem pasu je tudi rastlinstvo tako bujno in visoko kakor v tropskem delu Južne Amerike. Vendar je zahodna stran bogatejša in mnogovrstnejša od vzhodne, ker tu zavirajo visoke obrobne gore vlažne vetrove. Gozdi so na zah. večji in gostejši ter pojemajo proti vzh. Mesto njih pa se razprostirajo po neizmernih ravninah travniki z gostimi in visokimi bilkami; med njimi so pa tudi skupine dreves, ki so videti kakor umetni nasadi. Najvišje drevo je opičji kruhovec. Vsakovrstne palme sestavljajo cele gozde, in v severnem delu raste kavovec popolnoma divje. Vrhutega uspevajo prav dobro vsa žita in druge pitome rastline.

Enako velikansko in raznovrstno je tudi živalstvo. Po zahodnih gozdih bivajo mnogobrojne opice, zlasti šimpansi in gorile. Posebno značilni za osrednjo Afriko so debelokožci in prežvekovavci; nosorog, (afriški) slon in povodni konj žive po vsem predelu tropskih gozdov in travnikov. Antilope, bivoli in zebre se paso v velikih čredah po travnikih, žirafe pa v majhnih krdelih. Izvun prave puščave žive po vsi Afriki levi, šakali, panterji in hijene ter skoraj po vseh rekah krokodili. Velikih zverin so že mnogo postreljali, le okoli Abesinije, Kilima-Ndžára in Sambêsija jih je še dosti; slone so že precej iztrebili zaradi dragocenih zob. Mnogoštevilne črede goveje živine rede povsod, pa tudi druge domače živali.

Pod. 6. Črnki počivajo med tovorjenjem.

Prebivavci.

Afriško prebivavstvo spada k trem plemenom: belemu ali sredozemskemu, etiopskemu in južnoafriškemu. Poslednji plemeni sta obe temne polti, rjave, skoraj črne barve; zato ju imenujemo tudi Črnce (Mure, Zamorce). Vendar so Nigriti (v Sáhari in Ponilju) nekoliko svetlejši, južnoafriško pleme pa je črno ali rjavo kakor čokolada. Poleg domačih prebivavcev najdemo v Afriki še sredozemske, mongolske in malajske priseljence. Število vseh prebivavcev cenijo na 170 milj.

S početka so stanovali po vsi severni Afriki Kamiti, ki so se imenovali na vzh. Egipčani (le-ti so se še ohranili), na zah. pa Berberci. V sedmem stoletju se je priselilo mnogo Arabcev (Semitov) v severno Afriko, in od tedaj tam prevladuje mohamedanstvo ter arabski jezik. Arabcem prištevajo tudi Abesince, ki so krščanske vere. Mešanci iz Kamitov in Črncev so Mavri na severni strani Sáhare ter ljudstvi Gála in Somáli v skrajnji vzhodni Afriki. V šestnajstem stoletju je prišlo v severno Afriko tudi nekaj Turkov, ki pa žive le v večjih mestih. Po l. 1830. se je naselilo več Francozov v Algierju (alžjér) in Tunisu.

Etiopsko pleme prebiva od 15.º s. š. do polutnika. Mnogi razrodi obožavajo še fetiše, a od s. se širi med njimi izlám. Glavni narod so Sudanski Črneci v Visokem Sudánu.

Južnoafriško pleme obsega narode Bantu in Hotentóte. Prvi prebivajo po vzhodnem delu južne Afrike; k njim prištevajo tudi Bečuance, Kafre (do 20.º j. š.) in narod Suaheli. Rumenorjave Hotentote (= jeceljavce) in Bušmane smatrajo sedaj za posebno pleme. Južni Afričani so večinoma še fetištvu vdani, vendar se že širi med njimi krščanstvo (protestantovstvo). Po Kapski zemlji so se naselili Angleži, severno od njih pa Holandci («Boers» [búrs]); oboji so protestantovske vere.

Malajskemu plemenu pripadajo rjavi Hova v vzhodnem delu Madagáskarja; le-ti so se šele pozno semkaj priselili čez Indijski ocean.

Kulturno življenje se je razvilo najpoprej v severnem in zlasti severnovzhodnem delu Afrike, ker so bili ti predeli vedno v dotiki z Azijo in Evropo. Tam so bile že tisočletja pred Kr. cvetoče države. Vsa ostala Afrika pa je bila popolnoma zaprta kulturnemu vplivu z azijske in evropske strani. Zato so Črneci zaostali v izobrazbi in so še dandanašnji napol nomadi ter se pečajo z živinorejo in nekoliko tudi s poljedelstvom. Med njimi je pač tudi nekaj držav,

ki pa se nikakor ne dajo primerjati evropskim; njih meje se vedno izpreminjajo, in navadno trajajo take države le malo časa, njih vladarji pa so kruti samosilniki ter se pečajo s trgovino. Manjši razrodi imajo patriarhalno vlado pod svojimi načelniki.

Velika večina Afrike je politiški odvisna od Evrope. Zdi se, kakor da postane vsa severnozahodna Afrika francoska, južnovzhodna pa angleška last. Poleg teh pa si laste Portugalci zahodno in vzhodno obalo srednjega dela južne Afrike, Nemci primorje Kamerûn, Damaro ter notranjo deželo med Tanganjiko in Kilima-Ndžárom, Italijani pa vzhodni del Abesinije in deželo Gála. Španci imajo v Afriki le manjša posestva. V poslednjih letih so razdelile evropske države medse tudi malo znane notranje predele, da bi se tako že naprej izognile preprirom zaradi mej.

Podrobni zemljepis Afrike.

Podkraljestvo Egipet.

(995.000 km², 9·7 milj. pr.)

Še pred kratkim (do l. 1884.) je segala egiptovska oblast ob vsem Nilu do Albertovega jezera in še celo na drugo stran Abesinije. In lani se je Angležem (Kitchener!) posrečilo, po porazu derviŝev zopet priklopiti Egiptu Vzhodni Sudân. Že stari so imenovali Egipet «Nilov dar», ker je ta reka nanesla mastno oranico in naplavila delto. Redna vsakoletna poplava daje Egiptu rodovitnost in mu pribavlja najobilnejše žetve. Tanka plast blata, ki ostaja po vsaki poplavi vrhu polja, daje zemlji vedno nove rodilne moči. Po raznih prekopih namakajo tudi bolj oddaljena polja in dvigajo s kolesi vodo na višje ravnine. Zato imajo izkopana umetna jezera, da rabijo vodo ob času suše. Kadar so srednje poplave (niti previsoke niti prenizke), tedaj je letina najboljŝa; zato pridno opazujejo stanje vode na vodomeru v Kaíru.

Kadar Nil poplavi Egipet, je vsa deželna podobna rjavkastemu morju, iz katerega se vzdigujejo kraji kot otoki na umetnih gričih. Občevati je mogoče le v ladjah ali po nasipih. Takoj, ko se voda odteče, začno sejati, in ob času naše zime je vsa dežela podobna žitnemu polju, na katerem rasteta tudi bombaževci in cukrov trst. Dandanes sejejo najbolj turŝčico in riž, v starem veku so pa sejali zlasti pšenico. Po žetvi pa je podoben Egipet puŝčavi; le tupatam se vidi kaka oaza datljevih palm.

Ker je Egipet najrodovitnejša dežela v Afriki, zato so se ljudje že v starodavnosti tam naselili in se začeli pečati s poljedelstvom. Zategadelj so dospeli tamošnji prebivavci že več tisoč let pred Kr. do zelo visoke stopinje omike. Še sedaj stoje dobro ohranjeni tri- do štiritisočletni egiptovski spomeniki in zbudajo naše občudovanje. Poslopja so namreč sezidana iz najtršega kamenja, tako da jim v suhem, toplem podnebjju ne moreta škodovati ni dež ni zmrzal.

Prebivavci so deloma potomci starih Egipčanov, t. j. mohamedanski Felahi in kristjanski Kopti, deloma pa doseljeni Arabci in Turki, v velikih mestih tudi Evropci. V Egiptu vlada podkralj z naslovom «kediv», ki priznava nadoblast turškega sultána in mu plačuje v znak tega dan, toda njegova oblast je dedna. Od l. 1881. je Egipet pod vodstvom Angležev, t. j. v vsakem ministrstvu je sekcijski načelnik kak Anglež.

Kakor v starem veku tako se deli država tudi še sedaj v Dolenji, Srednji in Gorenji Egipet. Gl. m. Kaíro (580.000) stoji na desnem bregu nilskem, nasproti staremu gl. m. Memfis, ki ga sedaj ni več. Okoli grada se vzdigujejo mnoge mošeje in pazarji, v katerih se vrši najživahnejša trgovina. Ker privrevajo semkaj ljudje iz cele severne Afrike, zato je v Kaíru prav raznovrstno življenje. Tu je tudi najbolj obiskovano vseučilišče celega sveta. Na levem bregu nilskem, blizu roba puščave, stoje pri vasi Gizeh (džiseh) starodavne piramide, med katerimi je Keopsova najvišja (137 m, skoro za meter višja od zvonika sv. Štefana na Dunaju). V Gizehu je imeniten muzej staroegiptovskih kipov in zlatih nakrasnin; sedaj je že prenapolnjen. Ob Nilu raste imeniten palmov gozd.

V Dolenjem Egiptu stoji ob morju Aleksandrija (350.000 pr.), po Aleksandru Velikem sezidana in imenovana; prva luka v severni Afriki in trgovinska postaja med Evropo in Indijo. Južnozahodno od tega mesta se nahaja oaza Siuah (Jupiter Amon). Suês ob novem prekopu, po katerem je okrajšana pot iz srednjemorskih luk v južno Azijo za 30 do 40 dni.

V Gorenjem Egiptu je Siút, dokoder vodi železnica iz Aleksandrije. Odtod romajo mohamedanci čez Koser v Džido. Pri vasi Luksor se vidijo veličastne razvaline «Stovratnih Teb», starega gl. m. v Gorenjem Egiptu. Takisto se nahajajo velikanske staroegiptovske razvaline na otokih File in Elefantine blizu Asuána.

Sinajski polotok je politički združen z Egiptom. Ondotno gorstvo je sestavljeno iz prvotornega kamenja. Najvišja gora je Sv. Katarina (2600 m); na nje skalnatem obronku se vzdiguje utrjeni samostan sv. Katarine.

Dežele ob gorenjem Nilu.

a) **Nubija in Egiptovski Sudân (Ravni Sudan).** Egipčani so bili začeli l. 1821. razširjati svojo oblast proti j., toda l. 1884. je nastal velik upor mahdijevcev, t. j. pristašev mahdija, mohamedanskega proroka. Uporniki so razdejali cvetoče mesto Chartum (kartûm) ob setočju obeh Nilov in na zahodnem bregu ustanovili novo mahdijevo prestolnico Omdurman; toda Chartum se je kmalu zopet povzdignil (50.000 pr.) in postal središče tamošnji trgovini. Dežela Dar-Fôr (gl. m. Fašêr) je bila nekdam tudi egiptovska. Kásala ob karavanski poti k Rdečemu morju (trgovina s slonovo kostjo) je sedaj še v italijanski oblasti; prebivavci so Nubci, Arabci in Sudânski Črnci. Chartûm in Omdurman so pred kratkim Angleži osvojili, kakor smo že zgoraj omenili.

b) **Habeš ali Abesinija,** v novejšem času tudi Etiopija imenovana, je podobna velikanskemu skalnatemu gradu. Višavje se vzdiguje stopnjevito do travnatih planot brez gozdov; gozdi so samo v južnem delu. Na višjih stopnjah uspevajo vse evropske rastline. V zahodnem delu so pustinje, v vzhodnem in severovzhodnem pa prave puščave. Prebivavci so temne polti in južnoarabskega izvora. Že v prvih stoletjih po Kr. so sprejeli krščanstvo, ki pa je zelo popačeno. Vkljub temu, da imajo Abesinci že prastaro državo, se vendar ne morejo prištevati izobraženim narodom, ker se le malo razločujejo od surovih, bojevitih sosedov Nubijcev, ki so jim sorodni. — Dežela je razdeljena med razne glavarje («ras»), ki priznavajo vrhovnega poglavarja z naslovom «neguš» (cesar). Gl. m. Addis Ababá (50.000 pr.) s pristaniščem Džibuti. Južno od Abesinije prebivajo narodi Gála. Harar ima 42.000 pr.

c) **Eritreja.** Italijani so se polastili obale na severovzhodu od Abesinije in jo imenujejo «Eritrejsko naselbino». Tudi čez Abesinijo so si prizadevali razširiti svoje gospodstvo, a do sedaj brez uspeha. Gl. m. Masava. Ob prelivu Bab-el-Mandeb imajo Francozi naselbino Obok.

Berberija.

Zahodno od Egipta se vleče skozi severno Afriko višavje do Atlantskega oceana. Najprej se dotika Egipta planota Barka, ki se strmo spušča k morju, a v notrini je deloma pustinja, deloma skalnata puščava. Ob obeh Sirtah se razteza puščava skoro do obale, in le ozko primorje se da obdelovati. Severnozahodni del Afrike pa napolnjuje Atlasovo višavje, na katerem je več slanih močvirij (šot).

Prvotni prebivavci so temnorjavi Berberci (Kamiti), tako imenovani, ker so še pod rimskim gospodstvom govorili svoj («barbarski») jezik. V Algieriji jih imenujejo Kabile, v Maróku pa Mavre. Vere so mohamedanske, takisto Arabci, ki so se sedmega stoletja v velikem številu naselili po severni Afriki; mnogo med njimi je še dandanes roparskih Beduinov. V poznejših časih se je naselilo tudi premnogo Židov zaradi trgovine.

a) **Tripolis z Barko** (800.000 km², 800.000 pr.) je turška pokrajina (vilájet), ki ima svojega namestnika (paša); gl. m. je Tripolis. Odtod vodi karavanska pot v turško oazo Fesân z mestom Mursukom in dalje k Tsadskemu jezeru; po tej poti prihaja zlati prašek, nojevo perje, slonova kost in vosek.

b) **Tunis** (116.000 km², 2 milj. pr.) je rodovitna dežela ter ima svojega vladarja («bej»); le-ta priznava le po imenu sultána za svojega gospoda ter je od l. 1881. pod francoskim pokroviteljstvom. V starem času se je imenovala dežela «provincia Africa» in je bila izmed najbolj obdelanih in najgosteje naseljenih pokrajin rimske države. Pod francosko vlado napreduje dežela zopet hitro. Gl. m. Tunis (180.000 pr.) ima luko Goletta (la Goulette); blizu so razvaline stare Kartagine, kjer so bogataši začeli sedaj zidati letovišča.

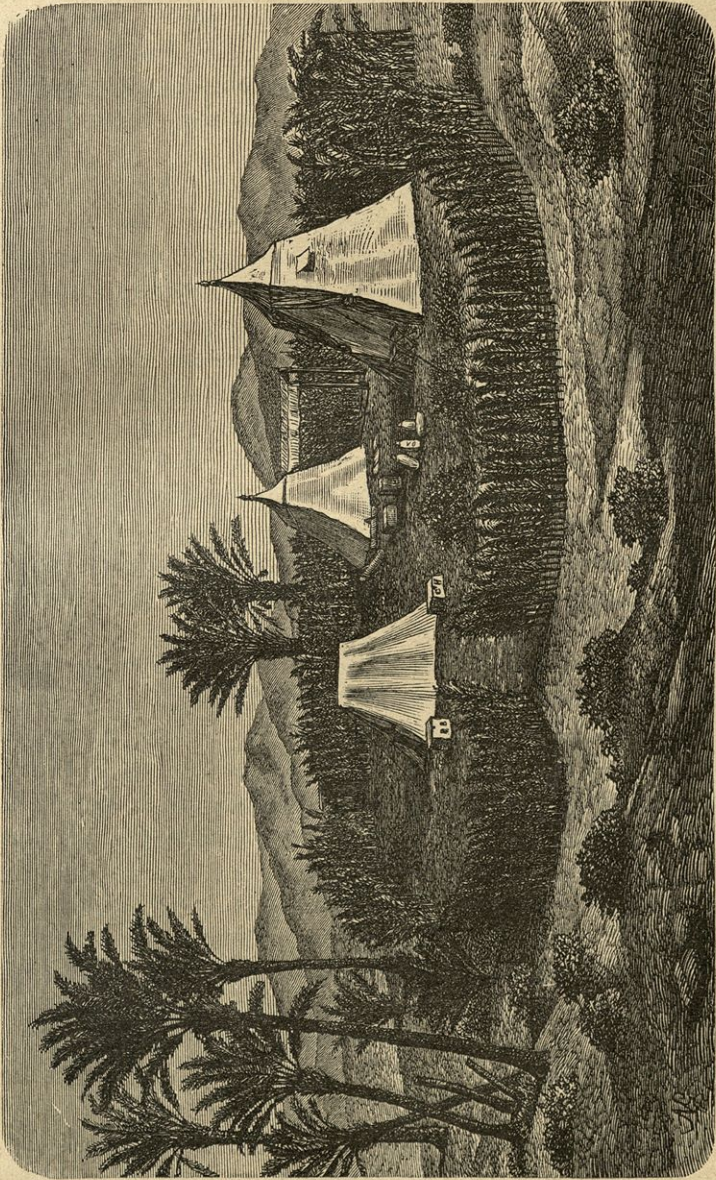
c) **Algierija** (alžjérija, 798.000 km², 4 milj. pr.), stara Numidija, je od l. 1830. v francoski oblasti. Primorje je rodovitno in gosto naseljeno. Gl. m. Algier (alžjér; 84.000 pr.) je napol evropsko. Na zahodu je Oran, na vzh. Constantine, odkoder gradé «Sáharsko železnico» proti Tsadskemu jezeru.

d) Zahodni del Atlasovih dežel zavzema mohamedanski sultanat **Maróko** (439.000 km², 8 milj. pr.), stara Mavretanija. Zemlja je deloma prav rodovitna, toda fanatiški prebivavci jo premalo obdelujejo. Gl. m. Maróko ima krasno lego (izdeluje usnje «marokín»). Druga prestolnica sultánova je Fês (140.000 pr., po njem se imenujejo rdeča turška pokrivala), tretja Mekines. — Ceuta (Céuta) nasproti Gibráltarju je v španski oblasti.

Sáhara.

Ob povratnikih se raztezajo povsod puščave, ker zemlja dobiva premalo izpodnebne moče. V Sáhari preidejo večkrat leta in leta, da ne pade niti kapljice dežja, a žareče solnce žge dan za dnevom z neba. Tudi ne prodere v Sáharo nikakršen vlažen veter. In če kaj malega dežuje, se izgubi voda v vročem pesku, a sol in sadra popijeta vso mokroto. Kamene plasti leže zvečine vodoravno, in zato

Pod. 7. Poglavarjevo bivališće pri Hotentóthih.

ne more na vrh prodreti nadanja voda. V novejšem času poskušajo z arteškimi studenci umetno namakati nižje predele. Na zahodni strani Sáhare blizu Atlantskega morja (to obalo si laste Španci) raste tupatam kako borno, napol suho zelišče. Drugod so pa le oaze ali zelenice rodovitne, t. j. mali kotli, v katerih prihaja nadanja voda na dan ali pa jo dajejo umetno napravljeni vodnjaki. Tod raste žito in datljeva palma.

Libijska puščava ima več oaz nego prava Sáhara. Tudi od Fesána se vleče niz oaz do Tsadskega jezera. Oaze so naravna počivališča in prenočišča karavanam, pa tudi naravna tržišča. Ker potrebuje velblod le malo hrane in vode ter najrajše gloda suha puščavska zelišča, zato je karavanam možno potovati tudi po takih krajih, koder so oaze po več dni oddaljene druga od druge. Zelo nevarni so karavanam vroči viharji, ker pesek dvigajo in ga na popotnike sipljejo. Vrhutega se izpari tudi voda v mehovih zaradi hude vročine.

Tudi izvun oaz se nahaja tupatam kaj rastlinstva. Po vdrtinah se nabere nekaj moče, ker se gola puščava po noči tako ohladi, da se zjutraj večkrat pozna slana in se naredi celo led; po takih mestih se napravi tanka ruša. Drugod pa rastejo akacije, trnje in bodeča trava. Ob južnem robu Sáhare se raztezajo obširne pustinje, ki prehajajo počasi v tropske dežele. V močno razgretim zraku puščave se napravljajo večkrat slepilni prividi («fata morgana») in peščene trobe ali smrki kakor na morju vodeni.

Prebivavci puščavski so utrjeni in neizrečeno zmerni, pa tudi surovi in roparski. V severnem delu so večinoma Arabci, na zah. se imenujejo Tuâreg, na vzh. pa Tíbu. Držav v našem pomenu nimajo.

Sudân.

a) **Pravi ali Visoki Sudân** (na zah.) ima tropsko rastlinstvo in še mnogo gozdov, po katerih skačejo razne opice. Vzhodni, Nizki Sudân pa je že daleč od morja, in zato je tod povečjem pustinja z raztresenimi drevesnimi skupinami. Tsadsko jezero je prav plitko, a brez odtoka; ob deževju zelo naraste, ob suši pa se skrči. Prvotni prebivavci Visokega Sudâna so Črnci ter so precej gosto naseljeni. Gospodujoče pleme pa so bolj svetli (rumenorjavi) Felâta ali Fulbe, ki so se od s. priselili in zlasti v vzhodnem delu ustanovili nove države ter razširili mohamedansko vero. Ob gorenjem Nigru stoji Timbuktú (sedaj v francoski oblasti), «kraljica puščave», shajališče karavan. Okoli Tsadskega jezera se nahaja več držav z

velikimi mesti, ki pa naglo menjavajo svoje meje in svojo velikost, ker se vedno med seboj bojujejo. Tu so n. pr. države Sókoto (gl. m. Sókoto), Bornú (Kuka, veliko tržišče), Bagirmi (Masenja) in Vadai (Abešer).

b) **Senegambija** se imenuje obala od rtiča C. Blanco pa do 11.º s. š. Našli so jo Portugalci v šestnajstem stoletju, in od tedaj so se naselili tam skoraj vsi evropski narodi, ki so se pečali s trgovino. Odtod pa iz Gorenje Guineje so izvažali Črnce v Ameriko, dokler niso Angleži v našem stoletju zatrli trgovine s sužniki. Reki Sénegal in Gámibia sta plovni daleč navzgor. Tropske plohe (od junija do novembra) ju tako napolnijo, da poplavita daleč okoli svoje bregove in puščata plodovito blato kakor Nil. Zato je obala zelo rodovitna, pa zaradi velike vlažnosti in vročine tudi nezdrava. Zemeljski pridelki so zelo bogati; tu dobivajo klej iz gumijeve akacije in fino orehovo olje, katero vozijo na Francosko in mešajo z oljčkovim oljem. V notranjem je mnogo zlata; zato širijo Francozi svojo oblast vedno dalje v Sudân. Gl. m. St. Louis (sü luí), kabel v Pernambuco. — Bathurst (báŕrst) ob Gambiji je angleški. Tudi Portugalci imajo kos Senegambije.

c) **Gorenja Guinea** (ginéa) se vleče od 11.º s. š. do Nigrovega izliva. Tudi ta obala je vroča, vlažna in zelo nezdrava. Sierra Leone (gl. m. Freetown [fritavn]) je v angleški oblasti. Zatem sledi republika Liberia (Poprova obala, gl. m. Monrovia), katero so l. 1822. ustanovili Amerikanci za osvobojene črne sužnje. Ostali deli obale se imenujejo po prejšnjih glavnih izvoznih predmetih: Slonokostena, Zlata in Robska obala. Sedaj trgujejo večinoma s palmovim oljem, ki se dobiva iz sadu oljnate palme in rabi za izdelovanje sveč. Glavne naselbine imajo tu Angleži (Cape Coast Castle [káp kôst kâsl]) in Francozi. Angleži so raztegnili svoje pokroviteljstvo čez mohamedansko, poprej samosilsko državo Ašanti (Kumasi) ter odpravili tam človeške žrtve, ki so bile zlasti ob velikih praznikih v navadi; Francozi pa so čez Dahome (Abome) prodrli že daleč gori med felatske države.

Zahodni in notranji del južne Afrike.

a) **Dolenja Guinea** (ginéa) se razprostira od Nigrovega izliva pa do 20.º j. š. Obala je ozka, malo razvita, vroča in nezdrava. Tudi navpična izobrazba je enolična, stopnjevita; notranje planote pa so valovite, in po njih veje bolj suh, zdravejši zrak. Severni del se imenuje Kamerûn in je v oblasti Nemcev, južni pa Francoski

Kongo z mnogimi tržišči. Le-ta se razprostira blizu do Tsadskega jezera in do Nilove razvodnice.

b) **Država Kongo** (2·25 milj. km², 14 milj. pr.) je mednarodna država, katero je ustanovilo l. 1885. «Afriško društvo» v Bruxellesu zaradi trgovine s slonovo kostjo in zlatim praškom. Nje vladar je belgijski kralj, ki ima naslov «suveren države Kongo». Vsa država obstoji večinoma le iz trgovinskih postaj ob reki Kongo. Sedež vlade je sedaj v Banani. Boma je največje mesto. Odtod delajo v notranje predele «Kongovsko železnico».

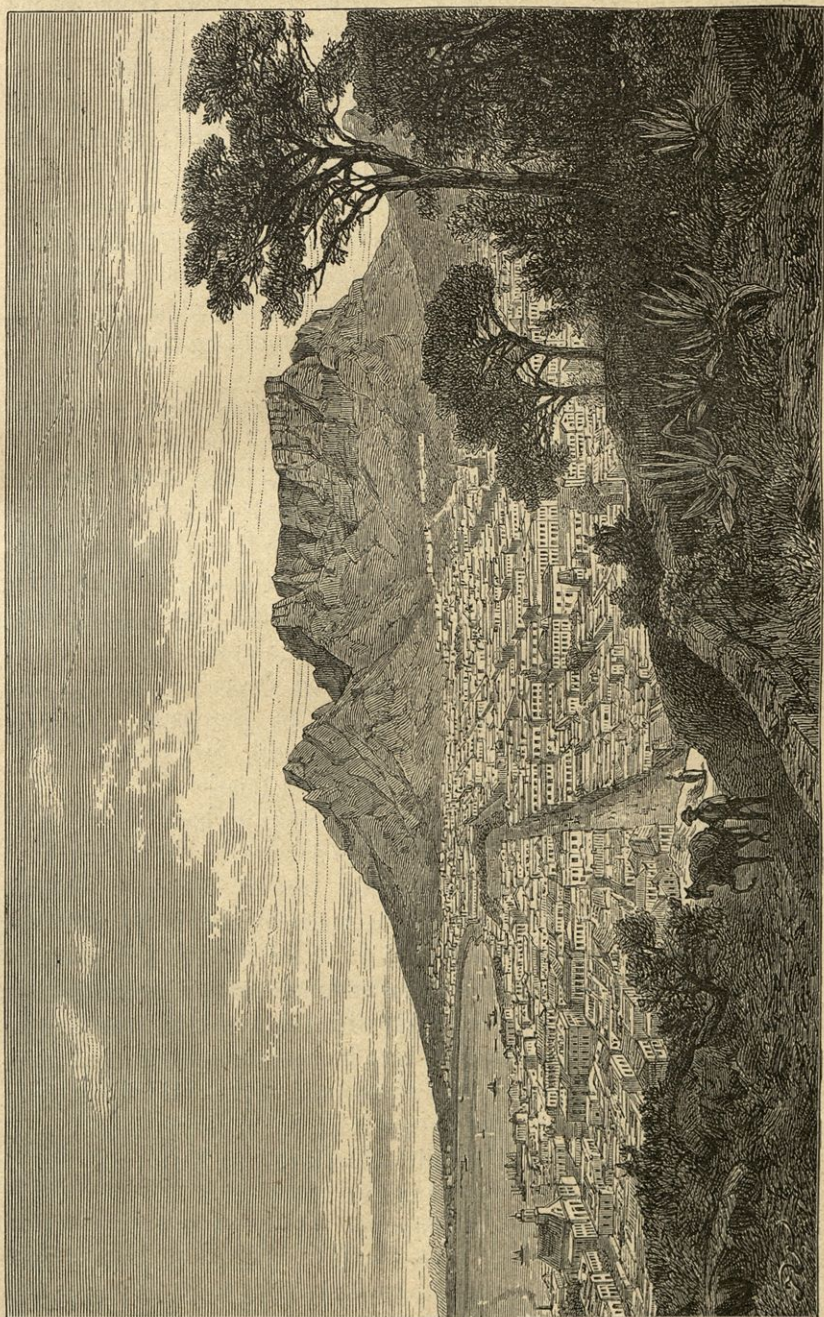
c) **Portugalska posestva**. Portugalci imajo na zahodni obali južne Afrike deželo Angôlo ali Portugalsko zahodno Afriko, ki sega od Konga do rtiča Frio, proti vzh. pa do 25.º vzh. d. Najvažnejši mesti sta São (sâu) Paulo de Loanda in Benguéla. — Južno od rtiča Frio je Nemška južnozahodna Afrika (deželi Damara in Nama).

d) **Notranje države**. Črnci so ustanovili več držav, ki so vojaški urejene, toda naglo se izpreminjajo njih meje in bivališča njih poglavarjev. Večkrat se pojavi med njimi kak osvojevalec, ki združi po več razrodov v eno državo, toda ta ima navadno le kratek obstanek. Prebivavci so na nizki stopinji omike, vendar znajo silno spretno iztesavati ladije in obdelovati železo. Tudi trgovina med posameznimi razrodi je zelo živahna. Moški se pa najbolj pečajo z vojno in ropanjem ljudi, ki jim rabijo za žrtve in pojedine. Navadno pa se žive z bananami in korenikami maniokovimi. — Državi Marutse in Matebele sta bolj ali manj pod angleškim vplivom (Britanska osrednja Afrika).

Južna in vzhodna Afrika.

a) **Kapska zemlja** (n. Capland) z **Natalom** (616.000 km², 2·15 milj. pr.). Najjužnejši del Afrike so posedli Evropci že pred 200 leti, ker je dežela zdrava in podnebje ugodno. Najpoprej so se naselili tam v sedemnajstem stoletju nizozemski kmetje («Boers» [burs]), katere so pa Angleži l. 1806. pregnali, da so se morali umakniti na severno stran Oranja. Vendar je ostalo tudi pod angleško vlado še mnogo Nizozemcev, ki se pečajo zlasti z živinorejo; goje ovce in noje, volne pa več toliko ne pridelujejo. Prvotni prebivavci so poginili skoro popolnoma. Podnebje je zelo ugodno južnemu sadju in vinski trti. Ob Oranju se nahaja mnogo demantov. Gl. m. Capetown (kâptavn) t. j. Kapsko mesto (n. Capstadt). Poprej je bila tu važna

Pod. S. Miznata gora (n. Tafelberg) s Capetownom (kápíavn).

postaja za vse ladje, ki so plule iz Evrope v Vzhodno Indijo ali pa v Avstralijo. Železnica vodi sedaj do Pretorije in se bode še nadaljevala proti velikim jezerom. Port Elizabeth; Durban (Port Natal). — Dežela severno od Natala se imenuje Kafrija. Prebivavci so zelo divji, najzloglasnejši med njimi so Zulu; pečajo se s poljedelstvom in živinorejo ter so podložni Angležem.

b) **Boerske (burske) države.** Pregnani Nizozemci so ustanovili po dolgih bojih dve samostalni republiki (izza l. 1897. združeni v federativno unijo): Oranje-Fristat (gl. m. Blœmfontein [blum-]) in Južnoafriško republiko ali Transvaal (-fâl; gl. m. Pretorija). V Transvaalu naglo narašča mesto Johannesburg (110.000 pr.), sredi prebogatih zlatih rudnikov.

c) **Angleška osrednja Afrika.** V novejšem času so razširili Angleži svoje gospostvo daleč na severno stran Oranja (n. pr. čez Bečuansko deželo) in si laste ves notranji del južne Afrike tja do Tanganjike, in te dežele upravlja sedaj «Angleško afriško društvo». Toda razni tamošnji narodi, kakor Matebele in Marutse, se upirajo z vso silo angleškemu gospostvu. Zlasti Matebele so zelo bojeviti in roparski; njih žene pa morajo opravljati vsa dela doma in na polju.

d) **Portugalska vzhodna Afrika** se razprostira čez obali Sofála in Moçambique (mosambike), od drage Delagóa pa do rtiča Delgado. Podnebje je zelo vroče in Evropcem pogubno. Prebivavci so prijazni Suaheli, ki so črne polti. Sedež vlade je na skrajnjem j. v mestu Lourenço Marques (markes).

e) **Obala suahelska** je zelo rodovitna in bujno porastena, takisto njeni notranji deli; tudi podnebje je zdravo. Poleg Suahelcev prebivajo tod tudi arabski in indijski trgovci. Nekdanji obširni sultanat Sânsibar obsega sedaj le malo otokov in je pod angleškim pokroviteljstvom. Gl. m. Sânsibar (85.000 pr.) je imenitno tržišče. — Zahodno od tega sultanata se prične Nemška vzhodna Afrika, ki se razprostira do velikih jezer in do Kilima-Ndžára. Izvažajo slonovo kost in kavčuk. — Severovzhodno od Nemške pa je Britanska vzhodna Afrika, ki obsega tudi nekdanjo kraljevino Uganda na severnem bregu ukerevskega jezera ter sega do Belega Nila, Abesinije in Džube.

f) **Dežela Somâl(i)** se razprostira od Džube do 50.º vzh. dl. Tu so še neodvisne državice. Somâlci so čvrsti, pa tudi krvoželjni ljudje mohamedanske vere. Severni del ob Adenskem (édn) zalivu je Britanski Somâl(i) z gl. m. Berbera. Zahodno od njega je dežela Harar, potem pa Etiopija.

Afriški otoki.

Afriški otoki so večinoma oceanski, malo obsežni, a gorati. Le največji med njimi, Madagáskar, ki se prišteva največjim otokom na svetu, ni ognjeniški. Otoki v Rdečem in Srednjem morju so kaj neznatni. Ko so Evropci našli afriške otoke, so bili ti večinoma neobljudeni, ker se Afričani niso bavili s pomorstvom in trgovino.

V Atlantskem oceanu so:

1.) Ilhas Açores (iljas asóres, t. j. Jastrebji otoki), zelo bogati z južnim sadjem, zlasti s pomarančami. Od Portugalske niso nič bolj oddaljeni nego od Afrike, zato jih Portugalci prištevajo Evropi.

2.) Madeira (madêra) je ugasel ognjenik. Milo podnebje je ugodno za slaboprsne ljudi; izvrstno vino. Portugalci jo tudi Evropi prištevajo.

3.) Kanarski (t. j. Pasji) otoki, «Insulae felices» starih Rimljanov, imajo blago podnebje in so domovina kanarčkov. Največji otok Tenerifa ima živi ognjenik Pico de Teyde (3761 m). Španci prištevajo Kanare Evropi.

4.) Ilhas (iljas) de Cabo verde (otoki Zelenega rtiča) so suhi, toda važni kot postaja za ladje, ki plovejo proti j.; v portugalski oblasti.

5.) Guinejski (ginéjski) otoki imajo vroče, vlažno in za Evropce nezdravo podnebje. Najsevernejši in najjužnejši sta španska, srednja dva pa portugalska.

6.) Mala ostrova Ascension (äsénšn = Vnebohod) in Sv. Helena († Napoleon I. 1821) sta v angleški oblasti in postaji za mornarje.

V Indijskem oceanu:

1.) Madagáskar (592.000 km², 3·5 milj. pr.) je po veličini tretji otok na svetu (skoraj tolik kakor Avstro-Ogrska). Od s. proti j. se vleče visoko pogorje (do 2100 m), ki brani, da ne more severno-vzhodni monsun v zah. del otoka; zato je tam pustinja. Na Madagáskarju je drugačno živalstvo nego po afriški celine; izmed velikih živali se nahaja tu le krokodil. Madagasi spadajo k afriškemu plemenu, toda nad njimi so gospodovali bojeviti Hova (Malajci), ki so se priselili od s.-vzh. preko morja; sedaj je ves otok v francoski oblasti. Gl. m. Tananarivo (= mesto mest).

2.) Vulkanski Komori so suhi in nezdravi; v francoski oblasti.

3.) Maskareni sestojе iz dveh večjih otokov: Réunion (reünió; francoski) in Mauritius (angleški). Oba sta bogata s trop-

skimi rastlinami, zlasti s cukrovim trstom. — Še bolj na vzhodu je angleški otok Rodriguez (rodrígez).

4.) Almiranti (t. j. Korajlni otoki) in Seycheli (sešeli, skalnati, obdani s koraljnimi klečmi) so v angleški oblasti. Prve obiskujejo le ribiči in lovci-želvarji; drugi so rodovitni, toda malo obdelani.

5.) Sokótra («blažena») je gorat otok, poln gumija, kadila, aloj in želv; angleški.

Pregled evropskih posestev v Afriki.

Velika večina Afrike je sedaj v lasti evropskih narodov, in sicer imajo:

	km ²	milj. pr.
Francozi	5,100.000	30
Angleži	4,000.000	12
Nemci	2,326.000	8·6
Belgijci (država Kongo)	2,252.800	14
Portugalci	2,126.900	13·5
Turki	1,793.300	7·65
Španci	709.450	0·35
Italijani	5.600	0·3
Vkupno	18,314.050	86·4

Evropa.

Splošni pregled.

Lega in vodoravna izobrazba.

Evropa je pravzaprav le najzahodnejši in najčlenovitejši del Azije. Ker pa ima posebno vodoravno in navpično izobrazbo, enakomerno vodovje in podnebje, zlasti pa svojo posebno zgodovino, zato jo smatramo po pravici za posebno zemljino. Mejo proti Aziji tvori sleme Urálovo, reka Urál, Hvalinsko jezero ter Manyčevo nižavje med Hvalinskim in Črnim morjem. V teh mejah meri Evropa 10 milj. km² in šteje 378 milj. pr.

Evropa leži v sredini tistega polobla, ki ima največ suhe zemlje. Ker se nahaja torej v sredini obljudenega sveta, zato občuje najlažje z vsemi drugimi zemljini. Zaradi velike členovitosti ni noben del Evrope posebno oddaljen od morja. Od Severnega rtiča (Nordcap) pa do rtiča Matapan, ki ležita pod istim poldnevnikom, je le 3860 km; od rtiča da Roca pa do izliva Urála le 4900 km. (Kateri so evropski skrajniki? — Ponovite vse evropske rtiče!)

Trup Evrope ima obliko pravokotnega trikotnika. Pravi kot je na severni strani Hvalinskega jezera, in odtod sega najkrajša stranica do Jugorskega preliva (2600 km), srednja od izliva Urála do Biscayskega (viskaj-) zaliva pri mestu Bayonne (bajón, 4100 km), a najdaljša (hipotenuza) odtod do Vajgača (4600 km). Tudi če prištejemo trupu še člene (eno tretjino vse zemljine), nam ostane še vedno kot glavna oblika trikotnik, ki se klinasto zožuje proti j.-zah.

Zaradi mnogih zajed, polotokov in obilice otokov je Evropa najčlenovitejša izmed vseh zemljin, kolikor je to sploh mogoče pri tako malem površju. In čudno je, da so polotoki in otoki evropski precej enako razdeljeni na obeh straneh središke črte, katero si mislimo potegnjeno od srede Urála do rtiča Cabo de São Vicente (sâu visente). Tudi obala evropska je najbolj razvita med obalami vseh drugih zemljin, kajti meri 37.200 km. (Ponovite vse važnejše zalive evropske!)

Evropa ima deset večjih polotokov, ki so pa zelo različni po obliki in velikosti. Nekateri so pri trupu tako preščipnjeni in tako razprostranjeni, da so postali samostalni členi in so sedaj domovina samosvojih narodov. Vendar so tudi največji evropski polotoki mnogo manjši od azijskih, ker meri n. pr. Skandinavija le enajstino Evrope, a Arabija tretjino. Sploh se vidijo vse evropske oblike (vodoravne in navpične) le zmanjšani posnetki azijskih in ameriških. (Katerim azijskim polotokom se dajo primerjati troji veliki južноеvropski polotoki?) Tudi otoki evropski so primeroma zelo majhni; vsi skupaj znašajo le dvajseti del vse zemljine. Zato pa je njih število prav veliko in njih oblika jako mnogovrstna. (Naštejte važnejše polotoke in otoke evropske ter jih pokažite na zemljevidu!)

Navpična izobrazba.

Po navpični vzbočenosti lahko razdelimo Evropo v dva popolnoma različna dela. **Zahodna Evropa** do 26.º vzh. dl. je prav mnogovrstna ter napolnjena s premnogimi samostalnimi pogorji in višavji, ki se jako različno vzdigujejo, razširjajo in raztezajo. Vendar pa se ne dajo niti največja teh gorstev (Alpe, Apenini, Karpati) primerjati z velikanskimi gorovji Azije in Amerike. Tudi evropske planote so zelo majhne v primeri z azijskimi ali ameriškiimi.

Vzhodna Evropa pa je popolnoma enolična, z velikim nižavjem napolnjena. To nižavje je podobno zahodnoazijskemu in je tudi z njim spojeno. Niti Urál ni posebna meja, ker je precej nizek in ima povsod mnogo prelazov. To nižavje med Urálom in Vislo se imenuje Sarmatsko ali Slovansko. Razprostira se pa tudi še dalje proti zah. po evropskem trupu in se imenuje do Skalde Nemško nižavje, odtod do Pirenejev pa Francosko. To skupno nižavje deli evropsko višavje v dva neenaka dela, v malo severno in mnogo večjo južno.

Gorstva severne Evrope se vlečejo većinoma od s.-vzh. proti j.-zah., tako Skandinavsko višavje (1800 km daleč) in z malo izjemami tudi Velikobritansko sredogorje. Južноеvropsko višavje pa se nam kaže kot podaljšek Male Azije. Njega gorstva se raztezajo većinoma od vzh. proti zah., ali pa od s.-zah. proti j.-vzh. (nasprotno skandinavskim planinam). Četvera največja evropska gorstva so v tesni zvezi med seboj; vsa štiri so podobna lokom, ki imajo vzbočeno stran proti s. ali proti s.-vzh. obrnjeno. Na veliki lok Alp se naslanjajo na j. Apenini, na j.-vzh. balkanska gorstva, na s.-vzh. pa Karpati.

Skoraj okoli in okoli teh glavnih gorstev se vzdigujejo manjša višavja, krajša gorovja in grmadne gore, med katerimi se razprostirajo nižine ali pa se zajedajo morja. Od vzh. proti zah. se vlečejo še Pireneji, Kantabrsko, Kastilsko in Andaluško pogorje in pa Sierra Neváda. Pa tudi smer od severozahoda proti jugovzhodu je zelo navadna: pri Sudetih, Turinškem in Češkem lesu, Krasu in Dinarskih planinah. Še celo poldnevniška so nekatera pogorja prav kakor v Aziji: Urál, vzhodni del Karpatov, Schwarzwald, Vogezi, Zahodne Alpe, pogorja na Korsiki in Sardiniji.

Ker Evropa nima velikih planot, zato tudi nima znatnejših obrobnihih gora razen Pirenejskega polotoka. Male nižine se zarivajo daleč med višavje ali pa se nahajajo celo sredi njega: Vlaška nižina, obe Ogrski, Gorenjeitalska, Gorenjerenska in Provençalska (provas-). Tako je razdeljeno višavje v še več manjših delov, in tudi posamezna pogorja so prav pristopna ter lahko prehodna.

Vodovje.

Tudi največje evropske reke (Volga, Donava, Dněpr, Don) še ne morejo niti malo primerjati azijskim. Ker je samo vzhodna Evropa bolj celinska (v Rusiji se nahajajo kraji, ki so nad 1500 km od morja oddaljeni), zato nahajamo samo tam večje reke. Izlivajo se pa večinoma v notranja morja kakor tudi največja afriška reka. Vendar pa so evropske reke precej enakomerno razdeljene po vsej zemljini. Reke v severnozahodnem delu Evrope so si po dolgosti precej enake in teko med seboj skoraj vzporedno. Ker se evropske države nagibajo k različnim morjem, zato teko njih reke v dve ali še več morij (n. pr. v Avstro-Ogrski, Ruski, Nemški, Francoski, Španski).

V Evropi sta dve glavni izvirišči, ki pošiljata reke na vse strani. V vzhodni Evropi izvirajo na Váldaiski višini in v obližju same nižavske reke: Severna Dviná, Volga, Don, Dněpr, Zahodna Dviná in Němen. V Alpah (in zlasti na Sv. Gothardu) izvirajo druge glavne reke evropske: Ren, Rodan, Pad, Adiža in večina donavskih pritokov. Poleg teh dveh glavnih so še manjša razvodja, n. pr. Ril na Balkanskem polotoku: Márica, Struma, Isker; v Karpatih: Visla in Dněstr; v Nemškem sredogorju: Donava, Odra, Laba in Weser; v Francoskem sredogorju: Seine (sän), Loire (loär) in največji dotoki reke Garonne (garón). Na Pirenejskem polotoku so večje reke: Duêro, Tajo

(táho), Guadiâna, Guadalquivir (guadalkivír) in Ebro, v Apeninih pa Tíbera (i. Tévere).

Tudi evropska jezera se daje v dve glavni skupini zbrati, v baltsko in alpsko skupino. (Katera jezera so nabrana okoli Vzhodnega morja, katera na podnožju Alp?)

Podnebje.

Evropa se razprostira med 35.º in 71.º s. š. in leži torej večinoma v zmernem, nekoliko pa tudi v mrzlem pasu; potemtakem je edina zemljina, ki ne sega prav nič v vroči pas. Zato ima povečjem ugodno, zmerno podnebje. Res bi moral biti južni del Evrope mnogo bolj vroč po svoji zemljepisni širini, toda ta razlika se deloma zenači s tem, da se južna Evropa vzdiguje mnogo višje nad morjem nego severna.

Posebno zanimivo pa je, da ima Evropa toplejše podnebje nego vse druge zemljine, ki imajo isto zemljepisno širino. Zlasti primorje zahodne Evrope je mnogo toplejše nego deli Severne Amerike in vzhodne Azije, ki imajo enako severno, in deli Južne Amerike, ki imajo enako južno širino. Otok Grönland ima n. pr. isto širino kakor Norveška, a prvi je z večnim ledom pokrit, ob drugi pa luke nikoli ne zamrznejo; Palermo pa Peking imata isto širino, a v Palermu ne pade toplomer nikoli do ničle (drugače bi pomaranče zmrazilo), v Pekingu pa zamrzne vsako leto reka Pei-ho.

Vzrok te prednosti evropske je, da prihaja po severnem delu Atlantskega oceana Zalivski tok, ki prinaša skoz celo leto toplo vodo iz vročega pasa na evropske obale, da se nikoli ne naredi led ob zahodni Evropi, in da se niti ob Severnem rtiču nikoli ne prikaže nobena ledena gruda. Vrhutega imamo skoz celo leto in še zlasti po zimi največ južnozahodne vetrove, in ti prinašajo topli in vlažni zrak, ki je razširjen nad Zalivskim tokom, daleč v notranjo Evropo in jo torej tudi takrat razgrevajo, ko dobiva od solnca manj toplote. Ker ima Evropa večinoma vzporedniška pogorja, ki se le redko vlečejo prav ob obalah, zato prodira topli zrak tem lažje in dalje v njeno celino.

Zaraditega pa je tudi med zahodnim in vzhodnim evropskim podnebjem različnost, ki je po zimi večja nego po leti. Julija meseca ni veliko hladnejše v Stockholmu in Petrogradu nego v Lizboni, Rimu ali Carigradu; a po zimi so velikanski toplinski razločki med imenovanimi kraji. Vsa zahodna Evropa ima že spričo svoje lege milejše namorsko, vzhodna (onostran dunajskega poldnevnik) pa

ostrejšje celinsko podnebje. Čim dalje je od morja, tem mrzlejšje je podnebje, in v južnovzhodni Rusiji je že prav podobno pustinjskemu.

Glede podnebja lahko razdelimo Evropo v tri predele: 1.) Vsa zahodna Evropa (tudi nje severni del, zlasti Angleška in Norveška) ima primeroma toplo zimo, toplejšo nego mi, zato pa tudi nekaj mrzlejšje poletje, ker tačas tamkaj mnogo dežuje. 2.) Vzhodna Evropa ima mrzle zime in topla poletja; tod največ dežuje po leti. Čim dalje gremo proti vzh., tem mrzlejšje je po zimi (Irska ima le redkokdaj slano, v srednji Rusiji pa so zelo ostre zime). Po leti je pa nasprotno tem toplejšje, čim dalje gremo od morja; vobče pa je poprek vendarle vzhodni del mnogo mrzlejši nego zahodni. Nagle prehode nahajamo le ob visokih pogorjih. 3.) Dežele in polotoki ob Sredozemskem morju imajo vroča, suha poletja in mehke, deževne zime. Vobče dežuje v južnovzhodni Evropi manj nego v severnozahodni (v Veliki Britaniji in Skandinaviji). Vendar ga ni kraja v Evropi, kjer ne bi prav nič deževalo; zato Evropa nima puščav.

Rastlinstvo in živalstvo.

Glede rastlinstva lahko delimo Evropo v dva glavna predela: srednjemorski* in splošноеvropski. Vendar je drugi tako različen, da ga smemo zopet razdeliti v tri pododdelke, tako da lahko razločujemo štiri rastlinske pasove.

1.) **Srednjemorski (južноеvropski) pas** sega do Pirenejev, Cevennov (sevenov), Alp in Balkana. Povsod uspeva poleg pšenice tudi turščica in, kjer je možno namakanje, riž. Trta in sadno drevje rodi izvrstno, v ugodnih legah tudi južno sadje. Pomaranče in citrone (agrumi) uspevajo samo po južnih delih srednjemorskih polotokov, in tu rastejo tudi še palme, cukrov trst in bombaževci; zato imenujemo ta predel subtropski pas. Oljike, smokve in murbe segajo že mnogo dalje proti s., celo do 46.º. V južноеvropskem pasu rasto vednozeleni listovci; vendar se njih gozdi ne morejo nikjer prav razviti, ker jih zatira vednozeleno grmičje. Ker je podnebje bolj suho, zato ni travnikov razen tam, kjer jih je mogoče tudi po leti namakati.

2.) **Srednjeevropski pas** sega do rtiča Landsend in izliva Volge. Tod cvete najbolj poljedelstvo. Glavno žito je pšenica, poleg nje pa tudi rž in ječmen. Trta in turščica uspevata le v ugodni legi,

* Sedaj sploh rabijo krajše izraze za morja, n. pr. Srednje morje, Adrija, Atlantik, Pacifik (Tiho morje) itd.

sadno, drevje pa povsod. Najbolj proti s. sega trta ob dunajskem poldnevniku. Čudno je, da trta daje najimunitnejšo kapljico ravno ob severni meji svoje domovine (šampanjec, renska vina). Poleg listovcev, ki so le po leti zeleni, se širi tod čim dalje proti s. jelovje (smreke, jelke, borovci in macesni); večje gozde napravlja samo bukev.

3.) **Severnoevropski pas** se razprostira do Trondhjema (tronjem) in Kazánja. Tu je rastlinstvu odmerjenih le pet mesecev, od konca aprila pa do konca septembra. Mesto pšenice se kažeta vedno bolj rž in ječmen. Travniki in pašniki so mnogo bolj obširni nego v srednjeevropskem pasu. Jelovje izpodriva listovce. Med poslednjimi je breza najbolj razširjena in sega tudi izmed vseh dreves najdalje proti s. Bukvi ugaja primorsko podnebje, in zato raste ob atlantski obali celo do 60.º.

4.) **Mrzli pas** onkraj 63.º vzporednika. Rastlinstvu so odmenjeni tu le trije meseci (junij, julij in avgust). Poljedelstvo je možno le na prisojnih krajih, koder sejejo ječmen in oves. Drevje je vedno manjše in bolj pritlikavo. Mesto gozdov nastopa le grmičje. Ob arktni obali onostran tečajnika se nahajajo tundre kakor v Sibiriji.

Rastlinstvo je pa tudi odvisno od nadmorske višine. V sredomorskem predelu razločujemo štiri navpične stopinje. Na najnižji rastejo vednozeleni listovci, na drugi po leti zelene šume, na tretji jelovje, na četrti pa grmičje in planinska zelišča (velikih peres in žive barve: pečnica!). Ko se pomikamo proti s., minevajo spodnje stopinje druga za drugo, tako da nahajamo v mrzlem pasu le še najvišjo.

Mnogo enoličnejše pa je živalstvo evropsko, ker ni navezано ni na podnebne ni na rastlinske pasove. Ker so divje živali skoraj povsod iztrebili, domače pa povsod razširili, zato nahajamo iste živali na s. kakor na j. Evropa tudi nima samosvojih živali kakor druge zemljine. Značilen za arktno Evropo je posebno severni jelen, za južno pa mezg; poleg jelena živi tudi severni medved, v južnih krajih pa kače, kuščarice in hrošči, kakršne nahajamo v tropskem pasu. Mrzle vode Severnega Ledenega morja hranijo premnogo rib (slanike, polenovke, dorše, kabeljave).

Prebivavstvo.

V Evropi prebiva sedaj 378 milj. ljudi, torej poprek 37 na vsak km². Gostost prebivavstva je pa zelo različna po podnebnih razmerah in rodovitnosti tal. Dočim so severni deli Rusije in Skandinavije skoraj prazni, živi po obrtnih krajih angleških, belgijskih in nemških po 200 do 300 pr. na vsak km².

Večina Evropecev (340 milj.) pripada sredozemskemu plemenu, le neznatni del (20 milj.) mongolskemu. Sredozemci so razdeljeni na tri skoraj enakoštevilne jezikovne skupine:

1.) **Romani** (103 milj.) prebivajo večinoma po južni in zahodni Evropi; govore jezike, ki so zmes iz latinščine in domačih jezikov tistih narodov, katere so Rimljani podjarmili. Romanski narodi so: Italijani, Francozi, Španci, Portugalci, Retoromani in Rumuni ali Vlahi. Razen Rumunov so vsi katoličani.

2.) **Germani** (114 milj.) bivajo po srednjih in severnozahodnih predelih. K njim se prištevajo: Nemci ter Nizozemci, Angleži in Skandinavci (Danci, Švedi, Norvegi). Po veri so večinoma protestantje (evangelijci, angličani, prezbiterjanci na s.), le malo je katoličanov (na j.).

3.) **Slovani** (123 milj.) stanujejo po vzhodnem delu srednje Evrope, potem po vsem vzhodnem in južnovzhodnem delu. Ločijo se v Vzhodne Slované (Rusi in Malorusi), Severne (Poljaki, Čehi in Lužičani) ter Južne Slované (Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari). Večina je pravoslavne vere, manjšina pa katoliške.

Vrhutega biva v Evropi še nekoliko manjših arijskih narodov, n. pr. Grki (4·1 milj.) v južnem delu Balkanskega polotoka; Albanci, severnozahodno od prejšnjih; Litovci in Latiši (med Némnom in Zahodno Dvino); Kelti (Gáli v Škociji in zahodni Irski, Kymri na polotoku Wales [uëls] in pa Bretoni na polotoku Bretagne) ter Baski (ostanki starih Ibercev) v zahodnih Pirenejih.

K mongolskemu plemenu spadajo Osmani ali Turki (1·4 milj., mohamedanci); Madjari ali Ogri (7 milj.) v Ogrski nižini; potem razni čuhonski (finski) razrodi po najsevernejšem delu Evrope, ki so deloma še pogani. Kot posebna naroda je razločevati še Izraelce (Žide) in Cigane.

Evropci so dosegli med vsemi narodi najvišjo stopinjo omike. Prekosili so že davno najbolj izobražene narode drugih zemljin, n. pr. Arabce, Inde, Kitajce in Japonce. Poleg njih duševnih sposobnosti in vere so k temu pripomogli tudi zemljepisni činitelji. Prvič je Evropa skoz in skoz rodovitna zemljina, nima nič puščav in le malo pustinj; zato se nahajajo nomadi le po skrajnjem severnem in južnovzhodnem nje delu. Že sama ob sebi je imela mnogo koristnih rastlin, a zaradi ugodne zveze z Azijo je dobila odtod ondotne pitome rastline in domače živali. Drugič je Evropa zelo členovita in v mnogo posameznih, samostojnih predelov razdeljena; zato je nastalo mnogo samorodnih ljudstev in narodov, ki so po svoje razvijali omiko in jo branili zoper napade tujih osvojevalcev.

Tretjič je obala evropska tako ustvarjena, da so zlasti prebivavci ob Srednjem morju ne le med seboj lahko občevali in se izobraževali, nego da so tudi od prebivavcev prednje Azije in severne Afrike lahko sprejeli to, kar so bili ti izumili in razvili. Promet, zamenjavanje izdelkov, priobčevanje najdeb in izumkov; to pa so najboljša sredstva za pospeševanje kulture. Evropci so pohajali že zgodaj tudi bolj oddaljene obale in dežele, da so odondod dovažali take jestvine in surovine, kakršnih nima Evropa sama. Če bi to dovažanje le za malo časa prestalo, bi bil to za Evropo velik udarec, ki bi v kratkem oškodoval ves način življenja i bogatinov i siromakov.

Tako Evropci prekašajo vse druge zemljane, bodisi glede na pravo duševno omiko (verstvo, znanosti in umetnosti), bodisi glede na gmotno kulturo (iznajdbe, porabo prirodnih sil, stroje za mirovno delovanje in za boj). Višji stanovi so povsod po Evropi enako izobraženi. Ker Evropci nadkriljujejo druge zemljane, zato so si prisvojili že pred tristo leti tudi gospostvo nad drugorodniki in njih deželami. Naselili so se v tolikem številu po vseh drugih delih sveta, da znašajo zdaj vsi izvun Evrope stanujoči Belci že eno tretjino evropskih Sredozemcev. Skoro polovica obljudene zemlje je v rokah Evropcev, in več nego polovica vseh drugih prebivavcev je sedaj od Evrope odvisna. Zato so Sredozemci sedaj «gospodarji sveta».

Politiški zemljepis.

Balkanski polotok.

Najvzhodnejši izmed trojih velikih južноеvropskih polotokov je v tesni zvezi z Azijo (le ozki preliv ga ločijo od nje) in dela tako rekoč most med njo in Evropo. S svojo široko severno stranico se naslanja ob Savi in Donavi ($44\frac{1}{2}$ s. š.) na trup evropski, proti j. se pa vedno bolj zožuje do rtiča Matapan. Njegova zunanja oblika je čudna. Večji severni del je širok in malo členovit trapez; nanj se obešata na j. večji in manjši romb, t. j. Severna Grška in Kalkidika. Na prvo je prislonjen srp (Srednja Grška), na katerem visi zopet Moreja, ki je podobna murbovemu peresu. Naposled se svet razcepi v male polotoke in razprši v nebroj otočičev.

Obala Črnega morja je strma, enolična in ima le malo luk. Bospor ali Carigrajska vrata ($\frac{1}{2}$ do 2 km širok; po njem voda močno struji iz Črnega morja) nas pripelje mimo Zlatega roga v Marmarsko morje (Propontida). Dardanelska ožina

(stari Helespont, 75 km dolga, 1 do 6 km široka) obliva na južni strani polotok Gallípoli (Traški Kerzonez), katerega loči Sároški zaliv od trupa. Severna obala Egejskega morja ima več malih zalivov in je polna dobrih luk; tod se vrste tudi otoki, in polotok Kalkidika je prav znatno stegno, ki se cepi na tri prste (na najvzhodnejšem je Sveta gora, Athos).

Ob Solunskem zalivu (Saloniki) se začenja severnogrški romb, ki ima na vzh. zaliv Vólo, njemu nasproti na zah. pa zaliv Arta. Eginški in Korintski zaliv ločita Morejo (Peloponez) od Atike in Srednje Grške. Ozko Korintsko medmorje (6 km) so sedaj prekopali (v starem veku so ladje na valjarjih vlačili), toda ladje le malo vozijo po tem prekopu. Na vzhodni strani Atike je otok Evboja (Evia, Evripos, Negroponte); kot njen podaljšek lahko smatramo Kiklade (Andros, Paros, Naxia), ki tvorijo s Sporadi vred most med Evropo in Azijo. Zato so začeli tu prebivavci obeh sosednjih zemljin najprej med seboj občevati in kulturne pridobitve menjavati.

Med rtičema Matapan in Malia (viharji!) je otok Cerigo (Kythera), a na južnovzhodni strani tega je zapahu podobna Kreta (Kandija), južna meja Egejskemu morju. Ob zahodni obali se vrste Jonski otoki: Zante (Zakynthos), Kefallinia (Kephallonia), Levkás in največji Korphús (Korfú, sl. Krf, st. Kerkýra). — Otrantski preliv je le 80 km širok, zato se je začel že v prvem stoletju pred Kr. živahen promet med Brunduzijem in Epirom pa Grško. Severno od rtiča Glossa (Linguetta) se začenja obala Jadranskega morja; vleče se naravnost proti s. in je tu ravna in močvirnata, pri izlivu Drina (pod 42. vzporednikom) pa se obrne proti s.-zah. ter je strma in močno zajedena. Ob dalmatinski obali je mnogo strmih otokov, katere je morje od celine odtrgalo. Med njimi in obalo in takisto med posameznimi otoki je mnogo tesnih prelivov in skritih zalivov, ki so služili v starem in srednjem veku kot pribežališče morskim roparjem.

Na Balkanskem polotoku razločujemo lahko troje samostalnih gorstev. Prvo imenujemo prav primerno Periapeninsko gorstvo, ker se vleče skoz in skoz vzporedno z Apenini: najpoprej od s.-zah. k j.-vzh., potem pa od s. k j. V zvezi je to gorstvo z Alpami in se začenja pri Krasu ter se razteza pravzaprav celo v Morejo. To gorstvo je divje in malo pristopno, zato še sedaj ni popolnoma znano. Poleg kraških planot so pa tod tudi razvita pogorja, n. pr. Dinarske planine, Bosensko-hercegovinske planine, Bosensko sredogorje, Srbsko višavje med Drino in Moravo. Južno od Črnogorske planote (Durmitor 2528 m) se vlečejo od zah. proti vzh. Severno-

albanske planine in Šara-planina z Ljubotrnem (2740 m). Poslej se izpremeni smer gorstva v severno-južno, in pod raznimi imeni (Grammos, Pindos) se razprostira do Korintskega zaliva (Liakura = stari Parnas, 2460 m). Vzhodno od glavnega hrbta stoje osamljene gore Olimp, najvišja točka celega polotoka (2985 m), Osa in Pélion. Središče Moreje je Arkadska planota, od katere se spušča proti j. pogorje Pentedaktylon (stari Taiget; Sv. Ilija, 2410 m).

Gorstvo Balkân se vleče nasproti Transilvanskim Alpam in tvori z njimi vred obliko podkve. Deli se v Zahodni (Stara gora) do Iskra, Srednji (Visoki) do Slivenskega prehoda in Vzhodni (Mali) Balkân. V srednjem delu je najvišja gora Zelenikovec (Jumrukçal, 2375 m) in zgodovinsko imenitno sedlo Šipka (1334 m). Na severni strani Balkâna se razprostira Bolgarska planota, ki ima globoko zarezane doline. — Tretje, najmanjše je Traško gorstvo med Strumo in Márico. Začetek mu je osamljeni Vitoš (2290 m) pri Sofiji, a njegov vogelni kamen je Ril-planina (do 2930 m). Od tega vogla se spušča naravnost proti j. Perim (stari Orbelos), a proti j.-vzh. Rhódope ali Déspto-dagh. Na zahodni strani tega gorstva vodi železnica Belgrad-Solun, na vzhodni pa že prastara vojaška pot čez Trajanski prelaz (Porta Traiani.)

Večjih nižin na Balkanskem polotoku ni izimši nižine ob Savi, Donavi in Márici. Med pogorji pa nahajamo nekaj večjih kotlov in kotlin (Tesalsko in okolo Kopaiskega jezera).

Glavna reka je Donava (Dunav, Dunaj), čeravno teče ob skrajnji meji Balkanskega polotoka. Vanjo se izlivajo: Sava z Vrbasom, Bosno in Drino; Morava, Isker in Jantra. Kamčik je le neznatna primorščica. V Egejsko morje teko Márica s Tundžo, Mesta ali Karasu, Struma in Vardâr (Nerodimka z bifurkacijo na Kosovem polju!). Aspropotamos (Acheloos) je najdaljša grška reka. V Jadransko morje se izlivajo: Vojudza, Škumbi, Drin (Drim) in Neretva (Narenta). — Znatnejša jezera so Ohridsko (Ohrida), Presbesko (Presba) in Skadrsko jezero (Skadar = Skutari, odtok se imenuje Bojana), vsa tri v Albaniji.

Vkljub južni legi podnebje ni blago, in njega milina se čuti le na obalah. Vobče je zdravo, le po zanemarjenih obalah so močvirja. Bosna, Srbska in Bolgarska imajo celinsko, srednjeevropsko podnebje, in celo v Južni Bolgarski (na južni strani Balkana) je velik razloček med zimo in letom. Najtoplejša je Grška, ki ima posebno suho in vroče poletje, pa tudi toplo zimo; tu izvrstno uspeva južno

sadje, posebno marljivo goje smokve in korinte (opaša). Po golih, izpranih obronkih se paso zlasti kože, ob Korinskem zalivu pa goje že velblode.

Prirodnin ima Balkanski polotok prav mnogo, toda rudarstvo je zelo zanemarjeno. Pred prihodom Turkov so kopali na raznih krajih srebro, iz katerega so Dubrovčani in drugi Dalmatinci kovali samosvoj denar; sedaj je dobivajo edino le v Atiki (Laurion). Premoga je zadosti, čeravno ne v preobilnih in razširjenih slojih. Edino v Bosni so začeli prirodne vrlo izkoriščati.

Prebivavstvo in države.

Zaradi velike razkosanosti je imel Balkanski polotok vedno mnogo različnih prebivavcev. Sicer pa je od vseh strani zelo pristopen, in zato so se ljudje vanj selili že v najstarodavnejših časih. Tudi razni osvojevalci so prišli v deželo in se tu stalno naselili (Egipčani, Lidijci, Bolgari, Turki).

V najjužnejšem delu polotoka je bila domovina Helenov (Grkov), ki so bili sicer na mnogo držav razcepljeni, a so se vendar zavedali kot en narod in se zato ubranili perzijskega nasilstva. Zaradi velike členovitosti Grške, nje ugodnega podnebja in priprave zveze na vse strani so dospeli velenadarjeni Grki v kratkem času do vrhunca omike ter postali gospodarji v vzhodnem delu Sredozemskega morja in v prednji Aziji.

Toda kmalu v začetku srednjega veka je opešala grška moč. Hrvati in Srbi so se polastili v sedmem stoletju severnozahodnega dela Balkanskega polotoka, kmalu za njimi pa Bolgari skoraj vse vzhodne polovice (Mezije, Trakije in Makedonije) ter posedli velik del Srednje Grške in Moreje. Vendar je ostala nadoblast vsaj na videz Grkom, dokler niso osvojili Carigrada l. 1453. Turki. Turki so vzeli kristjanom svobodo in domače vladarje ter jih naredili za brezpravne podložnike; zato so le-ti daleč zaostali v omiki ali pa so celo podivjali (n. pr. albanski razrodi). Gmotne prosvete je le malo, obrtnost je omejena na domače potrebe, a trgovina je v rokah tujcev. Zato prištevamo dežele Balkanskega polotoka med najmanj napredne v celi Evropi. Njih prebivavstvo je tudi zelo redko.

Šele v sedanjem stoletju se je posrečilo Rumuncem, Grkom, Srbom in zadnjič tudi Bolgarom, da so se otesli turškega jarma, toda samo z izdatno pomočjo drugih bratovskih in prijateljskih narodov evropskih. Na hvalo osvobojenem je treba omeniti, da so se brez

odloga poprijeli kulturnega dela, in da si prizadevajo, skokoma odpraviti zastarele uredbe in orientalske razmere.

Večina sedanjega prebivavstva na Balkanskem polotoku je slovanskega rodu; na s.-zah. stanujejo Hrvati in Srbi, po vsem vzh. pa Bolgari (deloma pomešani s Turki in Grki). Albanci (Arnavti, Škipetari) so bržkone potomci starih Ilirov in stanujejo od Črne gore do Grške, pa tudi še v tej državi. Grki stanujejo v svoji kraljevini in po vseh obalah Egejskega morja. Turki (Osmani) bivajo skupno ob dolnji Márici in ob obali Marmarskega morja. V manjšem številu so zastopani Armenci, Vlahi, Čerkesi, Cigani, Izraelci itd.

Slovani so večinoma pravoslavne vere (nekateri pa tudi mohamedanske in katoliške), takisto Albanci, Grki in Armenci; Turki in Čerkesi so mohamedanci.

Turško cesarstvo (178.500 km², 5·8 milj. pr.) obsega sedaj Albanijo, Staro Srbijo, Makedonijo, Rumelijo, bližnje otoke razen Krete. Poljedelstvo je zanemarjeno, trgovina v tujih rokah. Domača obrtnost proizvaja tkanine iz svile in bombaža, preproge, usnje, orožje, in rožno olje. Sultán je tudi verski poglavar svojih podložnikov in se kot tak imenuje kalif. Njegov namestnik za državne stvari je veliki vezir, ki ima svoje urade v palači, imenovani visoka porta. Država je razdeljena v vilájete, katerim zapovedujejo valiji. — Gl. m. Carigrad (z obližnjimi kraji 900.000 pr.). Na zahodni strani Zlatega roga so bili ustanovili že Grki Byzantion, a Konstantin Veliki je razširil in olepšal mesto na sedmerih gričih (Konstantinopol!). Turki je imenujejo Stambul. Iz krščanske cerkve Aja Sofija (= sveta modrost) so naredili glavno mošejo in pozidali še mnogo drugih krasnih svetišč. V starem Seraju (= hiši), kjer je stala nekdanj bizantinska akropola, so stolovali poprej sultáni, zdaj pa bivajo ti v palačah ob Bosporu. Na vzhodni strani Zlatega roga sta evropski predmestji Gálata in Pêra, sedeža trgovine. Ob Bosporu se razprostirajo na obeh straneh zdržema skoro do Črnega morja krasna predmestja. Na azijski strani stoji Skutari, kjer se dajejo pravoverni Turki pokopavati. Notranji del Carigrada je popolnoma orientalski, njegova lega ob morju je prekrasna in za trgovino kakor nalašč ustvarjena. — Adrianopel, sl. Drinopolje, t. Edirne, stoji v ravnini ob Márici in ima razvito obrtnost. Tu so stolovali turški sultáni, preden so osvojili Carigrad.

V Makedoniji, kjer pridelujejo žito, bombaž in tobak, je gl. m. Saloniki (iz «Thessalonike», 150.000 pr.), sl. Solun, drugo

tržišče (ob progi Smirna-Solun-Belgrad-Dunaj). — Albanija je gorata, divja dežela; zato so tudi njeni prebivavci (deloma katoliki, deloma mohamedanci) neukrotni, bojaželjni in le po imenu sultanu pokorni. V severnem delu je gl. m. Skadar (Skutari), v južnem pa Janina; blizu le-te so razvaline stare Dodone. — Stara Srbija (sem spada tudi Kosovo polje in Novi Pazar), gl. m. Prizren. — Na Kreti (odtod kreda, katero so najpreje dobivali na Kreti) je najimenitnejše tržišče Kanea (Chania). Otok je avtonomen; prebivavci so Grki. — Glavna oblast Turške je v Aziji.

Kneževina Bolgarska (96.600 km², 3·3 milj. pr.) plačuje sultanu letno dan. Z njo je združena od l. 1886. tako imenovana Vzhodna Rumelija ali Južna Bolgarska. Bolgari so marljivi poljedelci, zlasti vrtnarji, in obrtniki (rožno olje). Gl. m. Sófija ali Sredec (48.000 pr.) ob glavni cesti v Carigrad. Trnovo, staro gl. m. Ruščuk, tržišče ob Donavi. Varna, bojna luka. Plovdiv (Philippopel) v Južni Bolgarski. Burgas, prva trgovinska luka.

Kraljevina Srbska (48.300 km², 2·3 milj. pr.) leži večinoma v porečju Morave. Po nizkem gorovju je vse polno gozdov (hrastovih in bukovih), po dolinah pa dosti rodovitnega polja (žitno, vino, sadje). Gl. m. Belgrad (Beograd, 60.000 pr.) ob izlivu Save v Donavo; stara trdnjava in «ključ Ogrske», ker se tu najlažje pride čez Savo (ne čez Donavo!) v dežele ogrske krone. — Niš, raztočišče železnic.

Bosna-Hercegovina, od l. 1878. v avstro-ogrski upravi.

Kneževina Črnagora (9100 km², 250.000 pr.) je v zahodnem delu pusta kraška planota, v vzhodnem pa Alpam podobno višavje. Tu so našli Srbi pribežališče pred Turki, kateri jih ondudaj niso mogli nikoli podjarmiti. Prebivavci so siromašni (žive se s pastirstvom), toda bojeviti in zelo hrabri. Gl. m. Cetinje. Leta 1878. so dobili kos primorja (luko Bar ali Antivari) in nekaj plodne ravnine ob dolenji Morači (Podgorica, največji kraj).

Kraljevina Grška (65.100 km², 2·5 milj. pr.) je skoraj toliko, kakor stara Grška, le na s.-zah. ji manjka del Epira. Po krvavih bojih se je osvobodila l. 1821. do 1830. turškega jarma. — Grško podnebje je prav ugodno, dosti umerjeno in le malo izpremenljivo. Ker je zrak prav suh, zato je tudi jasen in prozoren, nebo svetlo-modro. Po nižinah raste bombaž in riž, po gričih mirta in lavorika, ob rekah oleandri, povsod pa oljika; v Meseniji in na otokih se pokazuje že datljeva palma. Obronki pa so goli in tudi nižine (razen Moreje) le slabo obdelane. Glavni pridelki so: olje, vino (s smolo pomešano) in zlasti suho grozdjčiče (korinte, rozine). Žito

morajo vvažati. Sedanji Grki so zelo pomešani s Slovani in Albanci, in tudi nova grščina se zelo razlikuje od stare; vendar jo je treba prištevati med izobražene jezike, in tudi ljudstvo ima mnogo sposobnosti ter dobre volje za izobrazbo in napredek. Grki so izvrstni mornarji in imajo precejšnje trgovinsko brodovje.

Gl. m. *Atene* (130.000 pr.), sedaj popolnoma evropsko, pravilno zidano mesto z mnogimi monumentalnimi zgradbami; a še l. 1830. so bile tu skoraj same razvaline, izmed katerih se je dvigalo le nekaj albanskih hiš. Najbolj zanimivi so neopisni, veličastni ostanki propilej in partenóna na *Akrópoli*; pa tudi spodaj okoli skalnatega griča stoji še premnogo stebrov in obokov. *Atene* so središče kulturnega življenja grškega (vseučilišče, tehnika, akademija znanosti, narodni muzej), a trgovina ima svoj sedež v bližnjem *Pireju*, ki je tudi na novo pozidan (35.000 pr.). — V zahodni *Moreji* goje najbolj korinte, ki prinašajo največ dobička. Tu je glavna izvozna luka *Patrás*, redno zidano mesto. Južno od mesta so imenitne razvaline olimpijske. Stara grška mesta so sedaj ali nevažna pokrajinska mesta (*Korint*, *Argos*, *Tebe*) ali pa že razvaljena (*Delfi*).

Jonski otoki so bili v srednjem veku in do l. 1797. beneški, potem angleški in so šele od 14. novembra 1863. l. združeni z grško kraljevino. Zemlja je rodovitna in dobro obdelana. Najlepši in najvažnejši je *Korphús* (Krf) z istoimenskim gl. m.; važno tržišče in imenitno prezimovališče. *Zante* (*Zakynthos*), ognjeniški otok, prideluje mnogo korint. — Med *Kikladi* je najimenitnejša *Syra* (*Hermúpolis*) zaradi izvrstne luke; parniška postaja, ki pa sedaj nazaduje.

Italija.

Prirodna izobrazba.

Kraljevina Italija (286.650 km², 31 milj. pr.) sestoji iz dolgo raztegnjenega, ozkega Apeninskega polotoka (130 do 240 km širok), iz *Gorenjeitalske* nižine na s. polotoka ter iz večjih otokov *Sicilije* in *Sardinije* in mnogo manjših blizu obale. Obala Apeninskega polotoka ni posebno razvita, vendar zahodna mnogo bolj, nego vzhodna. Razen ob kraju velikih nižin je obala povsod strma. Na vzhodni strani je *Manfredonski* zaliv, na južni veliki *Tarentski* zaliv, na zah. pa *Polikastrski*, *Salernski* in *Neapolski*. Rtiči so: *C. Santa Maria di Leuca*, *C. Spartivento*, na *Siciliji* pa *C. Faro* in *C. Passero*. Ob zahodni obali se je združilo več strmih otočičev s celino, n. pr. pri krajih: *Piombino*, *Orbetello*, *Gaëta*.

Alpe ločijo Italijo popolnoma od druge Evrope, tako da ima povsod prirodne meje. Glede lege po zemljepisni dolžini je spomina vredno, da se nahajajo skoraj pod istim poldnevnikom Benetke, Rim in zahodni rob Sicilije.

Na s.-zah. in s. okrožujejo Alpe popolnoma Italijo (kakor zid okoli vrta) in jo branijo pred mrzlimi vetrovi; njih pobočje se spušča tako strmo proti j., da je možno v malo urah priti izmed sneženih vrhuncev v najbolj cvetoče poljane ob njih podnožju. V dolgih, proti j. obrnjenih presekah med odrastki Alp leže lepa, globoka jezera, v katerih se čistijo z gora prihajajoče reke. Najvažnejša so: Lago maggiore (madžjôre), Lago di Como, ki ima na j. rogovilo, in Lago di Garda. Skoznja teko reke: Ticino, Adda in Sarca-Mincio (mínčjo), ki se vse tri izlivajo v Pad.

Pad (Po) izvira v Zahodnih Alpah (Monte Viso, 3840 m) in teče naravnost proti vzh. v Jadransko morje (ima deltast izliv). Pred že omenjenimi dotoki mu prihajajo: od leve strani Dora Ripária in Dora Báltea, od desne pa Tánaro, Trébbia in Secchia (sékja). Ker prinaša mnogo peska s seboj, se zvišuje vedno bolj njegova struga, da morajo ob bregovih delati visoke nasipe. Takisto se širi njegova delta, tako da so nekdanja primorska mesta sedaj že daleč od obale (Adria, Ravenna). V tem oziru so Padu podobne tudi druge gorenjeitalske reke: Adige (ádiže, izvira na Tirolskem), Piáve in Tagliamento (taljaménto). Pred izlivi se napravljajo lidi (peščeni otoki), in med temi se vlečejo plitke lagúne (morske lokve) ob vsej obali.

Gorenjeitalska nižina z obronki Alp in Apeninov obsega skoraj polovico vse kraljevine. Nekdaj je bila morski zaliv, toda reke so naplavile toliko tvarine z bližnjih gora, da so ga napolnile in izpremenile v suho zemljo. Mejo med alpsko in apeninsko naplavino kaže Padova struga. Nižina je zelo rodovitna, ker je povsod tudi umetno namočena; premnogo je prekopov, n. pr. Cavourjev (kavûr-) pri Novari. Nasprotno pa je tudi mnogo povodnji, zlasti jeseni, ko Pad in njegovi dotoki narastejo in bregove prestopijo. V Padovi delti uspeva zategadelj riž, pa tudi mrzlica nastopa v onih krajih. Po zimi se naredi večkrat led, poletje je pa toplo. Dežuje le malo bodisi v kateremkoli letnem času. Najmilejše je podnebje ob alpskih jezerih; zato prištevajo njih obrežja k najrodovitnejšim in najlepšim predelom evropskim. Pa tudi drugi deli Gorenjeitalske nižine so podobni vrtu; tod izvrstno uspevajo poleg riža še turščica, trta, oljika in murba. Zraven polja se razprostirajo tudi mastni travniki, in zato je gorenja Italija prav gosto naseljena.

Hrbtišče Apeninskega polotoka je apeniško gorstvo apeninsko (Apenini ali tudi Apenin), ki je pri sedlu Altàre (495 m, med Savono in Millesimom) v zvezi z Alpami. Apenini se vlečejo s početka kot enostavno pogorje, zakrivljeno okoli Genovskega zaliva tako, da so severne poprečnice daljše, a južne krajše; torej se spuščajo proti j. precej strmo. Ta del se imenuje Ligurski Apenin. Nad Genova je sedlo la Bocchetta (bokéta), pod katerim je sedaj predor. Pri sedlu la Cisa (nad Carràro) se obrnejo Apenini proti j.-vzh. in se vlečejo z imenom Toskanski Apenin do izvira Tibere (M. Cimòne 2170 m).

Malo južnejše od 44.º s. š. se začenjajo Srednji Apenini, ki se vedno bolj približujejo Jadranskemu morju. Tu razločujemo najpoprej Rimski Apenin do vrha M. Véttoire (M. Sibillini), potem pa Abruzzze, najvišji in najbolj divji del vseh Apeninov. Ti se vlečejo v dveh pogorjih, ki oklepata visoko ravnino reke Aterno. Vzhodno pogorje je zelo strmo; v njem se vzdiguje najvišji vrhunec celega polotoka Gran Sasso d' Italia (2920 m). Pri vrhu M. Meta se združita obe pogorji zopet v eno vrsto in se vlečeta z imenom Neapolski Apenin do izvira reke Volturno.

Pri vrhu M. Vultòre (1330 m) vzhodno od Neapola se začenja Južni Apenin, ki drži kot Neapolski in Kalabrijski Apenin (La Sila 1930 m) skoraj naravnost proti j. V tem delu se oddaljuje gorstvo od Jadranskega morja in se približuje vedno bolj Tirenskemu. Na vzhodni strani se nahaja osamljena grmada M. Gargàno, na zahodni pa spremljajo glavno gorstvo Subapenini (Toskanski s Trazimenskim jezerom [Lago di Perúgia], Rimski in Neapolski). Med njimi je mnogo ugaslih ognjenikov z žrelnimi jezери. Vzhodno od Neapola pa bljuje še vedno Vezuv (1280 m), a vzlic temu je njegovo vnožje s polji in vinogradi ovito. Kadar začne ognjenik delovati, bruha iz sebe strahovite parne oblake, žareče kamenje in ogromne množine vulkanskega pepela (t. j. v pesek razdrobljene strjene lave), ki pada zopet na goro in bližnjo okolico ter zasuje tako najrodovitnejše polje. Medtem se pa vali tekoča lava iz stranskih razpok ter pomika navzdol tako počasi, da se lahko pred njo zgradi zid, ki jo v stran obrne. (Leta 79. po Kr. so bila zasuta mesta: Pompei, Herculaneum, Stabiae. Zadnji večji izbruh je bil l. 1872.).

Z Apeninov teko v Tirensko morje: Arno, Tévere (Tíbera) in Volturno. Lago di Perúgia (Trazimensko jezero).

Podaljšek Apeninov sledimo na Siciliji, kjer se ob severni obali vleče precejšnje pogorje (M. Madónia), ki prehaja proti zah. v

valovito gorovje. Sredi vzhodne obale se vzdiguje vulkanska grmada Etna (3310 m), katere teme je v večni sneg zavito. Stožec Etne je zelo ploskast, in na njem so velikanske poljane strjene lave in pepela. Tudi je okoli glavnega žrela še več manjših stožcev in stranskih žrel. Etna je mnogo strahovitejša od Vezuva, in njena lava priteče celo do morja (n. pr. l. 1669., ko je razdejala del mesta Catânia).

Tudi drugi italški otoki so gorati, zlasti Sardinija, ki je malo manjša od Sicilije. Najvišja gora je Gennargentu (1950 m). Gorata je dalje Elba, kjer dobivajo Italijani največ železa, potem Neapolski (ognjenik Epoméo na otoku Ischia) in Liparski otoki. Tu bljuje ognjenik Stromboli (926 m) že nad 2000 let neprenehoma ter meče paro in kamenje iz sebe.

V srednji in južni Italiji so znatnejše nižine: Toskanska ob reki Arno, rodovitna, toda ob morju močvirna; Maremma, močvirnata, nezdrava nižina ob reki Ombrone; Rimska (Campagna di Roma), sedaj suha, slabo obdelana, na j. močvirna (malária!), in Neapolska (Campagna felice), manjša, ali zelo rodovitna. Na zahodni strani Neapola so tako imenovani Campi Phlegraei, vulkanski predel z mnogimi žrelnimi jezerci (L. Avernus, L. Lucrinus), ognjeniški pojavi (solfatara, la grotta di cane) in rodovitnimi vinogradi. V južnovzhodni Italiji je še Apulska ravnina.

Podnebje je v Italiji precej enakomerno, namorsko. V gorenji Italiji še lahko razločujemo štiri letne čase, na polotoku pa je podnebje čisto drugačno. Čim dalje se gre proti j., tem milejše so zime, a tem bolj suha poletja; zato ne preneha rast po zimi kakor pri nas, nego po leti zaradi suše in vročine. Po zimi prinaša jug (scirocco) neprijetno soparico, pa tudi obilo dežja. Po Apeninih je pa tudi po leti hladno, zato je to suho gorovje le malo obrasteno. Najtoplejše in najbujnejše je primorje ondu, kjer je proti j. obrnjeno, torej ob Genovskem zalivu, zlasti pa okoli Neapola in dalje proti j.; tod rasto sploh sivozelena oljika, smokva, rožiči in drugo južno sadje. Naranče in citrone goje v veliki množini po stopnjevinah le po južni Italiji in v Siciliji; tudi pinije in ciprese se družijo šele tukaj v večje gozdove.

Italija je uboga z rudninskimi surovinami (premog uvažajo z Angleškega), in zato se tu ne more razviti velika obrtnost (kovinska in predilna). Znatno je le svilarstvo, pletenje slamniov ter izdelovanje kipov iz mramorja in sadre. Ravno tako uboga je Italija tudi z lesom in drvi. Na Apeninih raste le grmičje, po nižjih predelih pa kostanj in graden; Apenini so sploh pusti in neplodni. Poljedelstvo je možno le v gorenji Italiji (turščica) in po zavetnih dolinah ostalega

polotoka, in tod zemljo tudi prav pridno obdelujejo. Po južni Italiji (Basilicata!) je še mnogo neobdelane celine. Zemlja ni enakomerno razdeljena, ampak nekaj malo lastnikov ima velikanska zemljišča (latifundije), koder goje zlasti konopljo.

Živinoreja daje le malo dobička (sirarstvo v Lombardiji), pač pa ribarstvo. Odkar je prevažanje po modernih prometnih sredstvih toliko olajšano, dobivajo Italijani največ za južno sadje, olje, vino in pa svilo.

Prebivavstvo in dežele.

Italijani so potomci starih Rimljanov, toda sprejeli so vase razne druge narodnosti (Grke, Galce, Germane). V srednjem in novem veku je bila Italija razdeljena na mnogo držav; šele l. 1870. so se združile vse dežele v ustavno «kraljevino Italijo» z vladajočo rodovino savojsko. Italijani so zelo nadarjeni in so bili dolgo časa v znanostih in zlasti umetnostih (v glasbi, slikarstvu in stavbarstvu) učitelji celega sveta. Tudi v trgovini so bili prvi pred najdbo Amerike. Po veri so skoraj brez izjeme katoličani. Ob avstrijski meji nad Čedadom živi še kakih 40.000 Slovencev. Prebivavstvo ni povsod enako gosto; najgostejše je okoli Neapola in Genove (180 na km²), potem ob Padu in v Siciliji, najredkejše pa na Sardiniji (30 na km²). Upravno je sedaj razdeljena država na 69 pokrajin, ki se imenujejo po svojih glavnih mestih.

Važnejše dežele so: **Piemónt**, večinoma zelo rodovitni zahodni del Padske nižine, koder se stekajo najvažnejši prehodi s Francoskega in iz zahodne Švice (Mont Cenis, Sv. Bernard). Kjer se ceste ob Padu stekajo, stoji lepo, pravilno zidano mesto Turíno (Turin, 350.000 pr.), poprej prestolnica savojskih vladarjev. Alessándria, trdnjava; Novara, bitka 23. marcija l. 1849.

Ligurija ob Genovskem zalivu ima toplo podnebje, zlasti mile zime. Zato obiskujejo mnogi bolniki genovsko Riviero (obalo), ki je vsa polna imenitnih prezimovališč. Génova (225.000 pr.) se vzdiguje amfiteatralno v najglobokejši debri Apeninov; sedaj prvo trgovinsko mesto cele kraljevine zaradi železnice skoz Sv. Gothard. V srednjem veku je tekmovala z Benetkami za svetovno trgovino, zlasti na obalah Črnega morja. Spézia, vojna luka.

Lombardija (ime je dobila od germanskih Langobardov) med rekami: Ticíno, Po in Mincio. Miláno (Milán, n. Mailand, 450.000 pr.) je že od rimskih časov prvo mesto v gorenji Italiji, križišče alpskih cest in tiste, ki vodi od zah. proti vzh. po Padski nižini. M. je izmed najlepših, najobrtnejših (tiskarstvo, svilenine) in najbogatejših mest

v Italiji ter ima krasno mramornato stolnico. Pavía, gl. m. langobardsko, kjer so kronali nemške cesarje za kralje italske (z «železno krono», ki se hrani v Monzi). Cremôna izdeluje godala. Mántova, trdnjava med močvirji reke Mincio; izvrstno sirarstvo (parmezanski sir).

Beneška (dežela Venetov) med rekama Mincio in Po, morjem in Avstro-Ogrsko. Benetke (i. Venézia, n. Venedig, 155.000 pr.), «kraljica morja», sezidane na 120 lagunskih otokih, ki so z rezanim kamenjem zagrajeni. Med njimi se vleče vse polno prekopov (Canale grande v podobi **S**), ki so na več krajih premoščeni (ponte di Rialto), in po katerih posredujejo góndole ves promet. Mnogo je monumentalnih stavb (cerkev sv. Marka, doždova palača). V srednjem veku so bile Benetke prvo trgovinsko mesto; trgovale so po morju proti vzh., po suhem pa v Avstrijo in Nemčijo. — Pádova, vseučilišče; Veróna, trdnjava, rimska arena; Videm, i. Údine, središče Furlanije.

Emílija, trikotnik med Padom, Apenini in morjem. Ob stari rimski cesti (Via Aemilia) stoje najvažnejša mesta: Bologna (st. Bononia, 150.000 pr.), vseučilišče («la dotta»), prehod čez Apenine; Módena (st. Mútina), Parma, Piacenza (st. Placentia). Ravenna je imela nekdanj morskó luko in veljala za neodoljivo trdnjavo (zaradi močvirij); za preseljevanja narodov je bila prestolnica italskih vladarjev, zato ima imenitne zgradbe iz tiste dobe.

Toskána je lep in rodoviten, gosto naseljen predel med Apenini in Tirenskim morjem, le obala je deloma močvirna. Firénze (Florenca, n. Florenz, 206.000 pr.) ima spominska poslopja z umetnostnimi zbirkami (stolna cerkev in cerkev sv. Križa z grobnimi spomeniki imenitnih Italijanov; mestna hiša, palača «Uffizi», palača «Pitti»); izdeluje svilenine, porcelan in slamnike. Primorsko mesto Livorno je odvzelo vso trgovino nekdanj slavni Pisi (vseučilišče). Severnozahodno je Carrâra z mramornimi lomi.

Umbrija in Marke. Najvažnejša prometna cesta v srednji Italiji vodi ob Arnu navzgor mimo Trazimenskega jezera (Hanibalova zmaga 217 pred Kr.) v dolino reke Tibere in ob tej v Rim. Perugia (st. Perugia); blizu stoji Assísi. Več prehodov čez Apenine in pa železnice (Foligno) vodijo v Marke na vzhodni strani pogorja. Ancóna (sl. Jakin, «laket Italije»), živahna trgovina. Sinigáglija, sejmi za predivo, ki pa propadajo. Lorêto, božja pot.

Lacija (Latium), ravnina ob dolenji Tiberi od Toskanskega pa do Volščanskega gričevja. Tu je bila zibelka rimske države. Campagna di Roma je bila nekdanj gosto naseljena in dobro obdelana; sedaj pa so tod le pusti pašniki, in še teh se ogne po leti, kdor se more, zaradi

mrzličastega zraka. Na gričih ob Tiberi stoji «večno mesto» Rim (480.000 pr.), v starem veku sedež rimskega cesarstva, kateremu je bil podložen ves tedanji omikani svet, v srednjem in novem veku pa sedež papežev, središče krščanskega sveta. Stari Rim je nastal na sedmih gričih na tistem mestu ob Tiberi, dokoder so mogle še manjše ladje ploviti, in sicer večinoma na levem bregu, le majhen del je segal tudi na desni. Sedaj je pa že precejšnji del mesta tudi na desni strani, tako da stoji mesto na enajstih gričih; nekaj ga je pa tudi v nižini ob Tiberi. V prvih stoletjih po Kr. je štel Rim nad 1 milj. pr. in je imel najveličastnejše zgradbe. V srednjem veku je mesto propadalo; njegova svetišča, kopališča in gledališča so plenili kot kamenolomnice, in zato so izginila skoraj popolnoma. V šestnajstem stoletju pa so začeli papeži zidati krasne cerkve in zbirati umetniške ostanke starega veka. Sedaj ima Rim zgradbe iz vseh časov; Panteon, Kolosej, Angelski grad so še iz starega veka, Vatikan, Kvirinal, cerkev sv. Petra (največja in najveličastnejša na svetu) so pa iz novega veka. Od l. 1870. stoluje v Rimu tudi italijanski kralj.

Kampanija med Volščanskimi griči in Salernskim zalivom je najvažnejša dežela dolenje Italije. Podnebje je toplo, tla zelo rodovitna (deloma vulkanska) in prebivavstvo zelo gosto, a ne posebno marljivo. Vkljub zanemarjenosti so ljudje iznajdljivi in sploh veseli, a najživahnejši v Neapolu (i. Nápoli, n. Neapel, 550.000 pr.), najljudnejšem mestu italijanskem z divno lego. Vkljub bližnjemu ognjeniku (od Neapola je Vezuovo žrelo le 15 km oddaljeno) je vsa krasna obala polna lepih mestec in letovišč. Leta 79. po Kr. je podsul Vezuv, o katerem so tedaj mislili, da je že ugasnil, mesta Herculaneum, Stabiae in Pompei. Severno od Neapola stoji zgodovinsko imenitna Cápua, a južnovzhodno Amalfi, v srednjem veku cvetoče trgovinsko mesto, in Salerno, tačas imenitna zdravniška šola. Pred Neapolskim zalivom ležita otoka Ischia in Capri (la grotta azurra).

Apulija (Puglie). Kakor med Apenini tako je tudi ob Jadranskem morju le malo večjih mest. V Abruzzih sta Áquila in Solmóna (Ovidijevo rojstno mesto). Ob železnici iz Neapola v Apulijo stoji Benevent, mesto starih Samničanov. Bari je imenitno tržišče. Bríndisi, imenitna luka za vožnjo na vzh., zlasti proti Sueškemu prekopu. Taranto (st. Tarent) je sedaj druga vojna luka italijanska.

Kalabrija. Najjužnejši del Italije se je imenoval v starem veku Magna Graecia, kjer je bilo vse polno cvetočih grških naselbin, sedežev bogastva in omike. Vkljub ugodnemu podnebjju pa so ti predeli sedaj propadli in osiromašeli. Reggio (st. Rhegium) ob Mesinskem prelivu.

Sicilija je imela v starem veku mogočne grške naselbine in je bila ob času cesarjev «rimska žitnica». V srednjem veku so jo pustošili pomorski roparji, in še pred kratkim je bila popolnoma zanemarjena, od divjih roparjev strahovana. Marljivi prebivavci goje južno sadje in dobivajo žveplo po raznih rudnikih. Palérmo (st. Panormus, 285.000 pr.) stoji na severni strani v «zlati školjki» (ob lepem in rodovitnem zalivu); tržišče. Messîna (150.000 pr.); nje luka je izmed najlepših na svetu; drugo tržišče v Italiji; južno sadje. Catânia je najvažnejše mesto na vzhodni obali, a Sirakûsa je sedaj brez pomena.

Sardinija, gorat in gozdnat otok, ki je zaradi oddaljenosti od prometa daleč zaostal v kulturi; gl. m. Cágliari na j. Kórsika, ki spada zemljepisno k Italiji, je od l. 1769. francoska. Otočje Malta (trdnjava La Valetta) pa je od l. 1800. angleško.

Republika San Marîno (60 km²) na strmi gori južnozahodno od primorskega mesta Rímîni, ima aristokraško ustavo; 9000 pr.

Pirenejski polotok.

Ta je med vsemi večjimi evropskimi polotoki najmanj razvit. Po četverokotni obliki in legi nas spominja najbolj Arabije, in kakor posreduje ta prehod iz Azije v Afriko, tako vodi Pirenejski polotok iz Evrope v Afriko (Gibráltarski preliv je samo 16 km širok). Tudi ga Pireneji skoraj popolnoma ločijo od trupa evropskega; zaradi tega so dobili večkrat afriški osvojevalci Pirenejski polotok v svojo oblast. In ker je najdalje potisnjen v Atlantski ocean, zato je pokazal svojim prebivavcem pot čez širno morje; Portugalci so našli pot okoli južne Afrike, Španci pa Ameriko. Oboji so bili dve stoletji prvi mornarji na svetu ter so ustanovili obsežne naselbine.

Obale so skoraj premočrtne, le na vzh. je več odprtih zajed, n. pr. okolo mesta Valencia. Na j.-zah. je znamenita Bahia (baîja = luka) de Cádiz. Manjših polotokov nima nič. (Ponovite rtiče!) Tudi otočev je le malo ob obali, namreč otočji Pityusi (Smrečni otoki) in Baleári (Pračarski otoki), med katerimi sta znamenita Mallorca (maljórka) in Menorca (Veliki in Mali otok).

Po navpični izobrazbi je Pirenejski polotok večinoma višavje (visoka planota). Na s. in j. je višje gorovje, ki se vleče od zah. proti vzh. Tudi notranja pogorja imajo isto smer in otežujejo zelo medsebojno občevanje. Zato je bilo v srednjem veku zmeraj po več majhnih držav na Pirenejskem polotoku.

Pireneji so 450 km dolgo in poprečno 2300 m visoko gorstvo ter se strmeje spuščajo na francosko nego na špansko stran. Ker nimajo poprečnic, a le malo, pa težavnih sedel, zato so Pireneji najneprehodnejše gorovje cele Evrope. Ločnica večnega snega se začinja okoli 3000 m, a ledniki se nahajajo le na severni strani (zakaj?). Na teh strmih in ne posebno vlažnih gorah ni pašnikov in planin kakor v Alpah. V skupini Maladetta je vrhunec Pic d'Anéthon (3400 m). Proti vzh. in zah. se znižujejo Pireneji, in ob Srednjem kakor ob Atlantskem morju vodijo ceste iz Španije na Francosko. (Prehoda Irun, Roncesvalles [ronʒesválnjes, fr. Roncevaux, Val Carlos]).

Zahodno od Irunskega prelaza se vleče Astursko-Kantabrsko robno pogorje (Peña Vieja [penja viéha], 2660 m), polno gozdov in travnikov zaradi obilnega deževja po leti in jeseni. Na to je prislonjena notranja planota (dve petini vsega polotoka), ki proti vzh. strmo pada (Ibersko pogorje) k nižavju ob Ebru. Južni rob se imenuje Sierra Morêna (Črno pogorje, zaradi gozdov), na zah. pa je nakopičenih več gorovij, ki zavirajo prihod z morske strani. Po sredi španske planote se vleče od s.-vzh. proti j.-zah. Kastilsko ločilno pogorje, ki deli planoto v Starokastilsko (okoli 800 m) in Novokastilsko (okoli 650 m).

Ker se planota proti zah. znižuje, zato teko skoro vse reke v Atlantski ocean. Miño, p. Minho (mínjo), izvira v Kantabrskem pogorju, Duêro, p. Douro (doíru), Tajo (tâho), p. Tejo (têžo), in Guadiâna* pa v vzhodnem robu. Ker ne prihajajo z visokih gora, in zaradi celinskega podnebja imajo le malo vode in so redkokje plovne. Guadalquivir (gvadalkivír) pa ima vse leto zadosti vode, ker priteka izpod snežnikov ob južnem robu. Ob njem se razprostira rodovitna trikotna Andalúška nižina.

Ob južni obali polotoka se vleče Granâdsko gorovje, katerega najvišji del se imenuje Sierra Nevâda (= Snežno pogorje); vzdiguje se s posameznimi vrhunci še nad ločnico večnega snega; najvišja gora je Mula hacen (mula-asên, 3480 m).

Ebro je najvodnatejša španska reka, toda ni plovna, ker ima v strugi preveč peska. Po obeh straneh se razprostira suha, peščena Aragonska nižina, katero ločijo nizki griči od morja; zato ne morejo vlažni vetrovi do nje.

Južna, vzhodna in zahodna obala imajo isto podnebje kakor druge sredozemske dežele: vroča, suha poletja in pa mile, deževne zime.

* V rečnih imenih z začetnico guad tiči arabska beseda gvadi ali vadi = reka; Guadiana = vadi Anas, Guadalquivir = vadi al kebir = velika reka.

Zato so tudi rastline in njih proizvodi podobni južnoitalskim ali sicilskim (južno sadje, vino). Tudi portugalska obala ima vedno zelene gozde (n. pr. plutove). Najbolj vroči predeli ne samo Pirenejskega polotoka nego cele Evrope so: Andaluška nižina in pa obala pri mestih: Málaga, Múrcia in Valéncia. Te predele namakajo umetno in jih obdelujejo tako skrbno (po zgledu nekdanjih arabskih prebivavcev), da so podobni vrtom (zlasti Valencia); tukaj uspevata bombaž in cukrov trst. Glasovito je malaško vino, in pri Murciji se nahaja celo gaj datljevih palm, edini v Evropi. Severna in severnozahodna obala pa imata mrzlejšje podnebje, toda premnogo dežja; podobni sta po licu in pridelkih bolj našim krajem.

Podnebje v notranjem pa je celinsko radi precejšnje nadmorske višine in obrobni gora ter prehaja iz ene skrajnosti v drugo (pregovor pravi: Madrid ima devet mesecev zimo, tri pa peklo). Po zimi je hud mraz; v Stari Kastiliji so meteži in tedne trajajoče zmrzali kaj navadne. Obrobna gorovja ne puščajo morskih vetrov v deželo, in zato je poletje tako suho, da se reke in rastline posuše. Vsled tega so mnogi predeli podobni pustinjam in puščavam. V mrzlejši Stari Kastiliji pridelujejo še žito, a toplejša Nova Kastilija ima večinoma le pašnike. Gore in griči so pokriti z vedno zelenim grmičjem, a cele ravnine, zlasti na j.-vzh., so popolnoma gole, n. pr. La Mancha (manča) ob gorenji Guadiani. Kakor po drugih suhih deželah (Avstraliji, južni Afriki) rede tod zlasti ovce, in španske («mérinos») so na glasu zaradi fine volne. V Andalusiji se pečajo s konjerejo.

Pirenejski polotok torej nima mnogo rodovitnih predelov. Nasproti pa je bila Španija že v starem veku najbogatejša z rudami v celi Evropi. Potem pa, ko so našli v Ameriki toliko dragih kovin, je izgubila dežela to slutvo; a vendar dobivajo še sedaj mnogo svinca, živega srebra (v Almadénu na podnožju Sierre Moréne), železa (v Bizcayi) in bakra (v Andalusiji). Obrtnost je najbolj razvita med Katalonci, zlasti v okolici Barcelone. Zunanja trgovina je dandanašnji še zelo živahna, a blagovitost le majhna.

Prebivavstvo je sestavljeno iz precej različnih elementov. Prvotni stanovavci so bili Iberci, in njih potomci Baski so ohranili do sedaj svoj jezik in svoje običaje. Pod rimskim gospostvom so sprejeli Iberci latinski jezik, iz katerega sta nastala književna jezika španski in portugalski. Starejši književni jezik na Španskem je bil katalonski, ki je podoben provençalskemu (provasal-). Zahodni Goti so gospodovali 300 let nad polotokom, a Arabci so jih uničili l. 711. Samo v Asturskih gorah so ohranili krščani svojo neodvisnost;

odtod so začeli širiti svojo oblast proti j. ter so ustanovili polagoma več državic. Po dvanajstem stoletju je bil preostal Arabcem le najjužnejši del polotoka (kraljevina Granâda), a l. 1492. so jih pregnali tudi odtod. Takrat so bile tri krščanske kraljevine na polotoku: Portugal, Kastilija in Aragonija; poslednji dve sta se kmalu potem zedinili v eno monarhijo. Ob istem času so začeli Portugalci in Španci odkrivati nove dežele in ustanavljati prekmorske naselbine. Z izseljevanjem pa se je zmanjšalo prebivavstvo, in sedaj so le kraji ob morju gostejše naseljeni. Prebivavci so strogi katoliki, resni in ponosni, a med njimi je mnogo siromakov in celo roparjev.

Kraljevina Španska.

(497.250 km², 18·3 milj. pr.)

Središčna planota (Stara in Nova Kastilija, Leon, Estremadura). V nje središču se nahaja gl. m. Madrid (500.000 pr.); stoji 650 m visoko, v pustem predelu, toda je lepo in pravilno zidan. Letovišči El Escorial in Aranjuez (aranhuês). Tolêdo je bilo staro gl. m. (sedež gotskih kraljev) in je še sedaj cerkveno središče. Valladolid, nekdanj prestolnica; Burgos, krasna gotska cerkev; Salamanca, poprej imenitno vseučilišče.

Severno primorje (Galicija, Asturija, Baskovske pokrajine) je prijetno in dosti rodovitno, toda prebivavci se bavijo rajše z mornarstvom, ker je ob obali mnogo dobrih luk. La Coruña (korúnja), prva vojna luka; Santiago de Compostêla, božja pot; Santandêr (= sv. Andrej), tržišče; Bilbao, železniki.

Porečje Ebra (Navára, Aragonija in Katalonija). Zahodni del ima ostro podnebje; obdelane so le doline, a Katalonija je najbolj obdelana in obljudena pokrajina. Zaragoza (Saragôza), trdnjava; Barcelona (varcelôna, 280.000 pr.) prvo obrtno in trgovinsko mesto. Bližnji Baleari so dobro obdelani in obljudeni; Palma.

Južnovzhodno primorje (Valencia in Murcia) se peča najbolj s svilarstvom. València (175.000 pr.), sredi krasno obdelanega in zelo gosto naseljenega predela («Vega»), izdeluje svilo in žamet; Múrcia; Cartagena (kartahêna, Carthago nova), vojna luka.

Južni del polotoka (Andalusija in Granâda) je na zah. nizavje, na vzh. pa gorata dežela. Sevilla (150.000 pr.) ima luko, dokoder prihajajo manjše ladje, zato so odtod vozili španske pridelke; pozneje jo je prehitel Cádiz, stoječ na majhnem stegnu (65.000 pr.), kjer so bili Feničani že 1000 let pr. Kr. ustanovili naselbino Gades; zaradi skrajnje lege in izvrstne luke je tu imenitno pristanišče. Jerez de la Frontêra (herés), bitka l. 711., imenitno vino, katero Angleži imenujejo Sherry (šéri). Cordoba (kórdova) ima velikanske

razvaline iz časa Mavrov, Granáda ima krasno prestolnico nekdanjih mavrskih kraljev (Alhambra); Málaga (135.000 pr.), izvažá žarka vina.

Andorra, stara kmetiška republika v Pirenejih, stoji pod francoskim pokroviteljstvom, a v cerkvenem oziru je odvisna od Španske.

Gibráltar, na strmi skali, je angleška trdnjava (od l. 1704.), ki zapira vhod v Sredozemsko morje.

Kraljevina Portugalska.

(89.400 km², 5·3 milj. pr.)

Le polovica rodovitne zemlje je obdelana. V severnem delu pridelujejo zlasti olje in vino. S plutovino preskrbuje Portugalska skoraj ves svet. Trgovina je večinoma v angleških rokah. Za varnost je dobro poskrbljeno in beračenje skoro popolnoma odpravljeno. — Od nekdanj tako obširnih posestev imajo sedaj Portugalci le še Açóre, Kapverdske otoke, pokrajini Angôla in Moçambique (mosambike) v Afriki, mesta Diu, Goa in Daman v Prednji Indiji, Macao pri Kantonu ter severnovzhodni del Sundskega otoka Timor, čigar druga polovica je nizozemska.

Gl. m. **Lizbona** (p. Lisbóa, n. Lissabon, 310.000 pr.) ob razširjenem izlivu Teja, ki napravlja tu izvrstno luko. Mesto ima krasno lego in veliko trgovino. Potres je je razrušil 1. novembra l. 1755., a takoj potem so mesto na novo pozidali; toda stare zgodovinske hiše so izginile. Opórto ali Porto (140.000 pr.) izvažá južno sadje in žarka vina (portsko vino) na Angleško. Mesto se je poprej imenovalo «Portus Cale», in iz tega je nastalo ime Portugal. Coimbra, vseučilišče.

Velika Britanija.

(315.000 km², 40 milj. pr.)

Velika Britanija (za polovico manjša od Avstro-Ogrske) je najvažnejša otoška država na svetu. Obsega posebno otočje med Atlantskim oceanom in Severnim morjem ter sestoji iz dveh večjih otokov: Velike Britanije (218.000 km²) in Irske (84.000 km²) ter iz Hebridov pa otočij Orkney (órkn̄) in Shetland (šétlánd). Na otoku Staffa (stáfa) je velika «Fingalova votlina», obdana z bazaltnimi stebri; na Shetlandih pa zabranjuje močno kipenje, da ne morejo ladje po cele tedne blizu. V Irskem morju sta še otoka Man (män) in Anglesea (änglsi), v Kanalu pa Wight (uájt) in Normandski otoki, ki spadajo zemljepisno

k Francoski. Okoli Britanskih otokov ni morje nikjer globokejše od 200 m, nedaleč od Irske in Škotske pa se naglo poglobi.

Velika Britanija je mnogo členovitejša od Irske; zlasti njen severni del ima v smeri od j.-zah. proti s.-vzh. vse polno zajed, ki si stoje paroma nasproti in so fjordom (fjor) podobne. Pri obeh otokih je zahodna obala bolj razvita nego vzhodna. Nasproti Bristolskemu (bristl-) prelivu (na zah.) se izliva Thames (tâms, na vzh.), nasproti Liverpoolskemu (livrpul-) zalivu je zaliv Wash (uâš = močvirje), nasproti Clydskemu (klajd-) zalivu zaliv Firth (fîrð) of Forth, nasproti Lornskemu zalivu Moray Firth (môârē). Med poslednjima sta si obe nasprotni obali prav blizu, in s pomočjo jezer so napravili Caledonski prekop, po katerem lahko morske ladje plovejo. Med imenovanimi zajedami je več polotokov, izmed katerih sta najvažnejša Cornwall (kórnuâl) in Wales (uêls). (Rtiči?)

Že iz vodoravne izobrazbe se lahko spozna, da je Velika Britanija na s. in zah. gorata, na j.-vzh. pa ravna. Vsa gorovja pa so nizka (redko nad 1000 m) in niso med seboj v nikakršni zvezi. Od j. proti s. slede: Cornwallsko gričevje, višavje v Walesu (Snowdon [snôdn] 1090 m), Penninsko pogorje sredi otoka, Cheviot (čivjot) ob škotski meji, Lowlands (lôlânds, škotsko nizko gorje), Grampian z Ben Newisom (nîvis, 1330 m) sredi Škocije in Severnoškotsko gorovje, ki je ostro, malo porasteno in polno jezer in barij (Highlands [hâjlânds]).

Angleške reke so zaradi bližnje obale kratke, toda zelo vodnate. Teko počasi, imajo livkaste izlive in nosijo velike ladje daleč navzgor, tem lažje, ker v njih plima daleč sega. Na vzhodno stran teko Thames (tâms), Humber (hî'mbr) in Tweed (tuîd), na zahodno pa Sévern in Clyde (klajd). Najvažnejše jezero je Lomondsko (Loch [loh] Lômond). Med Liverpoolom in Londonom je prekop Grand Junction (džî'nkčn).

Irska je večinoma nižinska; le tam, kjer so polotokom podobna stegna, se nahajajo neznatne višave. Glavna reka je Shannon (šânŋn), največje jezero Lough Neagh (loh nê).

Britanski otoki imajo izključno namorsko podnebje, t. j. toplo zimo, hladno poletje, mnogo dežja in vlažnosti. Mirta in lavor rasteta (na j.-zah.) na prostem, a trta ne more dozoreti, dočim žito izvrstno uspeva. Vlaga prinaša s seboj premnogo megle, ki provzroča celo bolezni. Največ dežja pade po zahodni obali in na Irskem, in tam je tudi najgostejša megla. Velika vlažnost pospešuje rastlinstvo. Trava raste povsod po nižavju; zlasti na Irskem so travniki vedno

zeleni, zato se imenuje Smaragdni otok ali Gren (grin) Erin (Zelena Irska). Gorski predeli na Škotskem pa imajo zelo neprijazno poletje in siromašno, pustinjaško rast. Tudi drevje raste dobro, toda gozdov ni skoraj nikjer; po visočinah stoje le redki borovci. Vendar ima dobro obdelana Angleška mnogo drevesnih skupin, tako da je parku podobna.

Poljedelstvo in živinoreja sta na visoki stopinji. Zlasti goje neizrečeno skrbno pasme domačih živali (konj, goved, prasičev, ovac in kuretine). Vendar domači pridelki ne morejo prehraniti tako gosto naseljenega prebivavstva, in zato uvažajo premnoga žita in moke iz Ruske in Amerike, živino, meso in jajca pa iz Nizozemske in Nemške.

Angleška ima zelo ugodno lego za trgovino z Evropo in Ameriko. Že v šestnajstem stoletju so počeli Angleži ustanavljati naselbine, zlasti v Severni Ameriki in južni Aziji, in sedaj imajo toliko naselbinskih posestev kakor nikoli noben narod ni v starem ni v novem veku. Angleške naselbine pokrivajo dvainpolkrat toliko površja, kolikor ga ima vsa Evropa, in čeravno je vmes mnogo pustega, praznega sveta (v Severni Ameriki in v notranji Avstraliji), so vendar drugi predeli tako rodovitni in tako gosto naseljeni, da prebiva sedaj na njih 370 milj. ljudi; torej je četrti del vsega človeštva pod angleškim gospostvom. Zato pa je postala angleščina svetovni jezik. (Pregled angleških naselbin!).

Pri takih razmerah je Angleška prva trgovinska država na svetu. Več nego polovica vseh parnikov na svetu (10.000) je angleških, blago in zakladi vseh zemljin se stekajo v angleških lukah. Tako je postala Angleška za vso Evropo takorekoč ena sama luka, kamor se lahko in hitro dospe, od tam pa najhitreje v vse ostale dele sveta.

Vrhutega pa ima Angleška tudi v zemlji neizmerne zaklade, ki so jo naredili za prvo obrtno državo na svetu in jo povzdignili na sedanjo stopnjo njene moči. Velikanska je zaloga premoga in kovin, zlasti železa. Odkar so izumili parni stroj, izkoriščajo te zaklade kolikor najbolj možno. Zato lahko napravljajo vse kovinske predmete prav po ceni ter tudi od drugod pripeljane surovine (zlasti bombaž in volno) predelujejo na najkoristnejši način. Obrtni izdelki se vračajo večinoma zopet v naselbine ali pa v druge manj izobražene dežele, kjer jih prodajajo z velikim dobičkom. Ker pazi Angleška, da spravi najbogatejše dežele pod svojo oblast, zato je sedaj najimovitejša država na svetu.

Tem prirodnim prednostim se pridružuje še izredna pridnost angleškega ljudstva, katerega ne prekosi nobeno glede delavnosti in podjetnosti. Angleži so neizrečeno vztrajni, redoljubni in

gostoljubni. Kot praktični ljudje so se mnogo bolj odlikovali v znanostih in iznajdbah nego v umetnostih. Splošna izobrazba med ljudstvom pa ni tolikšna kakor na Nemškem.

Čeravno se je že toliko Angležev izselilo, da jih je več po naselbinah nego doma, je vendar njih dežela še vedno gosto naseljena, tako da jih pride po nekaterih predelih celo 122 na 1 km². Nikjer ne prebiva toliko ljudi v velikih mestih (30 jih je z več nego 100.000 pr.) kakor na Angleškem. Prvotni prebivavci so bili Kelti, ki so se še sedaj ohranili v Walesu, v severni Škotski (tako imenovani Gáli) in na Irskem. V začetku srednjega veka so se priselili še Severni Nemci (Angli in Sasi) in pa Skandinavci (Danci), še pozneje pa pofrancoženi Normanci. Angleščina se prišteva germanskim jezikom. Angleži so protestantovske vere (angličani), ravno tako Škoti (prezbiterjanci), Irci pa katoliške. «Zedinjena kraljevina Velika Britanija in Irska» je najstarejša ustavna država na svetu, v kateri vladajo sedaj kralji iz rodovine hannoverske. Prestolonaslednik se imenuje «princ waleski».

Stara Angleška nima premoga, zato se bavi večinoma s poljedelstvom. Velikansko mesto London (lōāndn) pokriva 600 km² in šteje 4·5 milj. pr., s predmestji pa celo 5·8 milj. Sezidano je na obeh straneh reke Thames, katera nosi spricho plime največje ladje, ki pristajajo v umetnih lukah ob strani (docks). Najstarejši del mesta je City (síti), kjer so sedaj samo trgovske pisarnice. Na vzh. stoji nekdanja kraljeva palača Tower (tavr), kjer sta sedaj državna zakladnica in arhiv; na zah. pa cerkev sv. Pavla (posnetek cerkve sv. Petra v Rimu), potem vladna palača (S. James-palais [sānt džāms]) in Westminsterška opatija, kjer počivajo najimenitnejši Angleži. Mesto je zdravo, ker je na široko zidano in ima majhne hiše. Tu je središče svetovne trgovine, kamor vodi premnogo železnic, tudi pod zemljo in nad hišami. — Predmestje Greenwich (grīnič); na zah. kraljeva palača Windsor (uīndzr). Canterbury (kāntrbrī), versko središče, krasna prestolnica; Oxford (ōāksfrd) in Cambridge (kāmbridž), vseučilišči; Dover ob prelivu, ki je 30 km širok; Bristol (brisl, 222.000 pr.), druga luka; Brighton (brajtn, 115.000 pr.), kopališče; Southampton (savθāmptn), izvozna luka; Portsmouth (pórtsmrθ, 160.000 pr.), največja vojna luka. — V kneževini Wales (uēls) je Cárdiff, izvozna luka za premog.

Nova Angleška je obrtna dežela. V grofovini Lancashire (lānkāšīr) izdelujejo bombaževino. Središče te obrti je dvomesto Manchester-Salford (mānčestr-, 700.000 pr.), potem Nottingham

(nótingäm, 220.000 pr.) in Leicester (léstr, 150.000 pr.). Njih luka je Liverpool (lívrpul, 520.000 pr.), drugo pristanišče angleško, glavno tržišče za bombaž in izvozna luka za Ameriko. Prvo železnico so naredili l. 1830. med Manchestrom in Liverpoolom. — Središče kovinske obrti je Birmingham (bŕmingäm, 500.000 pr.), kjer izdelujejo igle in peresa; Sheffield (šífild, 350.000 pr.), izdeluje nože. — Volnenino in prtenino napravljajo v Leedsu (líds, 400.000 pr.). Uvozna luka za volno je Hull ob reki Humber (hŕl, 200.000 pr.). — Lončenino izdelujejo ob gorenjem Trentu. — Newcastle on Tyne (njúkäsl oan tajn, 280.000 pr.) pošilja premog po celem svetu. Od tega mesta se vleče proti zah. rimski nasip (Piktovski zid), katerega so Rimljani napravili za obrambo svoje pokrajine.

Škotska nima niti toliko prebivavcev kakor London, ker je samo četrtinga zemlje ugodna za obdelovanje. Več nego polovica vseh Škotov biva v rodovitni, železa in premoga bogati ravnini med Clydskim in Forthskim zalivom. Gl. m. Edinburgh (édnburg, 265.000 pr.) z luko Leith (líŕ), ima slikovito lego; Glasgow (gläzgo, 660.000 pr.), železna obrtnost in izdelovanje ladij; Dundee (dŕndí, 155.000 pr.) izdeluje platno; Aberdeen (äbrdín, 125.000 pr.), vseučilišče.

Irska je sedaj poljedelska in živinorejska dežela, ker nima premoga. Angleži so spravili vse zemljišče v svojo last, in kmetje so le ubogi najemniki, ki žive v nevednosti in siromaštvu; hranijo se skoraj edino le s krompirjem; zato se kar krdeloma sele v Ameriko, in prebivavstvo (4·7 milj.) se je v petdesetih letih skoraj za polovico zmanjšalo. Najboljši, severnovzhodni del so posedli priseljeni Angleži. Gl. m. Dublin (dŕblin, 250.000 pr.), sedež podkraljev; Belfast (bélfäst, 260.000 pr.), tvorniško mesto; Corc (kōark), luka. Na j.-zah. je otočič Valentia (válénšjä), odkoder vodi kabel v Severno Ameriko.

Francoska.

(536.400 km², 38·4 milj. pr.)

Francoska leži še ob zahodnem roglju trupa evropskega, pa je vendar že namorska država, ker ima svoj delež pri Atlantskem oceanu in Srednjem morju. Skoraj povsod ima naravne meje (morje, Pireneji, Alpe, Vogezi, Ardeni), le na s. je odprta proti Belgiji. Pariški poldnevnik jo deli v dva precej enaka dela, le polotoka Bretagne (bretánj) in Normandie (normadí) sta nepravilna podaljška na zah. Od najsevernejše točke, Dunkerque (dŕkerk, n. Dünkirchen),

do najjužnejše, na vzhodnem koncu Pirenejev, je 950 km, največja širina ob 48. vzporedniku pa znaša 880 km.

Obala od Doverskega preliva pa do izliva Seine (sän) se vleče južnozahodno in ima le malo dobrih luk; niti Boulogne (bulónj) ni pristopen za vojne ladje. Vzhodna in severna obala Normandije sta polni plitvin in kleči; zato so morali napraviti umetno vojno luko v Cherbourgu (šerbúr). Prav tak je veliki zaliv med Normandijo in Bretagno; šele zahodna obala bretagneska (bretanj-) je strma, polna zajed in dobrih luk. Južno od izliva loirskega (loâr-) je obala ravna, polna sipin; za njimi se širijo rodovitne grezi (t. j. ravna zemlja, ki so jo naplavile reke ali morje). Od reke Gironde (žirōd) do notranjega kota Bizkayskega zaliva se vleče obala skoro naravnost proti j.; spremljajo jo visoke sipine Landes (lađ), katere je morski veter nanesel, in ki branijo vodam odtok v morje; zato so nastala močvirja na njih notranji strani. Sedaj so nasadili po sipinah vse polno borovcev, da ne more veter sipe prenašati dalje v notranje predele.

Obala ob Srednjem morju je nizka, polna obalskih jezer, ki leže za dolgimi zemeljskimi kosami. Rodanova delta vedno bolj narašča. Vzhodno od nje se vleče strma obala, polna dobrih luk (Marseille, Toulon). Vobče pa Francoska nima veliko prirodnih luk, nego si jih je morala večinoma umetno ustvariti, in tudi že obstoječe z velikimi težavami vzdržuje. Zato Francoska vkljub ugodni legi ni toliko napredovala v mornarstvu kakor Angleška in Nizozemska.

Površje Francoske pripada večinoma nižavju. Mislimo si lok potegnjjen od Vogeov vzporedno z Alpami do blizu vzhodnih Pirenejev; ob tem loku se vleče Francosko sredogorje. Severno in zahodno od njega je večinoma nižina, takisto tudi vzhodno ob Rodanu in Saôni (Sôn). Visoka gorovja so ob južni in vzhodni meji.

Na jugu zagrajajo namreč Francosko Pireneji, kateri so na francoski strani strmi in polni ledenikov (Pic du [dü] Midí, 2900 m). Svet vzhodno od Rodana pa napolnjujejo večinoma Zahodne Alpe, katere dosežejo ravno na francoskih tleh največjo višino (Mont Pelvoux [mō pelvú], 4103 m, in najvišji vrh alpski Mont Blanc [mō bla], 4810 m, pod katerim je čudovita dolina Chamonix [šamoní], polna ledenikov). Ker pa je glavno sleme z razvodnico bližje italijanski nego francoski strani, zato so tudi Rodanovi pritoki mnogo daljši nego Padovi. — Najvažnejša zveza med Francosko in Italijo vodi skoz severni del Kotijskih Alp po 12 km dolgem predoru pod vrhom Col de Frejus (kol d' frežú).

Rodan, fr. Rhône (ron), izvira na zahodni strani Sv. Gotharda, teče po eni najdaljših podolžnic med Alpami (gl. str. 93), preteka modro Lemansko jezero (n. Genfer See) in se preriva v ostrih zavojkih med Juro in Savojskimi Apneniškiimi Alpami k Provençalski (provaš-) nižini; tu se obrne pravokotno proti j. in ima deltast izliv z lagunami kakor Pad. Od desne strani mu priteka Saône z Doubsom (sôn, dû), ki je po prekopu zvezan z Renom, od leve pa Isère in Durance (isâr, dûraš).

Severno od Rodanove preseke se vleče proti s.-vzh. Švicarski ali Francoski Jura, ki je sestavljen iz vzporednih apneniških pogorij 1000 do 1300 m srednje višine (Crêt de la Neige [krä dt̄, la nãž] 1700 m). Zahodno od Jure je Burgundska ravnina, ki je odprta proti Renu («Burgundska vrata»); zato vodi tod važna cesta od sredozemskih dežel k renski nižini. Tudi južnozahodna obronka Vogezov in Ardenov (gosto porastena visočina ob Mozi) spadata k Francoski. Med obema se razprostira Lotarinška planota. Čreznje drži Marnsko-renski prekop.

Sredi tu opisanega gorskega okvira se razprostira Francosko sredogorje, ki je zvezano le na s.-vzh. z Nemškim (z Vogezi), na drugih straneh pa je popolnoma osamljeno (Saône, Rhône, Canal du Midi [dü midí, t. j. Poldnevniški prekop] in Garonne). Po vrsti se vlečejo od s. proti j.: Langrska planota (važno razvodje) do Burgundskega prekopa; Côte d'or (kôt dôr = Zlate gorice) do Središčnega prekopa (C. du Centre [dü sãtr]); Charolaisko in Lyonnaisko pogorje (šarolã-, lionã-) in pa gorovje Les Cevennes (le sevãn), ki se strmo spuščajo k Provençalski nižini. Na te se naslanja proti s.-zah. Auvergueska (ovãrnj-) planota z mnogimi ugaslimi vulkani (Mont Dore [mo dor], 1900 m); proti s., med rekama Loire in Allier (loãr, aljé) pa je Forezsko pogorje (forã-).

Ves severni in zahodni del Francoske od Skalde do Pirenejev napolnjuje valovita Francoska nižina. Le po Normandiji in Bretagni se vzdigujejo še griči malo nad 400 m. Med Seino in Loiro je pragu podoben nizek hrbet, ki loči nižino v Seinsko in Garonnsko kotlino. Iz prve odvaja vodo reka Seine (sãn) z dotoki: Marne in Oise na d. in Yonne na l. (marn, oãs, ijón). Velika in razvita reka je Loire z levim dotokom Allier (loãr, aljé). Garonne (garón) izvira sicer v Pirenejih, toda svoje največje dotoke Tarn, Lot, Dordogne (tãr ali tãrn, lot̄, dordónj) dobiva iz Francoskega sredogorja. Njeno široko ustje se imenuje Gironde (žiród); Poldnevniški prekop jo veže s Srednjim morjem. Sploh ima Francoska mnogo prekopov, ki zelo pospešujejo promet.

Na Francoskem izvirajo tudi Skalda, fr. Escaut (eskó), n. Schelde, Moza in Mozela, fr. Meuse in Moselle (mös, mosél), n. Maas in Mosel.

Podnebje francosko je sploh ugodno in enakomerno, na zah. oceansko, na vzh. pa bolj kontinentalno. Bližina morja, katero nikoli ne zamrzne, daje Francoski toplejše zime, nego jih imata Nemška in Avstro-Ogrska pod isto zemljepisno širino. Tako ima Francoska, izimši najvišje gorske predele, v primeri z drugo Evropo zelo ugodno podnebje. Po Alpah in Pirenejih imajo le dva letna časa: dolgo zimo in deževno poletje. Provençalska nižina ima srednjemorsko podnebje: toplo, suho poletje in deževno zimo brez zmrzali.

Zato obiluje Francoska z najdražjimi pridelki, ki so povzdignili sposobne in marljive prebivavce do precejšnje blagovitosti. Francoska daje najbolj žarka in najdražja vina (Medóc), ki uspevajo do izliva Loire in Oise. V Provençalski nižini goje zlasti oljiko in drevje, ki rodi mnogo južnega sadja. Vsi predeli države so izvrstno obdelani in dajejo zlasti mnogo žita (pšenice). Zaradi pomanjkanja travnikov je živinoreja manj razvita.

Francoska obrtnost spada med prve na svetu, ker državi ne primanjkuje železa in oglja. Poleg tehniške izurjenosti kažejo Francozi posebno še fin okus in razum za lepe oblike, in v tem jih noben narod ne prekosi. Francozi so mojstri v izdelovanju vseh predmetov, ki so zavisni od mode, n. pr. obleke, nakrasnin, pohištva, igrač itd. Tu je treba omeniti najprvo svileninsko obrt v Lyonu, kjer izdelujejo predmete, ki se za drag denar pošiljajo daleč po svetu. Poleg Pariza (modni predmeti) je važno obrtno središče tudi v Lillu in bližnjih krajih, kjer izdelujejo zlasti bombaževino, sukno, platno in stroje.

Sedanji prebivavci so nasledniki starih Galcev, katere so Rimljani polatinili. Pozneje priseljeni Kelti (Bretonci na Bretagni) so se ohranili še do današnjega dne (okoli 1 milj. pr.). V začetku srednjega veka so se naselili na Francoskem tudi germanski Franki in Burgundci, ki so se pa kmalu poizgubili med Romani. Francozi so ohranili marsikatero lastnost starih Galcev: ščedljivi so in z malim zadovoljni; čast jim je nad vse. Tudi v znanostih se Francozi odlikujejo, da se lahko merijo z Angleži in Nemci. — Južno fr. narečje se imenuje «langue d'oc», severno pa «langue d'oui» (lagdók, lagdví).

Francoska je bila že v srednjem veku mogočna in cvetoča država, v sedemnajstem stoletju pa je veljala v vsakem obziru za prvo državo na svetu. Bojeviti kralji so razširili meje do Rena in globoko v Belgijo. Francoski jezik in francoski običaji so se udomačili po vsem omikanem svetu, in francoščina je še sedaj jezik

diplomatov in plemičev. V začetku našega stoletja je bila Francoska na vrhuncu svoje moči, in Napoleon I. je celo poskusil, vso Evropo pod svojo oblast spraviti; toda samosvestnost drugih narodov je to preprečila. Vkljub mnogim zmešnjavam in nezgodam je Francoska še vedno izmed najnaprednejših in najbogatejših držav.

Od l. 1870. je Francoska republika. S Korsiko vred je razdeljena na 87 départements (departma). Predsednika volijo za šest let.

Severna Francoska (Flandre [flãdr], Artois [artôã], Picardie, Normandie in Isle de France [il dɛ, frãs]) obsega porečje Seine in je tako rekoč celota zase kakor n. pr. Češka. Sredi te kotline, tam, kjer postane z Marno pomnožena Seine veletok, in kjer se stekajo ceste iz vseh delov Francoske, stoji gl. m. Pariz, fr. Paris (parí, 2·5 milj pr.), izmed najsijajnejših mest na svetu in po velikosti drugo. Najstarejši del mesta je Cité (sité) na otočiču sredi reke (stolna cerkev Notre Dame [notr dãm]), glavni del La Ville (vil, t. j. mesto) pa na severni strani reke. Tu so krasna poslopja (v palači Louvre [lúvr] umetniške zbirke), prostorni trgi in lepa izprehajališča. Vse to je opasano s široko cesto Boulevards (bulvâr), ki je postala na mestu starih branikov, zunaj nje pa so predmestja. Na levi strani reke Seine so naučni zavodi (vseučilišče Sorbonne [sorbón]). Okoli vsega mesta je venec trdnjav. «Pariz je Francoska», t. j. v vsakem obziru že več stoletij pravo središče vse države, kakršnega ni nikjer drugod na svetu; tu se strinjajo vsi udje Francoske ne le glede trgovine in obrtnosti nego tudi v duševnem in političnem obziru. V mestu in bližnji okolici izdelujejo velikansko množino modnega in galanterijskega blaga. — Versailles (versáj) ima veličasten grad, nekdanj dvor francoskih kraljev. St. Denis (sã dní), imenitna opatija s kraljevimi grobi.

Ob dolnji Seini in bližnji obali so bili ustanovili v desetem stoletju iz Skandinavije došli Normanci posebno vojvodino z gl. m. Rouenom (ruá, 114.000 pr.), ki je jako obrtno; dotod prihajajo ob plimi velike morske ladje. Le Havre (lɛ ãvr, t. j. luka, 120.000 pr.) ob izlivu Seine, drugo tržišče in izvozna luka. Cherbourg (šerbûr), prva vojna luka; Amiens (amjã), obrtno mesto. Artois (artôã, lat. Artesia, odtod «arteški studenci») je žitnica francoska; Calais (kalã) in Boulogne (bulónj) sta prevozní luki na Angleško. Flandrija, fr. Flandre (flãdr), je gosto naseljena; Lille (lil, 220.000 pr.), močna trdnjava, in Roubaix (rubã, 125.000 pr.) imata veliko obrtnost.

V vzhodnem delu Seinske kotline je manj rodovitna Champagne (šapãnj), zlasti vzhodni del ima več apneniških planot. Vendar raste

na gričih dobro, ne posebno močno vino, iz katerega napravljajo prijetno penino, imenovano «šampanjec». Reims (räs, 110.000 pr.), kjer so kronali francoske kralje, in Châlons sur Marne (šaló sür Marn, st. Catalauni, bitka s Huni l. 451. po Kr.) trgujeta najbolj s šampanjcem.

Lotaringija, fr. **Lorraine** (lorän), je bolj poljedelska dežela. Nekdaj je imela svoje vojvode, a Francoska in Nemška sta se prepirali zanjo, dokler si je nista razdelili l. 1871. Zato ima dežela mnogo močnih trdnjav. Nancy (naš), staro gl. m.; Toul in Verdun (túl, verdö), starodavni škofijski mesti.

Zahodni in srednji predeli (Bretagne, Poitou, Anjou, Orléanais Auvergne [bretánj, pōätú, ažú, orleanä, ovärnj]). Bretagne nima reških zvez z ostalo Francosko. Zemlja ni rodovitna, celo pustinja; zato se ljudje pečajo z živinorejo, ob morju pa žive že od nekdanj sloviti ribiči in mornarji, ki ribarijo celo ob prodovini blizu Nove Fundlandije. Vsa obala je močno razjedena, in morje pljuska nanjo do 14 m visoko. Brest je vojna luka. Nantes (naš, 124.000 pr.) je imel nekdanj prvo trgovinsko lukó, sedaj pa je struga Loire s peskom napolnjena in po leti skoro popolnoma suha. Mesto ima precejšnjo obrtnost (nantske sardine).

Dežele ob dolnji in srednji Loiri so zelo rodovitne, dobro obdelane in se imenujejo «vrt Francoske». Tu je mnogo zgodovinskih krajev in bojišč. Tours (tur), staro škofijsko mesto (bitka l. 732. po Kr.); Orléans (orleá) je na najsevernejši točki Loire, kjer vodi cesta iz Pariza v južnozahodno Francosko, zato je «ključ notranje Francoske». Osrednja planota (Auvergne) je le malo rodovitna in redko naseljena. Največje mesto je Clermont-Ferrand (klermōferá, začetek križarskih vojen); Vichy (viši), kiselica. Malo rodovitno je tudi primorje Poitou med Loiro in Gironde. Poitiers (pōätjé); blizu so imenitna bojišča.

Južna Francoska (Gascogne, Languedoc, Provence [gaskónj, lagdók, provás]). Južnozahodni del Francoske se je imenoval v starem veku Akvitanija. Izimši obalo s sipinami (Landes) je dežela rodovitna, gosto naseljena ter ima toplo podnebje in zelo razvito vinstvo. Tu rastejo rdeča vina, ki se obilo izvažajo in so po celem svetu znana kot «bordoška vina». Sredi prerodovitnih vinogradov stoji krasno mesto Bordeaux (bordó, 258.000 pr.) tam, dokoder prihajajo o plimi velike ladje po Garonni; četrto mesto francosko in tretja izvozna luka. Bayonne (bajón, odtod «bajonet»), trdnjava proti Španski; Pau (po), kopališče; Lourdes (lúrd), božja pot. — Languedoc je bila že za Rimljanov cvetoča dežela,

polna mest; sedaj goji zlasti oljike in sviloprejke. Na najvišjem mestu med Atlantskim oceanom in Srednjim morjem se vzdiguje Toulouse (tulús, 150.000 pr.), obrtno mesto. Tu se oddalji Poldnevniški prekop od Garonne in vodi do luke Cette (set), ki je važna za vino. Montpellier (moppljé), nekdanj imenitno medicinsko vseučilišče, krasna okolica; Nîmes (nîm) ima velikanske ostanke rimskih zgradob.

Južnovzhodni del Francoske med Ceveni, Pireneji in Alpami se prišteva srednjemorskim deželam. Tu je solčna Provence (stara rimska «Provincia»), kjer izvrstno rodita vinska trta in oljika. Prebivavci so posebno živahni in podjetni. Po dolinah je preblago podnebje (zato mnogo zimovišč), a višavje je večinoma golo. Vzhodno od rodanske delte je Marseille (mársáj, 445.000 pr.), ki je izmed najstarših mest v Evropi, ker so se Grki tu naselili že 600 let pred Kr. (Massalia, Massilia). Mesto stoji zato daleč od reke, ker Rodan s seboj prinaša veliko peska. Tu je prva trgovinska luka francoska, ki ima zveze z vsemi tržišči ob Srednjem morju, zlasti z Algierjem, Egiptom ter južno in vzhodno Azijo. V Marsilleu je središče za pridelovanje olja in oljne trgovine. Toulon (tuló) ima izvrstno prirodno luko, ki je močno utrjena. Avignon (avinjó) je bil v štirinajstem stoletju prestolnica papežev. Nizza, fr. Nice (nis) in Mentone, fr. Menton (maťó, šele od l. 1860. francoski) sta mnogo obiskovani zimovišči.

Blizu je najmanjša evropska državica, kneževina Mónaco, ki je pod francoskim in italijanskim pokroviteljstvom.

Korsika, fr. la Corse (kors), je zelo gorat in neprehoden otok, zato je tamošnje prebivavstvo (Italijani) še zelo surovo in je še pred kratkim izvrševalo krvno osveto. Na zah. je Ajaccio (ajájčo), kjer se je porodil Napoleon I. l. 1769.

Vzhodna Francoska (Dauphiné, Savoie, Lyonnais, Bourgogne in la Franche-Comté). **Dauphiné** (dofiné) se razprostira med Rodanom in Kotijskimi Alpami. Večinoma je gorata dežela, obsega pa tudi rodovitno dolino ob dolnji Isèri in del Provençalske nižine. Ob gorenji Duranci so lahkomiščno uničili vse gozde; zato je voda sprala zemljo s tamošnjega skrilavca in napravila velikanske goličave, katere pa izkušajo zdaj iznova pogozditi. Oljika in južno sadje raste le še ob Rodanu. Grenoble (grenóbl), močna trdnjava ob Isèri, kjer se stekajo ceste čez Mali Sv. Bernard, Mont Cenis (sení) in Mont Genève (ženávr). — **Savojsko**, fr. Savoie, it. Savoia, je najbolj gorata dežela francoska, a obsega poleg visokih gora in ledenih puščav tudi nekaj rodovitnih ravnin z gostejšim prebivavstvom. Po višavju se rede

prebivavci (Savojardi) prav siromašno z živinorejo; zato iščejo na tujem zaslužka. Dežela je šele od l. 1860. francoska, toda prebivavci so govorili že poprej francoski.

Lyonnais (lionā) je poleg pariške okolice najobrtnejši predel na Francoskem. Prirodno središče vsega porečja Lyon (lió, 466.000 pr.) stoji ob izlivu Saône v Rodan. Ker je bilo to porečje že pod Rimljani dobro obdelano, zato so tu postavili gl. m. vse Galije (Lugdunum), ki je zdaj drugo mesto Francoske in središče svilarske obrti. Tu so sploh največje tkalnice za svilo v celi Evropi; tkejo pa večinoma italijansko svilo. Tudi v sosednjem St. Etiennu (săt etjā, 135.000 pr.) izdelujejo svilene trakove; največ pa se tu bavijo z železno obrtnostjo (orožje, stroji), ker so tod ob gorenji Loiri bogati premogovniki.

Vojvodina **Burgundija**, fr. **Bourgogne** (burgónj) se razprostira na obeh straneh Saône in sega proti s.-zah. še čez Côte-d'orske gorice. Na desni strani reke so bogati vinogradi, na levi pa rodovitno polje. Côte-d'orska vina izvažajo gl. m. Dijon (dížó) na podnožju goric, kjer prihaja pariška cesta v ravnino. — Ob Doubsu se razprostira **la Franche-Comté** (la fraš-koťé) ali Svobodna grofovina burgundska. Obronki Jure imajo sicer neprijazne gorate predele, toda mnogo gozdov in obilico vodne moči za obrte (urarstvo). Besançon (besaso, st. Vesontio) in Belfort (bēfór), trdnjavi, ki čuvata «Burgundska vrata».

Srednja Evropa.

Središče naše zemljine se nahaja med Apeninskim in Balkanskim polotokom ter Severnim in Vzhodnim morjem. Zahodne meje so mu Jura, Vogezi in Ardeni, vzhodne pa Karpati in Visla. Najbolj je vzpeta srednja Evropa na j.-zah., kjer se razprostirajo Alpe, potem pa se počasi znižuje k Nemškemu sredogorju in Nemški nižini. Pa tudi proti vzh. se znižuje srednja Evropa, le da se nepričakovano vrivajo vmes Karpati kot veliko sredogorje v začetku vzhodne Evrope. Tudi vode teko večinoma od j. proti s., le vzhodni del predalpske planote pošilja svoje reke v Črno morje.

Notranja srednja Evropa ima mnogo manjših gorovij, ki se vrste z večjimi in manjšimi planotami ter nižinami. Po navpični izobrazbi lahko razločujemo štiri vzporedne pasove: 1.) predalpske planote; 2.) kotlino južnozahodne Nemške in Češko-moravsko kotlino; 3.) Srednjenemško gorovje in 4.) Severnonemško nižino. — Alpe se razprostirajo večinoma po srednjeevropskih državah, zato jih moramo na tem mestu opisati natančneje.

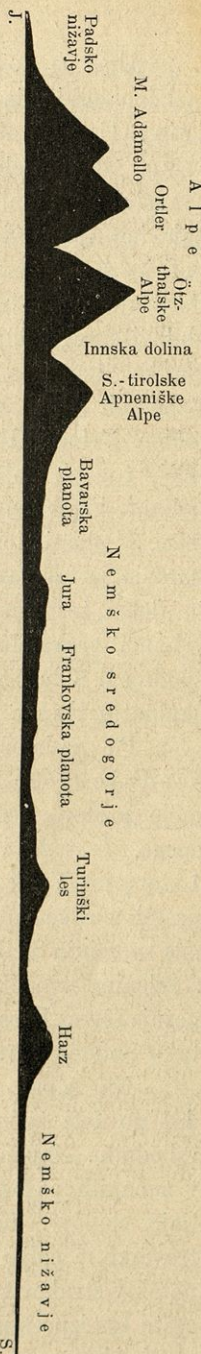

Alpe.

Alpe se vzdigujejo sredi Evrope («ogrodje evropsko») ob mejah najvažnejših evropskih držav. Čeravno se ne morejo primerjati niti po dolgosti, niti po višini azijskim ali ameriškim pogorjem, spadajo vendar med najvažnejša gorstva na svetu. Vkljub nizkim prehodom ločijo precej natanko narode in podnebje. Glede prirodnih lepot in mnogovrstnosti oblik pa prekašajo vsa druga gorstva; le kovin nimajo mnogo.

Alpe se ločijo od Apeninov pri sedlu Altâre (zahodno od Savône, 500 m) ter se vlečejo v polkrogu nad 1000 km daleč do Donave pri Dunaju in pri izlivu Save (ravno v sredi med polutnikom in severnim tečajem). Najbolj so stisnjene in vzdignjene tam, kjer se vlečejo od j. proti s. (do 130 km); proti vzh. pa se znižujejo in širijo kakor pahljača, tako da znaša daljava med Ljubljano in Dunajem že 280 km. Ves svet, na katerem stoje Alpe, meri 220.000 km². Skoro na vseh straneh se vzdigujejo naravnost iz nižine: iz Provençalske, Gorenjeitalske, Ogrske nižine in iz Dunajske kotline; le na s. sta visoki planoti Švicarska in Švabsko-bavarska. Na j.-vzh. prehajajo v Kras, a bližnji sosedje so jim Francoski Jura, Nemško sredogorje in Karpati.

Po dolgosti delimo Alpe v Zahodne ali Francoske do prelaza Velikega Sv. Bernarda, Srednje ali Švicarske Alpe do Inna in Adiže ter v Vzhodne ali Avstrijske Alpe. Po širokosti razločujemo pri Srednjih in Vzhodnih Alpah tri pasove: Severne (Apneniške), Osrednje (Prvotvorne) in Južne (Apneniške) Alpe. Iz tega se vidi, da niso enostavno pogorje kakor n. pr. Pireneji ali večina Apeninov, nego da so sestavljene iz mnogo krajših in daljših samostalnih pogorij in skupin, katere ločijo globoke podolžnice in poprečnice. Mnogi odrasleki Alp imajo celo drugačno smer, ki se ne ujema s prej omenjenim polukrogom. Prerez srednje Evrope.

Pod. 9.

Alpe so sestavljene iz raznega kamenja in imajo zato tudi različno obliko in različno višino. Dve poglavitni vrsti kamenja sta kristalinsko ali prvotvorno (granit, rula, sljudovec) in apnenčev. Glavno sleme Zahodnih Alp je iz kristalinskega kamenja, Francoske predalpe pa iz apnenčevega (zato se imenujejo tudi Zahodne Apneniške Alpe). Ta apnenčev pas spremlja Osrednje Alpe tudi na s. in s.-vzh., a na j. se začneja šele vzhodno od reke Adda. — Osrednje Alpe imajo bolj temno lice zaradi sivega kamenja in obilnejše vegetacije. Vzdigujejo se navadno zelo strmo in imajo gole, gladke stene; le koder sta rula in sljudovec že sprhnela, zlasti v Vzhodnih Alpah, nastajajo bolj položni, obrasteni obronki in vodotočine. Vrhunci Prvotvornih Alp imajo čudno obliko (stolpi, piramide, rtiči, rogovi, zobje), in med njimi se nabirajo ledniki ter snežne poljane, ki se že od daleč blešče. Apneniške Alpe pa so mnogo svetlejše, iz plasti zložene ter imajo često kakor mramor bele stene. To gorovje je vse razorano, se vzdiguje propadno, ima vse polno razpok in debri ter mnogo suhih plazov in votlin; grebeni so zobčasti, vrhunci nepravilni in čudnih oblik; goličav je vse polno, in že v spodnjem delu često ni gozdov. Zlasti v Vzhodnih Alpah je prepolno skalnatih planot.

Po nadmorski višini razločujemo nizke (600 do 1800 m), srednje (1800 do 2800 m) in visoke Alpe; nizke Alpe segajo do meje gozdov, srednje do meje rastlin, visoke pa čez ločnico večnega snega. Iz tega vidimo, da z višino pojema toplina (na 170 m za 1 stopinjo). Velik pa je tudi razloček med severnimi in južnimi obronki; na teh zori še sadje srednjemorskega predela, in vedno zeleno grmičje nas spominja Sicilije ali Grške, severni obronki pa so hladni, mokrotni, z zelenimi travniki ter grčavimi smrekami in jelkami porasteni. Kdor potuje čez Brenner ali Sv. Gothard, opazi lahko v enem dnevu take podnebne razlike, kakor so med Norveško in južno Italijo.

Na Alpah dežuje zelo obilno. Severnim obronkom prinašajo dež po leti zahodniki in severozahodniki, južnim pa jeseni jugovzhodniki. Najmanj dežuje po zimi in v Osrednjih Alpah, manj nego v zunanjih pasovih. Premnoge reke imajo hud strmec ter napravljajo slapove. Ker prinašajo obilo voda, pustošijo o povodnjih travnike in polja po dolinah. Včasih izpremeni hipoma kak naliv majhen potok v strahovit lijak, ki vali drevje in skale s seboj, odnaša hiše in ceste ter izpreminja rodovitna polja v prodnate puščave. Vse ravnine okoli Alp so po več metrov globoko napolnjene z alpskim kamenjem. Reke prinašajo prod tudi v jezera na podnožju Alp in jih polnijo

od spodnjega konca proti gorenjemu. Ta jezera leže čisto na polovico med gorami, na polovico pa v nižini ali med griči, imajo modre valove in tako bujne bregove, da so ljudje ob njih gosto naseljeni.

Kdor hodi v Alpe, opazuje, kako hitro se izpreminja rastlinstvo in lice obronkom od spodaj navzgor. V malo urah prideš lahko v predele, ki imajo tako podnebje kakor polarni kraji. Zato lahko razločujemo po višini sledeče pasove: 1.) Poljedelski pas, ki sega na severni strani do 1000 m, na južni pa do 1500 m in v posebno solnčnih krajih celo do 1800 m (to je tudi najvišja meja človeških bivališč); vinska trta raste tudi na zahodni in vzhodni strani Alp, a na severni le pri Lemanskem in Bodenskem jezeru ter pri Dunaju. 2.) Gozdni pas, ki ima do 1300 m mešane listovce in borovce, višje gori pa le borovce; ruševje raste po mrzlih krajih do 1700 m, po toplejših pa do 2000 m in celo 2200 m, toda čim višje tem redkejše. 3.) Planinski pas, ki ima v poletnih mesecih najlepše, sočnate travnike; rastline so zelo žive barve in imajo velika peresca (pečnice!); ti pašniki segajo v Apneniških Alpah do 2000 m, v Osrednjih pa do 2500 m; tod pasejo pastirji («planšarji») živino meseca julija in avgusta ter napravljajo sir, maslo in skuto; ovce (po nekaterih krajih tudi koze) se spenjajo do skrajnjih zelišč. 4.) Skalnati in sneženi pas ima gole skale, ki so skoraj vedno s snegom pokrite, zlasti na osojnih mestih. Naposled se začenjajo velike, nepretrgane snežene in ledene poljane, izmed katerih mole le najvišji skalnati rtiči.

Poletna toplota ne more raztopiti vsega snega, ampak samo po vrhu; raztopljena površina pa po noči zopet zamrzne. Tako se polagoma sneg izpremeni v zrnat led, ki se nabira v globelih med vrhunci in se vsled svoje teže pomika navzdol po položnih obronkih. Tak zmrzel sneg, ki je od daleč podoben okorelim slapovom, imenujemo lednik (Gletscher, Ferner, Kees). Večja ko je množina ledu, nižje sega lednik, in več kalne vode teče izpod njega ob toplih letnih dnevih. Na gladkih obronkih zdrči sneg, ko se začne tajati, z neizrečeno hitrostjo navzdol; to je plaz, ki vse pred seboj podre in zruši ter često potujoče ljudi zagrebe (bernardinski psi!).

Nobeno visoko gorstvo ni tako gosto poseljeno kakor Alpe, to pa zlasti radi mnogih dolgih in prostornih dolin; pa tudi planinski travniki dajejo po leti toliko zaslužka, da se ljudstvo po zimi lažje preživi. Živinoreja daje seveda glavni preživek, pa tudi gozdi in lesna obrt (kovinska je le redka) žive prebivavstvo. Alpski prebivavci so sploh krepki, utrjeni ter bolj konservativni glede običajev in noše,

ker so od drugega sveta ločeni, pa tudi svobodoljubni in odkritosrčni. Njih čuvstvovanje se izraža v preprostih pesmih in nedolžnih šalah.

Alpe so zlasti tudi radi mnogih ne pretežavnih sedel vrlo pristopne in zategadelj gosto poseljene, dočim nižja gorstva (Pireneji, Skandinavske Alpe) ovirajo občevanje spričo svoje nepretrganosti; v Alpah pa ti je treba često samo en prelaz prevaliti, pa prideš že na drugo stran pogorja. Zaradi tega je tudi promet čez Alpe silno razvit po umetno izpeljanih cestah in mostovih, in trgovina daje ljudem mnogo zaslužka. Po Zahodnih Alpah bivajo največ Francozi, po južnih obronkih Srednjih Alp Italijani, po severnih in severnovzhodnih Alpah Nemci, po južnovzhodnih pa Slovani (Slovenci).

Med Alpami je vse polno dolin in nizkih sedel, in doline so zelo razvite ter imajo premnogo predolin in sodolin. Mnoge podolžnice se izpremene v spodnjem delu v poprečnice, n. pr. ob Renu, Innu, Salici, Anizi, Adizi in Soči. Najdaljše doline so ob Duranci, Renu, Innu, Anizi, Muri, Addi, Adizi, Dravi (od izvira do Maribora 350 km) in Savi. Med mnogimi sosednjimi dolinami so zelo nizke razvodnice, n. pr. med Kanalsko in Ziliško pri Trbižu (797 m), med Ziliško in Savsko (848 m), med Rienško in Dravsko (Toblaško polje, 1200 m), tako da lahko iz Verone v Maribor potuješ po samih dolinah, in le enkrat ti je treba prekoračiti 18 m visok preval.

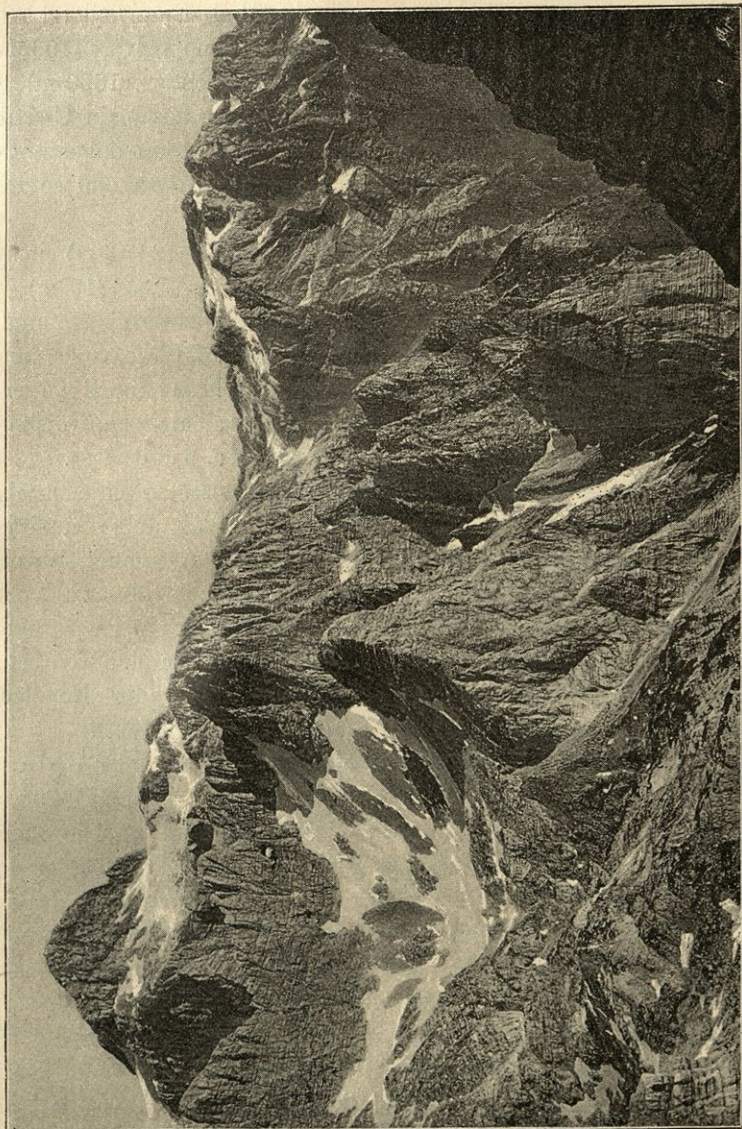
V alpskih dolinah je vse polno jezer, nekaj izvornih, nekaj pretočnih. Leže kakor skrivnostni biseri med lepimi, večinoma gosto naseljenimi kraji. Največ jih je v poprečnicah ondod, koder se doline razširjajo v nižine: Lemansko (Genfsko), Züriško, Bodensko jezero in jezera v gorenji Italiji in Salzkammergutu. Mnogo manj jih je v podolžnicah, n. pr. koroška in kranjska jezera. Navadno so alpska jezera tudi zelo globoka, po 200 do 300 in celo 400 m. Prod, pesek in blato pa jih vedno bolj polni, tako da so nekatera že kar izginita.

Zahodne in Srednje Alpe.

A. Osrednji pas.

1.) Prva skupina, **Primorske Alpe**, se vleče od začetka še proti zah., pri vrhu Col di Tenda, ki ga smatrajo nekateri za mejnik Alp, pa se obrnejo proti s. in drže do izvira reke Stura (pritok Tánara). Vrhunec Rocca dell' Argentera (ardžéntera).

Pod 10. Triglav od zahoda.

2.) **Kotijske Alpe** (kralj Cottius je vladal za cesarja Avgusta v Susi) z gorsko grmado Oisans (ôasá) se vlečejo do prelaza Mont Cenis (mo sení, 2080 m). V vzhodnem njih delu je gora Monte Viso (3850 m), katerega so imeli dolgo za najvišji vrhunec Alp, v zahodni grmadi pa Mont Pelvoux (mo pelvú, 4103 m). Najvažnejša prelaza sta Mont Genève (mo ženávř, 1860 m), ki veže dolino Dore Riparie z dolino reke Durance (düras), in Col de Frejus (kol dř frežú), pod katerim vozi po 12 km dolgem predoru Mont-Ceniška železnica. Od te skupine proti zahodu se razprostirajo Dauphinejske (dofinejske) predalpe.

3.) **Grajske Alpe** do Vel. Sv. Bernarda (2470 m) imajo najvišjo goro vsega gorstva, Mont Blanc (mo bla, 4810 m), ki pošilja mnogo lednikov v dolino Chamonix ali Chamoiny (šamuní); sredi velikanske grmade, podobne trdnjavi, se vzdiguje okrogla kopa z vrhuncem. Južno od Mont Blanca je prelaz Mali Sv. Bernard (2190 m), čez katerega je najbrže vodil Hanibal svojo vojsko v Italijo. Zahodno od Grajskih Alp so Savojske predalpe.

4.) **Peninske Alpe** do Simplona (2010 m) so najenotnejša in najobsežnejša skupina vseh Alp. Sleme je 60 km dolgo in nikjer nižje od 3000 m, a čez 20 vrhuncev je nad 4000 m visokih. Na obe strani se spuščajo dolgi ledniki. Najvišji vrhunec je Monte Rosa (4640 m), sredi skupine pa se vzdiguje mogočni Matterhorn (4480 m) znan po svoji čudni, stolpu podobni obliki. Čez Simplon vodi najstarejša alpska umetelna cesta, ki jo je dal zgraditi Napoleon (1801—1807); ima 612 mostov, 10 galerij in 9 zavetišč.

5.) **Lepontinske Alpe** do prelaza Splügen, i. lo Spluga (2117 m), so mnogo nižje, in noben njih vrhunec ne doseže 3600 m, toda njih sedla so zelo visoka (čez 1900 m). Sredi njih je važno sedlo Sv. Gothard (2114 m), pod katerim vodi 15 km dolg predor (Gothardska železnica); tod je najkrajša pot med Nemčijo in Italijo, zato je velik promet na njej. Sv. Gothard je tudi imenitno razvodje (katerih rek?) in razhajališče dolin. Takisto vodi splügenska cesta čez eno samo sedlo od Bodenskega h Komskemu jezeru.

6.) **Retijske Alpe** (do Inna in Adiže) imajo dve vzporedni pogorji, Grigionsko (gridžonsko) ali Graubündensko in Berninsko. Med obema tečeta Mera (k Addi, sedlo Maloja) in Inn. V prvem pogorju je Silvretta (3420 m), od katere se cepi, Rätikon proti s.-zah. Višje je južno pogorje z vrhuncem Piz (pic, ladinski = vrh) Bernina (4050 m), zadnjim v Alpah, ki presega 4000 m višine.

B. Severni in južni pas.

Od Lyona pa do Chura (severno od Splüгна) se vleče velika podolžnica, ki deli osrednji pas od severnega; po njej teče proti j.-zah. Rodan, proti s.-vzh. pa Ren (Prednji Ren je glavna izvirnica), a med njima je sedlo Furka (2436 m). Na zahodni strani sedla izvira Rodan izpod velikega lednika in teče večinoma južnozahodno po široki dolini le Valais (1b valã), n. Wallis, potem se pa obrne ostrokotno proti s.-zah. in se izliva v Lemansko jezero. Severno od njega so:

1.) **Bernske Alpe** (Berner Oberland), ki segajo do sedla Grimsel med Rodanom in Aaro. Posebno veličastne so v severno-vzhodnem delu, kjer se neposredno vzdigujejo snežniki Finsteraarhorn (4280 m), Jungfrau (4170 m), Mönch i. dr.; njih krasoto povišujejo premnogi ledniki (Aletsch je najdaljši v Alpah, meri 25 km) in slapov (Staubbach).

2.) **Vierwaldstättske Alpe** med Aaro in Reufo. Najvišja gora je na j. Dammastock (3630 m), najznamenitejši pa je radi lepega razgleda Pilatus (2120 m), na katerega je speljana železnica. Vierwaldstättsko jezero ima krasno lego; ob njem se vzdiguje na drugi strani osamljeni Rigi (1800 m) s slavnim razgledom; dve zobokolni železnici vodita na vrh.

3.) **Glarnske Alpe** ali pogorje Tödi med Reufo in Renom pa do Züriškega in Walenskega jezera. Vrhunec Tödi meri 3623 m.

4.) Pred Glarnskimi se vzdigujejo **St. Gallenske Alpe** med Walenskim in Bodenskim jezerom. Sentis, 2504 m.

5.) **Luganske Alpe** med jezeroma Lago maggiore in L. di Como so edine apneniške planine v južnem pasu.

Vzhodne Alpe.

Meja med Osrednjimi Alpami in Severnimi Apneniškimi se vleče ob Illi čez sedlo Arlberg (1800 m) v dolino Rosanne in Inna, potem ob Zilleri čez sedlo Gerlos v Sališko dolino (Salzach); iz te drži po preseki naravnost proti Aniži, a pri Paltenski dolini (Balta) jo zapusti in gre čez prelaz Schober v Liesinško (Liesing, Lesnik) in Mursko dolino, potem pa čez Semmering (Semrnik, 980 m) v Dunajsko kotlino. Čez Semmering vodi najstarejša alpska železnica (predor 1·5 km v višini 898 m).

Južna meja Osrednjih Alp je mnogo bolj preprosta: iz doline gorenje Adiže se obrne za Eisackom in Rienzo do razvodnice na Toblaškem polju, potem pa drži skoz in skoz ob Dravi do Ogrske nižine. Južno od Drave spada le še Pohorje k Prvotvornim Alpam.

A. Osrednji pas.

1.) **Ötzthalske Alpe** med Reschen-Scheideckom in Brennerjem. Ta skupina je podkvi podobna grmada in ima visoko ležeče, zaprte doline; zato so tod najvišji stalno naseljeni kraji (okoli 1900 m), pa tudi lednikov ni nikjer drugod v Alpah toliko. Najvišji vrh je Wildspitz (3784 m). Do Brennerja (1363 m) vodi pot skoraj naravnost iz Gorenjeitalske nižine, zato je bil ta prelaz že za Rimljanov zelo prometen; že v petnajstem stoletju so črezenj napravili prvo cesto, a za železnico ni bilo treba nobenega predora,

2.) **Zillerthalske Alpe** do prelaza Krimml; Hochfeiler (3510 m).

3.) **Visoke Ture** (Täuern) do izvira Mure; mogočno pogorje. polno lednikov in poprečnic. Großglockner (3800 m) z lepim lednikom Pasterze; Großvenediger (3670 m); Ankogl (3250 m).

4.) **Nizke Ture** do izliva Liesinga. Vzhodno od izvira Mure ni več niti lednikov niti snežnikov, le najvišje gore imajo skalnate grebene. Vrhunec Hochgolling (2860 m); Radstadtsko in Rottenmannsko sedlo.

5.) **Koroško-štajerske (Noriške) Alpe** segajo vzhodno do murske poprečnice ter napolnjujejo široki prostor med Muro in Dravo. Zato se kmalu razcepijo v več širokohrbtnih vej, ki se vzdigujejo 2000 do 2400 m visoko in imajo obširne pašnike. Na vzhodni strani Labodske doline (Lávantthal) se vzdiguje lepa Golica (Koralpe 2140 m). Tega pogorja podaljšek vzhodno od Maribora so vinorodne Slovenske gorice (Windische Büheln).

6.) **Štajersko-ogrske Alpe** so zadnji odrastek proti Ogrski nižini. Na tromeji se vzdiguje Wechsel (1740 m), blizu Gradca pa razgledni Schöckl (1448 m). Litavsko pogorje (Leithagebirge) se vleče do Donave, Bákonjski les pa obdaja severni breg Blatnega jezera.

B. Severni pas.

1.) **Vorarlberške in Algäuske (Algäuer) Alpe** med Bodenskim jezerom in Lechom. Parseier Spitze (3020 m); sedlo Arlberg (1800 m), pod njim 10 km dolg predor.

2.) **Severnotirolske Apneniške Alpe** do Inna. Proti s. se spuščajo počasi k bavarskemu višavju, kjer leži nekaj lepih predgorskih jezer. Zugspitze (2960 m).

3.) **Salzburške Alpe** do Salice. Tu se vzdigujejo grmade z navpičnimi stenami in skalnatimi planotami, na katerih je vse

polno razpok, jam in s snegom napoljenih rup; to kažejo že imena (Steinernes Meer, Ewiger Schnee [2940 m]). Watzmann (2700 m).

Pod. 11. Škocijanski dol na Krasu.

4.) **Gorenjeavstrijske Alpe** do Anize so podobne poprejšnjim. Najvišje so v Salzkammergut (polnem kamene soli); Dachstein (3000 m). V predgorju je vse polno lepih jezer s krasnimi letovišči.

5.) **Dolenjeavstrijske Alpe** do Dunajske kotline. Onostran aniške poprečnice postajajo Apneniške Alpe bolj prijazne ter se vlečejo v mnogih vzporednih porastenih pogorjih. Samo v južnem delu (Severnoštajerske Alpe) je še nekaj višjih gora, n. pr. Hochschwab (2300 m); potem pa se znižujejo, in (Wiener) Schneeberg (2070 m) je zadnja mogočna gora, katera se vidi že od daleč iz Ogrske nižine. Wiener Wald (Dunajski les) z Leopoldsbergom je zadnji odrastek Severnih Apneniških Alp.

C. Južni pas.

1.) **Ortleška skupina**. Ob Stilfskem sedlu (2756 m), čez katero vodi najvišja cesta v Alpah, se začne velikansko pogorje, ki je polno lednikov in napolnjuje ves prostor med Adižo in Gardskim jezerom. Sestavljeno je še iz prvotornega kamenja. V njegovem severnem delu se vzdiguje najvišja gora v Avstriji, Ortler (3900 m). Južna skupina, ki je tudi prvotorna, se imenuje Adamello in ima goro Presanella (3550 m).

2.) **Južnotirolske (Dolomitne) Alpe** se vlečejo proti s.-vzh. do doline Ampezzo in reke Piave. Oblika gora je mnogovrstna in vrhunci čudovito nenavadni; vzdigujejo se kakor trdnjavski zidovi in stolpi, in le drzneži si upajo nanje. Vedretta Marmolata (3360 m) ima še obširne snežnike. Med Adižo in Brento so Lessinske Alpe.

3.) **Karnske Alpe** segajo do Bele (Fella) in Zilice. Njih severni del so Zilske Alpe (Gailthaler Alpen; Dobrač, 2167 m), njih južni pa Beneške Alpe. Čez Pontebo vodi najkrajša železnica med Benetkami in Dunajem.

4.) **Julske Alpe** napolnjujejo prostor med Tagliamentom in Savo. Po sredi njih teče Soča večinoma po poprečnicah. Ta mogočna apneniška skupina ima velikane, ki se po obliki in lepem razgledu lahko merijo s Severnimi Apneniški Alpami. Triglav (2863 m) ima še večni sneg; Mangart (2678 m), Krn (2245 m), sedlo Predel (1162 m).

5.) **Karavanke** med Savo in Dravo. Čez Predel sega poprečnica v podolžnico ob Beli in Savi, in tako so nastali tod prehodi, ki so podobni prelazom pri Sv. Gothardu, le da so nižji (Žabniški preval 797 m, Rateški 848 m). Karavanke so podaljšek Karnskih Alp in se vlečejo premočrtno, ne segajo pa nikjer v višino večnega snega. Stol (2239 m). Sedlo Ljubelj (1368 m).

Podaljšek Karavank so Kamniške ali Savinske planine. Grintavec (2559 m).

6.) **Vzhodna predgorja.** Ob meji hrvaški ter dalje doli med Savo in Dravo je še več nižjih pogorij (Macelj, Ivančica, Bilo). Zadnji odrastek se imenuje Fruška gora (blizu Mitrovice).

Z Julskimi Alpami so tudi v zvezi kraške planote, ki vodijo h gorstvom Balkanskega polotoka (gl. str. 59).

Karpati.

Severnovzhodni podaljšek Alp so Karpati, po velikosti drugo gorstvo osrednje Evrope, a vežejo jih z Alpami le ozki in nizki hrbti, katere deli Donava pri Devinu (Theben, blizu Požuna). Kakor Alpe se vlečejo tudi Karpati v podobi loka, ki pa je bolj sklenjen, ker je zadnji del Karpatov obrnjen zopet nazaj proti zah. Črta ob Moravi in Odri jih loči od Nemškega sredogorja na zah. Od Donave pri Devinu pa zopet do Donave pri Ršavi (Orsova) meri ta lok okoli 1500 km. Pri Ršavi ob ogrsko-rumunski meji stoje Karpati ravno nasproti Balkanu. Po dolžini in obsegu so Karpati le malo manjši od Alp, toda glede višine jih le-te nadkriljujejo mnogo; slemenska višina znaša 1300 m, lednikov nimajo nič in večinoma so le gozdnati gorski hrbti. Okoli in okoli jih obdaje nižavje: na zah. nižina ob Moravi, na s. in vzh. Sarmatska nižina, na j. Dolenje-donavska, na j.-zah. pa Ogrska nižina.

Karpate delimo navadno v tri dele: v Zahodne do reke Poprada, v Srednje do izvira rek Viso (višo) in Bistrica ter v Vzhodne ali Erdeljske Karpate. Po sestavi razločujemo Osrednje Karpate med Oravo (Arva), Vagom, Dunajcem in Popradom (sestavljene so iz prvotnega kamenja) ter zunanji pas, ki je sestavljen iz peščenca in se vleče okoli Osrednjih Karpatov. Gozdnati Karpati nimajo notranjega pasa, zato so mnogo ožji od zahodnega in vzhodnega dela.

1.) **Zahodni Karpati:** *a)* Mali Karpati od Donave do Mijave; *b)* Beli Karpati do Bečve (Vlarski in Liški prelaz); *c)* Zahodni Beskidi do Sole (prehod Jablunka) in *d)* Visoki Beskidi do Dunajca (Babja góra [gura], 1720 m).

Visoke Tatere so najvišji in najbolj divji del Karpatov, sestavljen iz granita. Vleče se le 90 km daleč od Orave do Poprada, ima pa velikanske oblike, ostre grebene in vrhunce, vse polno jezerc («stasi» ali «ples», n. Meeraugen). Vso grmado obdajajo okoli in okoli globoke doline. Po rastlinstvu in živalstvu (imenitno planšarstvo) nas Visoke Tatere spominjajo Alp. Najvišja gora je Gerlahovka (Gerlsdorfer Spitze, Gerlsdorfski ščit, 2660 m).

Vzporedno z zunanjim pasom se vlečejo notranja pogorja, ki polnijo ves prostor do Donave in Tise. Sem spadajo: *a)* Nizke Tatire ali Liptavske gore, ki se vlečejo med gorenjim Vagom in Gronom vzporedno z Visokimi Tatrami (gora Djumbir, 2040 m); *b)* Fatra zahodno od Orave; *c)* Nitranske gore med Vagom in Nitro imajo porastene hrbte in rodovitne doline; *d)* Ogrsko rudogorje na obeh straneh Grona je bogato z zlatom in srebrom; *e)* Matra, vulkanskega izvora, ob Zagyi (zadjva) ter *f)* Hegyalya (hédjalja) med Hernadom in Bodrogom, znana po svetovno imenitnem tokajskem vinu.

2.) **Srednji Karpati:** *a)* Vzhodni Beskidi od Poprada do Wisłoke; sedlo Dukla (502 m); *b)* Gozdnati Karpati do Visa, nerodovitni in redko naseljeni. Od zah. proti vzh. postajajo vedno višji in širši. V njih se nahaja mnogo premoga, soli in petroleja. Črez sleme je težko priti; zato so posebno važna tista sedla, črez katera vodijo ceste, n. pr. sedlo Uzsok, Vereczke (užok, verecke) in Madjarska pot; le-to imenujejo tako, ker so baje Madjarji po njej prišli na Ogrsko. Najvišji vrhunci so ob izviru Tise, n. pr. Černa gora (2026 m).

Beskidi in Gozdnati Karpati se spuščajo počasi na severno stran proti Sarmatski nižini ob Visli in Dněstru. Onostran tega se vleče Podolski hrbet, 300 do 400 m visoka in rodovitna planota, s katere teko rečice vzporedno v Dněstr.

3.) **Vzhodni Karpati** obdajajo gorato planoto, ki je poprečno 500 m visoka, in so podobni trapezu, čigar severna in južna stranica sta vzporedni. *a)* Vzhodno robno gorovje je podaljšek Gozdnatih Karpatov, pa se znižuje proti j.; sedlo Rodna (1257 m). Z njim v zvezi je *b)* Severni rob, najkrajši izmed vseh (gora Pietrosu, 2300 m). *c)* Južni rob, ki se obrača blizu 46. vzporednika pravokotno proti zah., tvorijo Transilvanske (Erdeljske) Alpe, ki so skoro tako visoke kakor Tatra (Negoj, 2536 m), toda mnogo pristopnejše (prehodi: Tömös [tómoš], 1050 m; Rothenthurm, 352 m; Vulkan, 1624 m). *d)* Zahodni rob ali Erdeljsko rudogorje med rekama Szamos in Maros (sámoš, mároš) je najnižji izmed vseh (gora Bihar, 1850 m). Ta obrobna gorovja pa niso tako trdno sklenjena kakor n. pr. češka, zato teko erdeljske reke na tri strani iz notranje dežele.

Ogrska nižina.

Med Alpami, Karpati in balkanskimi gorstvi se razprostira dosti obsežno nižavje, ki izliva vse svoje vode v Donavo. Ta se je prej izvijala zelo težavno skozi Železna vrata ter ovirala trgovino

po svojih skalah, ožinah in brzicah. Sedaj pa so ji strugo razširili, skale razstreljali in napravili mimo brzic zložne prekope; in tako se voda sedaj lahko hitrejšje odteka, in ni se več toliko bati nevarnih povodnji. Do sedaj je bilo ob velikih rekah vse polno močvirij, zlasti ob Tisi, ki se silno zavija; spomladi, kadar se je začel sneg tajati, so nastale skoraj vselej povodnji, ki so pretile slabo zidanim hišam. Sedaj pa je že mnogo voda uravnanih in z nasipi obdanih, a lokve in močvirja ob njih so izpremenjena v rodovitno polje.

V zahodnem delu Ogrske nižine se vleče več nizkih pogorij od j.-zah. proti s.-vzh., Bákonjski les in njega podaljšek Novograško (Neograd-) pogorje pa jo delita v Veliko in Malo Ogrsko nižino. S prvo je v zvezi Hrvaško-slavonska nižina in Posavina na južni strani Save, z drugo pa Dunajska kotlina z Moravskim poljem. Velika Ogrska nižina, ki je bila nekdanj z morjem napolnjena, je popolnoma ravna in zelo rodovitna, le tuptam je s peskom posuta. Tudi Mala nižina je zelo rodovitna, tako da imenujejo donavska otoka Veliki in Mali Žitni otok «sadovnjak ogrski».

Podnebje na Ogrskem je popolnoma celinsko: poletje je vroče, zima mrzla, padavin ni preveč. V Karpatih je mnogo ostrejšje podnebje nego v Alpah, in poljedelstvo in gozdi ne segajo tako visoko navzgor kakor v naših planinah; ob južnih obronkih je pa po leti zelo vroče, zato raste tam izvrstno vino. Po nižini pa je vobče zmerno pustinjaško podnebje, zato ni skoraj nič gozdov; tuptam so tla posuta s svižcem («puste»), zato so le za pašo pripravna. Ogrska izvažja mnogo konj, goved in prasičev; večina nižine pa je vprav ustvarjena za pridelovanje pšenice, ki daje izvrstne žetve, tako da je marsikatero leto premnogo izvozijo.

Nemško sredogorje.

Na severni strani Alp se razprostira Nemško sredogorje od Moze do Odre. Med obema gorstvoma je predalpska planota, ki se deli na Švicarsko in Švabsko-bavarsko. Prva je gričasta dežela, ki se vzdiguje poprek 400 do 500 m nad morje; nje tla so zelo rodovitna, in ker je tudi podnebje mnogo milejše nego na Švabsko-bavarski planoti, zato uspeva povsod vino. Obrežje Lemanskega jezera spominja na obrežje gorenjeitalskih jezer, ker je zavarovano proti mrzlemu s.

Švabsko-bavarska planota se razprostira od Bodenskega jezera do doljenjega Inna in proti s. do Donave; mnogo višja je nego

Švicarska, ker je podnožje Alp blizu Bodenskega jezera vzpeto skoraj 900 m nad morje, in ob salzburški meji je planota še vedno 420 m visoka. Ob podnožju Alp je planota gričasta in valovita ter ima več jezer med nasipi, katere so nakopičili ledniki v «ledeni dobi» (tako imenujejo namreč ono mokromrzlo dobo v prazgodovinskem času, ko je bilo po vsej Evropi mnogo mrzlejšje podnebje nego sedaj in so se nahajali ledniki celo po nižjih pogorjih, n. pr. po Krkonoših in po Črnem lesu; ledniki so se pomikali tačas iz Skandinavije celo v Severno Nemčijo in z Alp do srede Gorenjeitalske nižine).

Švabsko-bavarska planota se le malo nagiblje deloma proti s., deloma proti vzh., zato teko tudi reke počasi in imajo le redkokje pravilno strugo; vsled tega napravljajo barja in močvirja. Ker je torej planota na dve strani nagnjena, ne teče le Donava od z. proti vzh., nego se tudi njeni desni dotoki obračajo proti s.-vzh. Reke so tudi nanesele mnogo proda, in zato je srednji pas planote nerodovit, večinoma le z gozdi porasten. Ob izlivu Lecha se nahajajo na obeh straneh šotna barja (mečave in mahovje = Ried ali Moos). Samo v najnižjih predelih blizu Donave (na obeh straneh Isare) je dosti rodovitne zemlje. Ker je planota odprta mrzlim severovzhodnikom, zato ima tudi zelo ostro podnebje in primeroma malo prebivavcev.

Nemško sredogorje ima prav mnogovrstne oblike, ker se zaporedoma vrste pogorje, stopnjevina, planjava in brdije. Po višini spada ta svet med srednje gorovje (samo ena gora doseže 1600 m). Vrhunci so položno zaokroženi (večinoma kope), hrbti skoraj vsi obrasteni, doline rodovitne, krajine sploh lepe in prijazne, toda nikjer posebno veličastne. Podnebje je večinoma milo in prijetno, dežele so skoraj povsod gosto naseljene.

Zanimivo je opazovati, kako se ta pogorja vlečejo vzporedno proti trem glavnim smerem. Od j.-vzh. proti s.-zah. drže Sudeti, Češki les in Turinški les; od j.-zh. proti s.-vzh. Švabski Jura, Taunus, Krušne gore in Češko-moravsko vrhovje; od južnega j.-zah. proti severnemu s.-vzh.: Wasgau (Vogezi), Schwarzwald in Odenwald ter Spessart. Skoraj sredi teh pogorij so Smrečine (Fichtelgebirge), od katerega se cepijo štiri pogorja, in v katerem izvirajo štiri reke. — Najbolje je deliti Nemško sredogorje v tri večje skupine: Češko-moravsko, Gorenjerensko in Dolenjerensko ter v štiri manjše skupine: Hessensko in Turinško gorovje, Harz in Wesersko gorovje.

Češko-moravska skupina se vleče vzhodno od Naabe in Saale pa do Morave in Odre. Okoli središčne nizke stopnjevine se raztezajo

tri precejšnja obrobna pogorja. Južnozahodni rob se imenuje **Češki les** (Böhmerwald), južni višji del tudi Šumava. Vleče se od Mühle in kolena Vltave pa do izvira Ogre ter je sestavljen večinoma iz granita in rule. Všerubski prehod blizu Broda (Furth) ga deli v višji južnovzhodni del (Šumava) z vrhovi Javor (Arber, 1450 m), Rachel (1450) in Plöckenstein (1380 m) ter v nižji severnozahodni (pravi Češki les). Kot predgorje šumavsko se vleče ob Donavi **Bavarski les** (Bairischer Wald). — To gorovje nima rudnin, bogato pa je z raznim lesom (nahajajo se celo pragozdi), in redko prebivavstvo se peča večinoma z drvarstvom, lesno obrtjo in steklarstvom, pa tudi z živinorejo. Zaradi ostrega podnebja je le malo poljedelstva; dobivajo pa mnogo šote iz barij, ki se nahajajo tudi na najvišjih hrbtih in po globokih dolinah.

Smrečine (Fichtelgebirge), gozdnato ploskasto razgorje, veže Češki les s **Krušnimi gorami**. Te segajo proti vzh. skoro do Labe in se strmo spuščajo proti j., k s. pa prav polagoma. Sestavljene so iz kristalinskega kamenja in imajo mnogo rudnin (zato jih imenujejo Nemci Erzgebirge), n. pr. srebra, železa, bakra in kositra, potem premoga in rudninskih voda. Gozdov je malo in podnebje preostro za poljedelstvo. Zato so krepki možaki rudokopi, bolj slabotni (tudi ženske in otroci) pa tko, vezejo in klekljajo. Najvišja gora je Keilberg (1240 m).

Sudeti se vlečejo skoro vzporedno s Češkim lesom med Labo in Odro. Na obeh straneh Labe je Saska Švica, t. j. **Polabsko peščenčevo gorovje**, sestavljeno iz vodoravnih peščenčevih plasti, katere je voda izprala in iz njih naredila čudne oblike, n. pr. skalnate stolpe, vrata, mostove itd. Tudi Sudeti so večinoma sestavljeni iz rule, granita in ilnatega skrilavca. Njih začetek se imenuje do Nise **Lužiško gorovje**, podobno planoti, potem pa **Jizerske gore** ob izviru Jizere (Tafelfichte 1120 m). Najvišji del Sudetov, pa tudi najvišje gorovje Nemškega sredogorja so **Krkonoši** (Riesengebirge), ki se vlečejo v dveh vzporednih, širokih hrbtih do Trutnovskega (Trautenau) prehoda; vzdigujejo se daleč nad gozdno mejo in spominjajo nekoliko na Alpe, zlasti s svojimi planinami in planšarstvom; vendar se bavi polovica prebivavcev s tkalstvom. Najvišja gora je Snežka (Schneekoppe, 1600 m) ob izviru Labe. — Kladske gore obdajajo visoko ležeči Kladski kotel; na j. Kladski Snežnik (Glatzer ali Spieglitzer Schneeberg, 1400 m). Na zahodni strani so Adersbaške gore, polne čudno izlizanih skal («Skalnati gozd»). Zadnji del Sudetov so **Jeseniki** (Geschenke), ki se vlečejo od

izvirka Morave do Bečve (predol Granica, Weißkirchner Wasserscheide) ter so iz prvotnega kamenja, v katero so pa globoke doline zajedene. Mnogoštevilno prebivavstvo je zelo marljivo; bavi se s prejo, tkalstvom in kovaštvom. Najvišja gora je Praded (Altvater, 1490 m).

Sredi tu opisanih pogorij pa med Donavo, Moravo in gorenjo Labo se razprostira **Češko-moravska stopnjevin**a (južna do Otave in Lužnice, srednja do Berounke in Sazave, severna pa do Ogre in Labe). To so gričaste krajine, deloma rodovitne, deloma bogate premoga, železa in srebra. Ob meji med Češko in Moravsko se vzdiguje nekaj višje Češko-moravsko vrhovje, ki zapira na j.-vzh. «češki romb», ki je tako imeniten po istosmernosti svojega rečja.

Gorenjerenska skupina se razprostira po obeh straneh srednjega Rena od Basla do Mainza. Na levi strani gorenje Donave se vleče široki hrbet Švabski Jura (600 do 1000 m), ki odtaka svoje vode večinoma k Neckarju in Mainu, ter Frankovski Jura (500 do 600 m), ki se obrne naposled proti s. in se zveže s Smrečinami; njega vode se odteka v Donavo. Severno in zahodno od teh pogorij se razprostirajo majhne planote, ki sicer niso posebno rodovitne (le ob desnih pritokih Neckarja so plodoviti predeli), a so vendar prav dobro obdelane in gosto naseljene. Švabski Jura (Rauhe Alb) je umetno namočen.

Neckarska dolina, lepa in rodovitna, loči tu opisani pogorji od **Schwarzwalda**, Ren pa od Švicarskega Jure. Schwarzwald (Črni les) se spušča strmo proti Gorenjerenski nižini, položno pa na vzhodno stran. Okrogle kope in žlebaste doline so lepo porastene z gozdi, a najvišji vrhunci se vzdigujejo nad gozdno mejo, n. pr. Feldberg (1490 m). Na podnožju gora izvira vse polno rudninskih studencev. Onostran Neckarske preseke se vleče Odenwald (do 600 m) do Maina.

Vzporedno s tema pogorjema se vlečeta na levi strani Rena Wasgau (Vogezi) in Hardt (= gozd). Tudi to pogorje se spušča strmo h Gorenjerenski nižini in je najvišje na j., n. pr. Sulzer Belchen (1430 m), Welscher Belchen (1245 m). Po vogeških dolinah je obrtnost zelo razvita. Nekoliko severno od Straßburga drži čreznje Marnsko-renski prekop. Severnozahodno od Vozozov je Lotarinška planota. **Gorenjerenska nižina** se vleče od Basla do Mainza 280 km daleč, a široka je le 30 km. Konec nje je imenitna Bingenska soteska.

Dolenjerenska skupina med Mozo na zah. ter Fuldo na vzh. je bila nekdanj okoli 400 m visoka planota (gore se vzdigujejo do

900 m), katero so pa globoko zajedene doline razdelile na mnogo manjših planot. Te so istosmerno postavljene na obeh straneh Renske poprečnice od Bingna do Bonna in se imenujejo skupno tudi Rensko skrilavo gorovje. Na vzhodnem krilu slede zaporedoma: Taunus (vinarstvo in rudninski studenci), Westerwald (ima v vzhodnem delu mnogo rudnin), Sauerland (premogovniki in železniki, tkalstvo) ter Haar. Med njimi teko reke Lahn, Sieg in Ruhr. Na zahodni strani stojita: Eifel in Hohes Venn (Fenn = barje). Eifel je valovito višavje z mnogimi vulkanskimi gorami in žrelnimi jezeri, Hohes Venn pa pusta planota z obširnimi barji. — Na obeh straneh Moze se razprostira gozdnata planota Ardenska.

Hessensko gričevje med Mainom in Werro je ploskasto-valovita planota ter ima nerodovitne hrbte. Ob Mainu se vzdiguje grmada Spessart, ob izviru Fulde pa zelo razcepljena Rhön (do 950 m).

Turinško gorovje med Werro in Saalo. Severnozahodno od Smrečin se vlečeta Frankenwald in Thüringer Wald. Le-ta je lepo porasteno gorovje, pa ima le malo prehodov in zato deli Frankovsko od Turinškega. Med zelenimi listovci je vse polno livad, trdnjav in gradov, tako da gorovje nalikuje kakemu parku. Severno od njega se razprostira Turinško brdje.

Harz je grmadno gorovje med Leino in Saalo ter se od vseh strani strmo vzdiguje iz nižine. Hrbti so lepo okroglasti in porasteni z lepim bukovjem. Severnozahodni del je bogat z rudninami (n. pr. s srebrom). Glavni vrhunec je Brocken (1140 m), najvišja gora v severni Nemčiji, o kateri je razširjenih vse polno pripovedk (Friderik Rdečebradec!).

Wesersko gorovje se razprostira na obeh straneh Wesere in je porasteno gričevje. Najbolj proti zah. je porinjen Teutoburger Wald (bitka l. 9. po Kr.). Severno od njega se vlečejo Weserska brda, ki se vidijo daleč proti s. v nižini.

Severnonemško nižavje.

Severno od Nemškega sredogorja se razprostira do Severnega in Baltskega morja prostorna Severnonemška nižina med Skaldo in Vislo (870 km). Nagnjena je proti s.-zah., najbolj stisnjena ob dolnji Weseri, najširša pa ob Odri. Laba jo deli v dve polovici.

Nižina vzhodno od Labe ni popolna ravan, nego ima viške čez 300 m in globoke doline. Ker pa so doline in hrbti zelo široki, zato se ta razloček pogubi, in nikjer ni opaziti niti brdja. Različnost tal izpreminja prav zelo tudi krajine. Na s. in pa na j. je ravnina

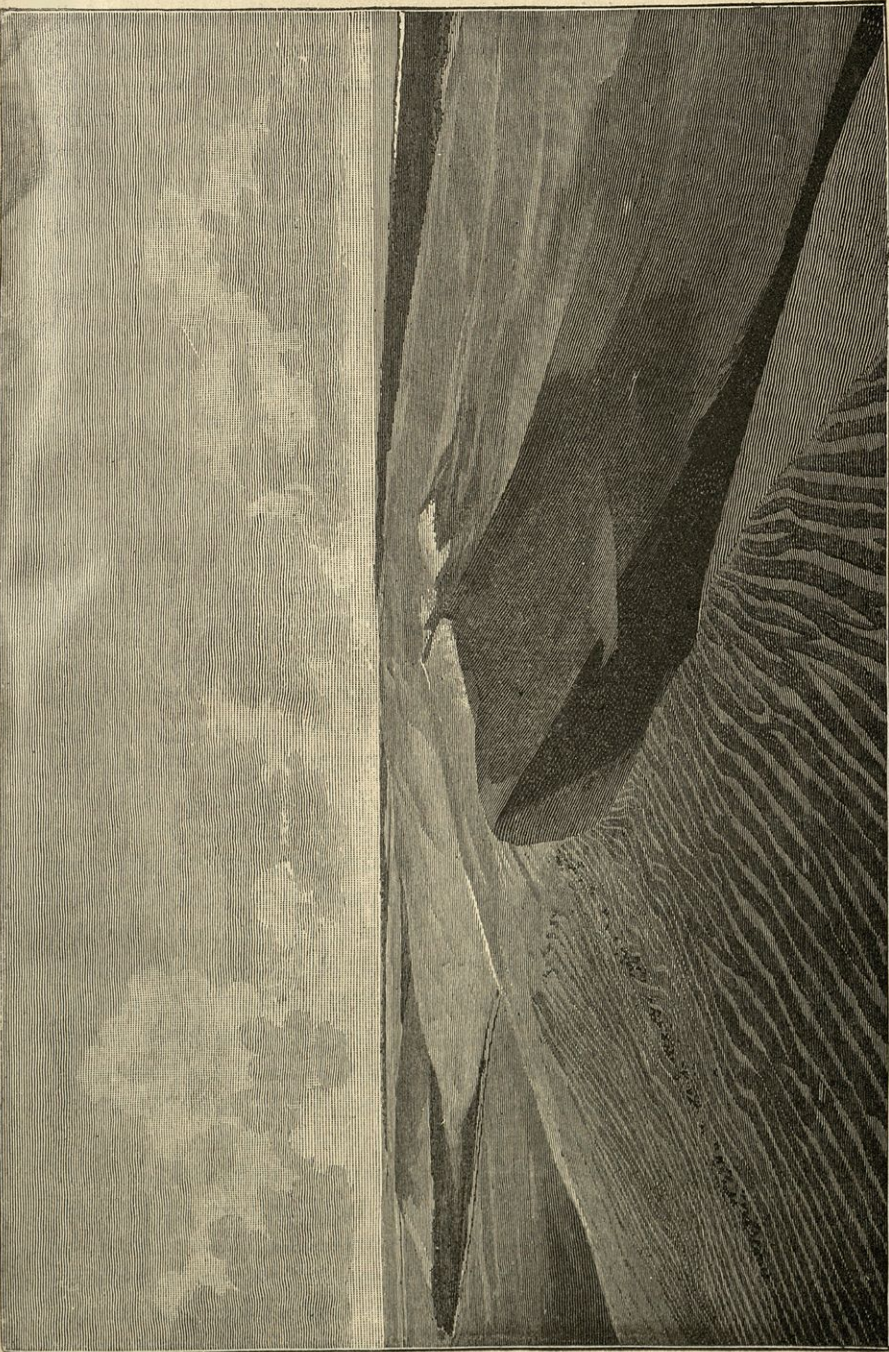
nekoliko bolj vzpeta. Blizu obale Baltskega morja se vleče Baltski hrbet (Preußische, Pommersche in Mecklenburgische Seenplatte), ki je 100 do 160 m visok. Preobilna jezera so skoro tako velika kakor predalpska, toda mnogo plitvejša. Od Odre dalje proti zah. (celo v Schleswigu) se vleče jezerska plošča prav ob obali, ki je ponajveč obdana s sipinami.

Obala Baltskega morja ima samo v zahodnem delu nekaj globokejših zajed (pri Kielu in Lübecku), a posamezne dele ji je že morje odjedlo ter jih izpremenilo v otoke (Wollin, Usedom, Rügen [Rujana]). Proti vzh. so odprti in plitki zatoki (Pomorjanski in Gdanski). Večina rek se izliva v zatope (Haff), t. j. v take zalive, katere ločijo ali otoki ali dolge zemeljske kose (Nehrung) od odprtega morja (Pomorjanski, Novi [Frisches Haff] in Kurski zatop). Pred zatopom si je ali morje nakopičilo sipine, ali pa so reke prinesle toliko tvarine s seboj in jo odložile pred svojim izlivom. — Obala je tod peščena ter le ob rekah in na gričih rodovitna.

Južni hrbet se začinja med Odro in Varto pod imenom Tarnoviško višavje in se vleče proti s.-zah. (Fläming) celo v Lüneburško pustinjo. Med obema hrbtoma je nižina najbolj vdrta (Berlin stoji le 34 m nad morjem).

Popolnoma drugačna je nižina zahodno od Labe. Tu ni nikakršnega hrbita, ki bi varoval celino proti kipenju, ki je v Severnem morju spričo plime in viharjev mnogo hujše nego v Baltskem. Zato sili morje vedno dalje v celino, in ljudje se mu branijo le s težavo. Od Calaiskega (kalâ-) preliva pa do severnega rtiča jütlandskega se je vlekel nekdanj nepretrgan niz sipin, katere sta bila nakopičila morje in veter; morje pa je raztrgalo ta nasip in ga razdelilo v celo vrsto otokov (Zahodnofrieski in Vzhodnofrieski otoki). Za temi otoki je morje zelo plitko ter usahne ob oseki. Še do trinajstega stoletja je morje preplavljalo rodovitno zemljo ter nekoč pokončalo mnogo tisoč ljudi. Tako sta nastala zaliva Zuidersko (zójder-) morje in Dollart. Za plitvinami so napravljeni nasipi, ki za njimi ležeče nizke grezetine branijo poplavitve. Grezetine ali črete (Marschen) so zelo plodoviti pašniki, ki ugajajo živinoreji. O plimi so črete nižje od morske gladine, in če bi se nasipi pretrgali, bi jih poplavilo morje. Iz tal prihajajočo ali skoz nasipe prodirajočo vodo odpravljajo s sesaljkami, katere goni veter ali pa tudi para. Grezetine so najbolj razširjene ob izlivu Rena, potem po severnem Nizozemskem, ob izlivu Emse, Wesere in Labe. Prebivavstvo na njih je zelo gosto.

Pod. 12. Šípine v Severní Nemske.

Bolj na znotraj je ravnina nekoliko višja in varna morskih proval; ta predel se imenuje Geest, t. j. barje, ki je pomešano s peskom ter porasteno z grmičjem, je le malo rodovitno, a daje obilo šote. Razprostira se od severnovzhodne Nizozemske čez Oldenburško in zahodni del Hannoverskega. Kadar hočejo barje obdelati, požgo šoto ali pa napravijo jarke; izsuševanje z jarki je pravilnejše in prihaja bolj in bolj v navado. Po Geesti je najredkejše prebivavstvo izmed cele Nemške, sosebn po Lüneburški pustinji.

Vodovje srednje Evrope.

Srednja Evropa ima premnogo rek, ki so precej enakomerno razdeljene in daleč navzgor plovne, da se pride po njih in ob njih v najbolj notranje predele. Sklonitost srednje Evrope je vzrok, da teko vode največ proti s., deloma pa tudi proti vzh.; le iz Alp jih teče nekaj tudi v Sredozemsko morje. V Alpah izvirajo štiri večje reke (Ren, Rodan, Pad in Adiža) in ravno toliko tudi v Nemškem sredogorju (Donava, Wesera, Laba in Odra). Tri manjše izvirajo v Severnonemški nižini (Skalda, Ems in Eider), dve večji pa v Karpatih (Visla in Dněstr); toda poslednji dve tečeta večinoma po vzhodni Evropi.

Ren, n. Rhein, izvira na severnem obronku Gothardskega pogorja (Vorderrhein in Medels), teče izprva proti s.-vzh., pri Churu pa se obrne proti s. in predere predgorja do Bodenskega jezera (64 km dolgo, 17 km široko), ki se na spodnjem, zahodnem koncu deli v dva zaliva; iz južnega (Untersee) izteka Ren in se vije proti zah. med Švicarskim in Švabskim Juro. Pri Schaffhausnu napravlja imenitni slap (Rheinfall), ki je pa le 20 m visok ter 150 m širok. Na tej poti mu pritekata od l. strani Thur in Aar z Reuĝo (od d.). Aar ali Aare, glavna reka Švicarske planote, izvira izpod Finsteraarhorna, teče skozi Brienško (Brienz) in Thunsko jezero mimo Berna proti s., toda Švicarski Jura jo obrne proti s.-vzh. Reuĝ je odtok Vierwaldstättskega jezera, Limmat pa Zūriškega. Na levi strani sprejema odtoke Neuchâtelskega (nōšatěl-, Neuenburškega) in Bielskega jezera.

Pri Baslu se obrne Ren proti s., stopi v Gorenjerensko nižino, in tu se začinja njegov srednji tok. Pri Straĝburgu se mu pridruĝi od l. Ill, ki je plovna ter po prekopu v zvezi z Rodanom, od d. pa mnogo večja dotoka Neckar in Main (Men). Prvi prihaja iz Schwarzwalda, teče spočetka po zelo rodovitni Švabski planoti, a nad Heidelbergom predere gorovje in se obrne proti zah. Main izvira

v Smrečinah in ima zelo zavit zahoden tok. Krajine okoli njega so rodovitne, in tod je več velikih mest. Imenitna trdnjava Mainz je branila vhod v Mainsko dolino. Ta reka dela prirodno mejo med Severno in Južno Nemško. L. pritok Rednitz (Radnica) je ploven ter po Ludvikovem prekopu zvezan z Altmühlo in Donavo. Tudi ob tej vodni poti je mnogo važnih mest.

Pri Mainzu se zavije Ren malo proti zah., potem pa proti s.-zah., predirajoč Rensko skrilavo gorovje. Ta ozka preseka obiluje s slikovitimi kraji, starimi mesti, drzovitimi razvalinami in imenitnimi vinogradi, reka pa napravlja mnogo brzic (a skalnatih kleči ni več). Dotoka: Lahn od d., Mozela (n. Mosel, fr. Moselle [mosél]) od l. Ta izvira v južnih Vogezih, a izliva se pri imenitni trdnjavi Koblenz (Confluentes). Koblenška dolina rodi tudi imenitno vino.

Pri Bonnu se začenja dolnji tok Renov. Do nizozemske meje teče kot mogočna reka po zelo gosto naseljenih krajinah, ki so s premogom in železom bogate. Najbolj pa je razvita obrtnost po dolinah d. dotokov: Sieg, Wupper, Ruhr, Lippe. Onostran nizozemske meje se počne Ren cepiti na panoge (začetek delte), in tu se obrne reka proti zah. Prva panoga na l. je Waal, druga na d. Ijssel (ájsel), ki teče severno v Zuidersko (zójder-) morje, in tretja Stari Ren, ki teče mimo Utrechta (útreht), a zelo zmanjšana glavna struga se imenuje Lek, ki teče naravnost proti zah. mimo Rotterdamu. Največ vode izmed vseh pa ima Waal, in zato je tod glavna prometna pot; vanj se izliva Moza (n. Maas, fr. Meuse [mös]), ki izvira na Langrski planoti in predere Ardene ob belgijski meji. V Rensko delto se izliva pravzaprav tudi Skalda (n. Schelde, fr. Escaut [eskô]), ki izvira na Francoskem in se razširi pod Antwerpnom v morska rokava Oster- in Wester-Schelde. Renska delta je obširna grezovina (deloma pod morsko gladino), zelo skrbno obdelana, gosto naseljena in ima mnogo velikih mest. Baš iz Porenja se je razširila omika po drugi Nemčiji, in prav ob tej reki so najstarejši zgodovinski kraji, najstarejša mesta cele države.

Ems izvira v Westfalskem nižavju, teče naravnost proti s. in se izliva v Dollartski zaliv. — Emsi podoben je tok Wesere, ki se steka iz Fulde in Werre (izvirajoče izpod Rhöne in Turinškega lesa). Ko predere Wesersko pogorje («Westfalska vrata»), prestopi v Severnonemško nižino. D. dotok Aller (z Leino od l.) jo obrne proti s.-zah. Pod Bremnom postaja plovna ob plimi in ima livkast izliv.

Laba (Elbe) je največja reka Severnonemške nižine. Izpod Snežke teče južno do Pardubic, potem pa zahodno do izliva Jizere.

(od d.). Pri Melniku pa jo obrne Vltava (Moldau) proti s. in ji pripelje toliko vode, da postane plovna za večje ladje. Vltava je glavna reka Češke (plovna od Budjejevic) in teče skoro naravnost po sredi dežele od j. proti s. ob poldnevniku 14·5 vzh. od Greenwicha. Ko prodere Polabsko peščenčevo gorovje, nastopi svoj srednji tok in se obrne proti s.-zah. Do Magdeburga jo spremljajo še nizki vrhovi Nemškega sredogorja. Dotoka sta ji Mulde (Moldava) in Saale od l. Potem prestopi v Severnonemško nižino in teče nekaj časa proti s., Havola (Havel) od d. jo pa obrne končno proti s.-zah. Poslednja izvira v mecklenburških jezerih in dobiva od l. Sprevo (Spree), ki prihaja iz Lužiških gora. Obe reki napravljata več jezer in sta po plovnih prekopih v zvezi z Odro. Od Prage do Hamburga je Laba zelo važna prometna proga; pri Hamburgu pa se začinja pomorska plovitev, ker dotod gori prihaja plima. Laba ima livkast izliv.

V Baltsko morje teče 1.) Odra (Oder), ki izvira v Moravskih Jesenikih. Njen gorenji tok je zelo kratek (sega le do Bogumina), potem se reka obrne proti s.-zah. in obkrožuje podnožje Sudetov. Pri Ratiboru postane plovna, sprejema od l. Kladsko Niso (Glatzer Neiße) ter prestopi v nižino pri Glogovi. Iz Sudetov dobiva na l. še Bobrovo (Bober) in Lužiško Niso, malo pozneje na d. pa svoj največji dotok, Varto z Notečem (Warthe, Netze; od Noteča vodi prekop k Visli). Potem se obrne proti s. in predere skoz jezersko ploščo ter se izliva pri Stettinu v Pomorjanski zatop (Pommersches Haff). 2.) Visla (gl. Vzhodno Evropo, str. 128).

V Jadransko morje teko iz Alp: 1.) Adiža (i. Adige, n. Etsch) izvira iz jezera na sedlu Reschen in teče večinoma po poprečnicah, le skoz Vintschgau preteka podolžnico. Pri Boznu sprejme od Brennerja prihajajoči Eisack, v katerega se izliva od l. Rienz, ter nastopi svoj srednji tok; tu je že plovna in dobi od l. dotok Avisio. Pri «Veronskih vratih» prestopi v Gorenjeitalško nižino, se močno približa Padu ter teče potem vzporedno z njim, a se sama izliva v morje.

2.) Piave in Tagliamento sta skoro popolnoma italijanski reki; poslednja dobiva črez Pontebo Belo (i. Fella) s Koroškega.

3.) Soča izvira med Triglavom in Mangartom nasproti izviru Save, in teče semtertja, večinoma po poprečnicah. L. dotoka Idrica in Vipava.

V Črno morje teče Donava (Dunav, Dunaj), najiminitnejši veletok srednje Evrope in drugi naše zemljine sploh. V Podonavju je nastala avstro-ogrška monarhija, ki se zato primerno imenuje

«podonavska država». V zgodovinskem pogledu je mnogo važnejša od Rena. Rimljanom je bila več stoletij severna meja njih mogočne države, in šele valovi ljudskega preseljevanja so pljusknili črezno. Njena trgovinska važnost pa se je primeroma pozno spoznala; šele ko so začeli križarji ob Donavi gori in doli potovati, se je odprla ob njej tudi trgovinska pot. Za plovitev pa je bilo v strugi mnogo zaprek, katere so odpravili šele v najnovejšem času.

Donava ima v Schwarzwaldu dva izvira (Brege in Brigach) ter teče po Švabsko-bavarski planoti proti s.-vzh. do Regensburga, potem pa se obrne proti j.-vzh. Levi dotoki (Altmühl, Naab, Regen) je ne pomnože posebno; največ vode dobiva z Alp. Iller se izliva pri Ulmu v Donavo in jo naredi plovno za male ladje. Lech pa Isar imata močvirne bregove, takisto tudi Donava blizu njiju izlivov, in zato stoje mesta na levem, višjem bregu. Pri Passauu se ji pridruži Inn, največji dotok v gorenjem toku, ki ima več vode nego Donava. Inn prihaja daleč izmed Alp (izpod sedla Maloja v Engadinu), teče od Finstermünza dalje po podolžnici skoz severno Tirolsko, pri Kufsteinu pa predere Apneniške Alpe in stopi na Bavarsko planoto. Od d. se izliva v Inn Salica (Salzach), ki prihaja izpod Gerloškega sedla.

Srednji tok Donave se začinja pri Passauu in traja skoz vso našo monarhijo do Ršave. Na tem potu se večkrat zoži, pa stopi zopet v širše kotline in nižine. Od Linza do Požuna teče večinoma vzhodno; tu ji pritekata na d. Traun (Truna) in Enns (Aniža), na l. pa Morava (March), ki prihaja od Kladskega Sneznika. Dunajska kotlina je največja v Avstriji, sicer le malo rodovitna, pa v južnem predelu gosto naseljena, ker je tod zaradi obilne vodne sile obrtnost močno razvita. V tej kotlini leži svetovno mesto Dunaj ob križišču cest med s. in j. ter med zah. in vzh.

Pred Požunom («Ogrska vrata») prestopi Donava na Ogrsko, v Malo Ogrsko nižino ter sprejema od d. Rabo, od l. pa Vag (Waag), Nitro (Neutra) in Gron (Gran). Pri Višegradu si prekrči pot skozi sotesko, se obrne pri Vacovu (Waitzen) naravnost proti j. ter premeri Veliko Ogrsko nižino, toda ne po sredi, nego se drži nje zahodnega roba, ki ga tvorijo odrastki Alp. Po sredi nižine teče Tisa, ki ima takisto len tok in močvirnate bregove kakor bližnja Donava. Ogrska nižina je ob rekah sploh zelo močvirna, dalje od njih pa je pustinja; le južnovzhodni del (Banat) je zelo rodoviten. Drava, ki prihaja s Toblaškega polja in sprejema od l. Muro (potem postane plovna), obrne Donavo proti vzh., Tisa pa zopet proti j. Le-ta dobiva vse večje dotoke od l.

strani, z erdeljskega višavja: Samos (sámoš), Kőrös (kőrös, Kriš) in Maros (mároš, Moriš). Sava (d. dotoki Kolpa, Una, Vrbas, Bosna in Drina) obrne Donavo zopet proti vzh. Na d. sprejema v srednjem toku še (dolenjo) Morávo, ki prihaja iz Stare Srbije. Najdaljša soteska je Kazan, in konec nje so brzice pri Železnih vratih; toda ta del struge je sedaj urejen.

Dolenji tok se obrne za malo časa proti j., potem pa proti vzh.; prav blizu morja proti s., potem pa zopet proti vzh. V počasnem toku se vali okoli Vlaške nižine, ki je ob reki močvirnata; zato tam ni večjih mest. Šele ob poslednjem donavskem kolenu se nahaja važno tržišče Galác, a na desnem višjem bregu je več mest, ki so bila nekdanj turške trdnjave. V tem predelu pritekajo Donavi od d. Isker, od l. pa iz Karpatov Olta (Áluta), Seret in Prut. Kmalu po pritoku Prutovem se začne Donava deliti na panoge, izmed katerih je najvažnejša srednja, Súlina, ker jo vedno čistijo za velike ladje. Dolenja Donava je mednarodna, in plovitev po njej nadzoruje posebno poverjenstvo evropskih velevlasti.

Nemško cesarstvo.

(540.500 km², 53 milj. pr.).

Nemška je sestavljena (po ustavi iz l. 1871.) iz šestindvajset samostalnih držav (kraljevin, velikih vojvodin, vojvodin, kneževin, treh mestnih republik in ene «državne dežele»). Inozemstvu se kažejo kot enotna država, pa tudi v notranji upravi imajo mnogo skupnega, n. pr. vojaštvo, carinstvo, denarstvo in nekaj pravosodja. Voditeljica te države je Pruska, in vsakokratni pruski kralj je ob enem tudi «nemški cesar», ki zapoveduje celi nemški vojski. — Najgostejše je prebivavstvo v obrtnih predelih južnozahodne Nemške. Poprek pride 97 ljudi na vsak km².

Nemško cesarstvo je večinoma celinska država, ker je obala Severnega morja kratka, a baltska obala je le malo razvita. Zlasti Gorenja (Južna) Nemška je popolnoma celinska, kar se hitro spozna tudi po podnebjju. Samo zahodni del Dolenje Nemške ima namorsko podnebje. Vendar ni veliko razločka v toplini, ker severnejši kraji leže nižje, južnejši pa višje. Najmrzlejše je podnebje na Švabsko-bavarski planoti, najtoplejše pa ob Renu in njegovih stranskih dolinah, ki so zavarovane proti mrzlim vetrovom.

Podnebje je torej ugodno poljedelstvu, katero goje povsod zelo marljivo in previdno. Skoraj polovico površja obsegajo njive, in

skoraj polovica prebivavstva se bavi s poljedelstvom. Žita in sadja pridelujejo obilo, in izvrstno vino uspeva ob srednjem Renu in ob Mozeli. Tudi sladkorne pese in tobaka pridelujejo mnogo. Četrtno države pokrivajo gozdi: na podnožju gora ter ob Havoli in Sprevi bukove in hrastovje, po gorah in jezerskih ploščah pa jelovje. Manj pridna je živinoreja, vendar goje izvrstne konje po Severni Nemški, goveda po grezetinah in alpskih deželah, ovce pa na Saskem, Šleskem in po pustinskih predelih.

Nemška je bogata z rudninami, zlasti s premogom (ob Renu, na Saskem in Šleskem), in že zgodaj so bili Nemci izvrstni rudarji. Okoli rudnikov so tudi najvažnejši obrtni predeli, zlasti po severnih obronkih Nemškega sredogorja, pa tudi po nižini, v severni Alsaciji in ob Neckarju. Najbolj cvete železna, volnena in bombaževa obrtnost. Obilo surovin in obrtnih izdelkov povzdiguje tudi trgovino, katero pospešujejo plovne reke, prekopi, železnice in lega ob morju. Svetovni trgovinski mesti sta Hamburg in Bremen, katerih ladje plovejo po vseh morjih in prinašajo blago iz vseh prekmorskih krajev. Mnogo manj imenitne pa so luke ob Baltskem morju (Stettin in Gdansko). Iz nemških naselbin v Afriki in Avstraliji dovažajo slonovo kost, začimbe in kavo.

Večina prebivavcev je nemška. Nemci se po narečju dele v Gorenje ali Južne (Švabi, Bavarci, Franki in Gorenji Sasi) ter Dolenje ali Severne (Dolenji Sasi in Friesi). Književni jezik je že od nekdanj gorenjenemški (hochdeutsch). Poleg Nemcev je pa še 4 milj. Slovanov (Poljakov in Lužičanov), potem nekaj malo Dancev, Francozov in Židov. Po veri je skoraj dve tretjini protestantov in le dobro tretjino katoličanov. Protestanti bivajo zlasti po Severni Nemški, pa tudi na Württemberškem in v Srednjem Frankovskem; katoličani pa so večinoma po Južni Nemški, pa tudi v Porenski, na Westfalskem in Poznanjskem.

Kraljevina Pruska (348.000 km² in 32 milj. pr.). Pruska (imenovana po Prusih, ponemčenih sorodnikih današnjih Litovcev) je največja nemška država ter obsega skoraj vso Severnonemško nižino in velik del Nemškega sredogorja. Njeno središče je Braniborska krajina, a vladajoča rodovina Hohenzollern je švabskega rodu ter je pokrajino Prusko dobila šele v sedemnajstem stoletju. Zelo se je pomnožila Pruska šele l. 1866. Razdeljena je na 14 pokrajin; Berlin je pokrajina zase.

1.) **Vzhodna Pruska** (Ostpreußen), onostran Visle, je malo rodovitna, polna jezer, redko naseljena, z ostrim podnebjem; razvita pa je nje konjereja. Kraljevec (Königsberg, 176.000 pr.) je važno

tržišče (jantar); utrjena luka in vseučilišče. Tukaj kronajo pruske kralje. Tilža (Tilsit) ob Nėmnu.

2.) **Zahodna Pruska** (Westpreußen), ob dolnji Visli, je rodovitna, toda, kadar se led taja, jo poplavlja reka; zato stoje mesta večinoma na robu jezerske plošče. Tretjina prebivavcev govori poljski. Gdansko (Danzig, 120.000 pr.) je važna luka za izvoz žita in lesa s Poljskega na Švedsko in Rusko. Mesto je starinski zidano in močno utrjeno. Torunj (Thorn; Koprnik!), trdnjava; Elblog (Elbing), cvetoče obrtno mesto ob Nogatu.

3.) **Poznanjsko** (Posen), nižina ob Varti in Noteču, deloma prav rodovitna. Poprej je spadalo h kraljevini Poljski, in še sedaj govori več nego polovica prebivavcev poljski. Poznanj (Posen), trdnjava proti Rusiji; Gnezdno (Gnesen), staro gl. m.

4.) **Šleska** (Schlesien), ob gorenji Odri, je bogata in gosto naseljena. Poleg izvrstnega poljedelstva in ovčarstva ima mnogo pre-moga (zlasti blizu avstrijske meje), potem železa in kositra; zato je tudi zelo obrtna dežela. V Gorenji Šleski biva mnogo Poljakov. Vratislav (Breslau, 374.000 pr.), imenitno tržišče ob razkrižju cest; vseučilišče. Ratibor, tu se začinja plovitev po Odri; Legnica (Liegnitz); Zgorzelice (zgorželice, Görlitz), tvornice za volnino. Prebivavci na podnožju Sudetov se sploh močno pečajo s platnarstvom in tkanjem volne in bombaža.

5.) **Braniborska** krajina (Mark Brandenburg), večinoma ob Havoli in Sprevi, se razprostira od Labe do Odre. Peščena tla so večinoma nerodovitna in z borovci porastena. Ob gorenji Sprevi bivajo slovanski Lužičani. Sredi dežele stoji Berlin (1,700.000 pr.), gl. m. Pruske in Nemške; lepo zidano. V tem stoletju je neizrečeno naraslo, ker se tod križajo trgovinski potje (11 železnic). Oddaljeno je enakomerno od Labe in Odre in z obema zvezano po prekopih, tako da se blago lahko po ceni dovažā. Berlin ima največje nemško vseučilišče, veliko trgovino in obrtnost (stroji, galanterije, porcelan). Potsdam je druga prestolnica. Staro gl. m. Branibor (Brandenburg) med havolskimi jezери; Spandau (Spandov), trdnjava; Frankfurt na Odri, veliki senjmi.

6.) **Pomorjansko** (Pommern) ob Odri in Baltskem morju. Vzhodno od Odre je dežela peščena, posajena z borovci, a ima pridno ovčarstvo. Stettin (Štetin, 140.000 pr.) je najvažnejše tržišče ob Baltskem morju in luka za Berlin. Strålsund, luka za izvoz na Švedsko. Otok Rügen (Rujana) je rodoviten in ima snežnobelo krednato obalo; slovanske starine.

7.) **Saska** (Sachsen) obsega vzhodni del Harza in Turinškega lesa pa nižino ob Labi in Saali. Med to pokrajino se nahaja mnogo manjših držav. Magdeburg (Devin, 215.000 pr.) stoji tam, kjer je zložen prehod čez Labo in vodi cesta ob Nemškem sredogorju proti vzh.; važno tržišče in obrtno mesto. Wittenberg, zibelka reformacije; Halberstadt, starinsko mesto; Halle (116.000 pr.), vseučilišče in stare solarnice; Mühlhausen, tkalstvo; Erfurt, glavni kraj Turinškega (vrtnarstvo).

8.) **Schleswig-Holstein** se razprostira po južnem delu Jütlanda. Do l. 1864. je bila ta pokrajina še danska, toda Danci bivajo le na s. Bolj pristopna je obala Baltskega morja, ker je tam mnogo globokih in dolgih zajed; obala Severnega morja je zelo plitka. Altona (150.000 pr.) meji ob Hamburg, trgovinsko in obrtno mesto; Kiel, prva vojna luka (Severno-vzhodnomorski prekop), vseučilišče, ribištvo; Schleswig, blizu njega grad Gottorp.

9.) **Hannover** (do l. 1866. kraljevina) obsega zahodni del Harza pa grezetine in pustinje med Wesero in Labo, ki so zelo redko naseljene. Hannover (210.000 pr.), lepo in prijazno mesto, obrtnost, politehnika; Göttingen, staro, imenitno vseučilišče; Münden ob stočju Fulde in Werre; Lüneburg sredi pustinje je bilo nekdanje imenitno tržišče; Wilhelmshaven, vojna luka ob Jadskem zalivu.

10.) **Westfalen** med Renskim skrilavim gorovjem in Teutoburškim lesom. Münster, staro škofijsko mesto v žitorodnem predelu; Paderborn, starinsko mesto; Bielefeld, platnarstvo; Dortmund sredi obširnih železnikov in premogovnikov; Bochum, jeklene livarnice.

11.) **Porenska** (Rheinprovinz ali Rheinland) obsega Kölnsko kotlino in večino skrilavega gorovja na obeh straneh Rena. Visočine so nerodovitne, a doline pregosto naseljene, tako da ima dežela več nego osem mest s 50.000 prebivavci. Obrtnost je zlasti živahna na vzhodni strani Rena, v dolinah d. dotokov Wupper, Ruhr in Lippe, ker je tam mnogo premoga, železa in gonilne sile. Köln (320.000 pr.), že od Rimljanov utemeljeno mesto (Colonia Agrippina); do semkaj lahko prispejo manjše morske ladje; mesto ima mnogo srednjeveških stavb, imenitno stolnico, trdnjavo, trgovino in obrtnost («eau de Cologne»). Koblenz; Trier (tríjer, Augusta Treverorum), rimski spomeniki in vinarstvo; Aachen (110.000 pr.), toplice in suknarstvo; tu so kronali nemške kralje do šestnajstega stoletja. V obrtnem predelu stoji na tesnem dvomesto Elberfeld-Barmen (266.000 pr.), s svilarstvom, platnarstvom in bombažarstvom; Sólingen izdeluje

kovinske predmete; Essen, Kruppove livarnice; Düsseldorf (176.000 pr.), trgovina, slikarska šola; Krefeld, središče nemškega svilarstva.

12.) **Hessen-Nassau** obsega južnovzhodni del Porenskega skrilavega gorovja in hessensko gričevje ob Fuldi. Cassel je bil do l. 1866. sedež izbornega kneza. Fulda, star samostan. Wiesbaden (krasno mesto, obdano z vrtovi), Ems in Homburg so imenitna kopališča. Frankfurt na Mainu (230.000 pr.) je bilo poprej samostalno mesto, kjer so volili in kronali nemške kralje od šestnajstega stoletja dalje; živahna trgovina in mnogo denarnih zavodov.

13.) **Hohenzollern**, dedna dežela vladajoče rodovine, leži ob gorenji Donavi in Neckarju, popolnoma oklenjena od Württemberske in Badenske. Sigmaringen in prenovljeni rodni grad Hohenzollern.

Kraljevina Saska je po številu prebivavstva tretja država ter obsega severne obronke Krušnih in Lužičkih gora in pa pred njimi ležečo nižino. Dežela je marljivo obdelana in ima razvito ovčarstvo; a več nego polovica marljivih prebivavcev se redi z rudarstvom (zlato, kositer, železo) ter z obrtnostjo (platno, volnina in bombaževina). Prebivavstvo ni nikjer drugod na Nemškem gostejše (253 na km²). Gl. m. Dresden (Draždane, 336.000 pr.) na obeh straneh Labe tam, kjer stopi izmed gorovja; zato ima lepo lego, pa tudi lepe zgradbe in umetniške zaklade, zato mu pravijo «nemška Florenca». Največje mesto je Leipzig (Lipsko, 400.000 pr.) ob križišču cest, zato ima veliko trgovino (tri velike senjme, katere obiskujejo zlasti vzhodnoevropski trgovci); glavno skladišče za kožuhovino, središče nemškega knjigotrštva. Bitka l. 1813. Jurij Šubic. Chemnitz (Kamenice, 160.000 pr.), glavni sedež bombaževe obrtnosti na Nemškem. Zwickau (Cvikov) ima velike železne samokove, Meissen (Mišenj) pa najstarejšo tvornico za porcelan v Evropi. Okoli Budišina (Bautzen) bivajo Gorenji Lužičani.

Turinške države. Ob obeh straneh Turinškega lesa (krasno bukove) ter v porečju Saale in Werre je osem majhnih držav, ki so sestavljena vsaka iz dveh ali še več kosov; zato nimajo velikih mest. Prebivavci so marljivi poljedelci. *a)* Velika vojvodina Sachsen-Weimar: Weimar, «nemške Atene» (Goethe, Schiller, Herder, Wieland); Jena, vseučilišče; grad Wartburg pri Eisenachu (pesniška vojna, Lutrov prevod Svetega pisma). *b)* Vojvodina Sachsen-Koburg-Gotha: Gotha, prestolnica, stoji krasno na severni, še lepše pa Koburg na južni strani Turinškega lesa. *c)* Vojvodina

Sachsen-Altenburg: Altenburg. *d)* Vojvodina Sachsen-Meiningen: Meiningen. *e)* Dve kneževini Schwarzburški: Rudolstadt in Sondershausen. *f)* Dve kneževini Reuß: R. starejše vrste, gl. m. Greiz z mnogimi tovarnami — in R. mlajše vrste, gl. m. Gera, zelo obrtno mesto.

Države ob Harzu in Weserskem gorovju. *a)* Vojvodina Braunschweig (Brunšvik) med Wesero in Allero: Braunschweig. *b)* Vojvodina Anhalt sega od Harza do Labe (še črez) in Saale: Dessau. *c)* Dve kneževini Lippe ob kolenu Wesere. *d)* Kneževina Waldeck zahodno od Cassla.

Države v nižini. *a)* Dve veliki vojvodini Mecklenburški: Schwerin in Strelitz. Dežela obsega nekaj peščene plošče, na s. pa rodovitno žitno polje. Prebivavci so bili nekdaj Slovani. *b)* Mestna republika (nekdaj svobodno mesto in sedež trgovinske družbe Hansa) Lübeck (Ljubek) ob Travi; trguje še vedno marljivo s Švedsko in Rusko. *c)* Mestna republika Hamburg (625.000 pr.), 90 km nad izlivom Labe, dokoder prihajajo lahko največje morske ladje; ima mnogo tolmunov, kjer blago nakladajo in razkladajo; prvo tržišče na evropski celine. Zimska luka je v Cuxhavnu. *d)* Mestna republika Bremen (142.000 pr.), drugo tržišče na Nemškem in glavna luka za izselnike; uvaža tobak in ameriški petrolej. Sedaj je Wesera s peskom napolnjena, da velike ladje ne morejo do mesta; zato ima predluko Bremerhaven. *e)* Velika vojvodina Oldenburška med Wesero, Emso in Severnim morjem; izvrstne grezetine. Oldenburg.

Južnonemške države.

Kraljevina Bavarska, po velikosti druga država nemška (76.000 km², tolika kakor Češka in Moravska skupaj, a le 5·8 milj. pr.). Glavni del obsega Švabsko-bavarsko planoto od Illere do avstrijske meje in pa porečje gorenjega in srednjega Maina. Manjši zahodni del, Porenski Palatinat (Pfalz ali Rheinbaiern), leži v Gorenjerenski nižini (na l. bregu Rena in ob Hardtu). Dežela je večinoma poljedelska, v predgorju pa rede živino ter kopljejo rudo (železo, premog, sol). Obrtnost je le v Monakovem bolj razvita (pivo-varstvo, optiško orodje). Rodovina Wittelsbach vlada deželo že od dvanajstega stoletja.

V Podonavju so okraji: Stara Bavarska, Švabsko in Gorenji Palatinat (Oberpfalz). Gl. m. München (Monakovo, 410.000 pr.) ob Isari na malo plodoviti in pusti planoti, le pogled

na Alpe je lep. Po prizadevanju vladarjev je sedaj izmed najlepših in najimenitnejših mest v Evropi; ima monumentalne zgradbe in umetniške zaklade, vseučilišče in imenitne slikarske šole. Glede umetnosti in znanosti se lahko meri z Berlinom; umetniška obrtnost cvete zelo. Na podnožju Alp: Oberammergau (pasijonske igre), Reichenhall (solarnice) in Berchtesgaden (rezbarstvo). Augsburg je bil konec srednjega veka zelo živahno tržišče ter je posredoval med Benetkami in Severno Nemško; šele v našem stoletju je zaostal za Monakovim. Južno od mesta je bila bitka l. 955. Na s. je pri Donauwörthu prehod črez Donavo, in zato so tam imenitna bojišča (Nördlingen). Lindau stoji na otoku v Bodenskem jezeru. Regensburg (Rezn, Ratisbona) je že staro rimsko mesto; v srednjem veku je imelo donavsko trgovino v svoji oblasti, sedaj pa je bolj obrtno mesto. Malo bolj proti vzh. stoji Walhalla, mramorna palača s kipi imenitnih Nemcev. Passau na stočiču Inna in Donave, staro škofijsko mesto.

V Pomainju so okraji: Gorenje Frankovsko (malo rodovitna, gorata dežela), Srednje Frankovsko (ob Radnici) in Spodnje Frankovsko (blago podnebje, vinarstvo). Dolina plovnega Maina je zelo obljudena, in zato stoji tam mnogo starodavnih mest: Baireuth (Wagner!); Bamberg, staro škofijsko mesto; Würzburg, vseučilišče in vinarstvo; Kissingen, kopališče. Skoz Srednje Frankovsko vodijo važni prehodi med Južno in Severno Nemško. Nürnberg (Norimberk, 162.000 pr.), poprej svobodno mesto; ima mnogo monumentalnih zgradb. V srednjem veku je bilo in je sedaj zopet prvo trgovinsko in obrtno mesto bavarsko; izdeluje zlasti «norimberško drobnino» (igračice, gumbe, igle, svinčnike, medenino). Fürth ima enako obrtnost. Hof, tvorniško mesto.

Porenski Palatinat (Pfalz ali Rheinbaiern) je najmanjše okrožje, a zaradi rodovitnosti je najgostejše naseljeno. Poleg vinarstva ima tudi cvetočo obrtnost, ker se zahodni del že naslanja na velike premogovnike ob Saari. V Palatinatu je mnogo zgodovinsko imenitnih krajev: Speier (Spira), imenitno državno mesto, kjer so pokopavali nemške cesarje. Kaiserslautern, palača Friderika Rdečebradca; Janez Šubic. Ludwigshafen, napreduje zelo hitro.

Kraljevina Württemberška ob gorenjem Neckarju in gorenji Donavi do Bodenskega jezera. Na Švabskem Juri je zemlja nerodovitna, in redko naseljeni prebivavci se bavijo z obrtnostjo. Ob Neckarju so pa najlepší in najrodovitnejši predeli Nemške; poljedelstvo, sadjarstvo in vinarstvo je zelo razvito, zato je tudi omika

med Švabi močno napredovala. Tu stoji glavno mesto Stuttgart (160.000 pr.), lepo mesto sredi gozdičev in vinskih goric; ima veliko obrtnost in razvito knjigotrštvo. Tübingen (Tubinga), vseučilišče (Primož Trubar!). Heilbronn, kopališče in obrtno mesto. Ulm ob važnem prehodu čez Donavo, je imel v srednjem veku veliko trgovino; trdnjava, gotiška stolnica.

Velika vojvodina Badenska obsega desno stran Gorenjerenske nižine od Bodenskega jezera do Maina in pa večino Schwarzwalda. Severni del nižine in predgričje Schwarzwalda sta zelo rodovitna (žito, vino, sadje, hmelj, tobak), gorovje pa daje mnogo lesa in drv, ki se splavijo po Renu do izliva; tako se preskrbi Nizozemska zlasti z lesom za ladje. Gl. m. Karlsruhe je bilo ustanovljeno šele l. 1715. in je sezidano v podobi pahljače; imenitna politehnika. Heidelberg, lepo ležeče vseučiliško mesto; ima slikovite razvaline krasne palače palatinskih izbornikov. Mannheim je čisto novo in pravilno sezidano mesto (največje v deželi) ob križišču cest, kjer se začinja velika plovitev po Renu; tudi obrtnost je cvetoča. Baden (Baden-Baden) v lepi gozdnati dolini, imenitno kopališče (najbolj obiskovano v Evropi). Freiburg (im Breisgau) ima katoliško vseučilišče, katero so ustanovili Habsburžani. Konstanz ob južni obali Bodenskega jezera (Hus † 1415. l.).

Velika vojvodina Hessenska sestoji iz dveh delov, katera loči ozka okolica pruskega Frankfurta. Razprostira se po Odenwaldu, po najsevernejšem delu rodovitne Gorenjerenske nižine (na obeh straneh reke) in po Vogelsbergu. Gl. m. Darmstadt na severnem podnožju Odenwalda. Mainz nasproti Mainovemu izlivu, največje mesto; važna trdnjava, že ob rimskem času (castellum Mogontiacum) kakor Straßburg in Köln; tu je ustanovil sv. Bonifacij sedež prvega nadškofa za vso Nemško. Worms, starinsko mesto, ki obuja zgodovinske spomine. Gießen, vseučilišče na Lahni.

Državna dežela Alsacija-Lotaringija (Reichsland Elsass-Lothringen, fr. Alsace-Lorraine [alsás-lorán], do l. 1871. francoska; s posebnim namestnikom) se razprostira po zahodnem delu Gorenjerenske nižine ter od Vogeov do Ardenov in Hardta. Alsacija je rodovitna in vinorodna, pa tudi obrtna dežela; nasprotno pa ima Lotariška planota ostro podnebje, prideluje pa nekaj železa in soli. Gl. m. Straßburg (136.000 pr.) je uro od Rena ob veliki prometni cesti, ki veže Pariz z Dunajem, trdnjava, križišče več železnic in prekopov, zato ima živahno trgovino; vseučilišče in gotiška stolnica. Mühlhausen in Kolmar, obrtni mesti (bombaževina). Metz, staro škofijsko mesto, mejna trdnjava. — V južnozahodni Lotaringiji bivajo Francozi.

Švicarska republika.

(41.400 km², 3 milj. pr.)

Švica ima zelo dobre prirodne meje, zato je tudi ohranila svojo samostalnost med evropskimi velevlastmi. Razprostira se po visoki planoti od Lemanskega (Genfskega) do Bodenskega jezera in Rena in pa od Jure (na s.-zah.) do Alp na j. Le onostran Sv. Gotharda sega meja daleč proti j. v dolino Ticina in kotlino Luganskega jezera. Švicarska planota je zelo rodovitna, skoraj povsod uspeva vino.

Sicer pa je Švica najbolj gorata država v Evropi. Vodovja ima obilo, zlasti mnogo jezer. Podnebje je zelo različno po nadmorski višini. V dolinah na južni strani Alp, ki so proti j. odprte, je podnebje popolnoma blago, italijansko; čim višje pa se vzpenjaš, tem ostrejšje je, tako da je na temenu Alp podobno že polarnemu. Vkljub temu je Švica gosteje naseljena nego n. pr. Tirolsko ali Salzburgsko. Seveda so planinski predeli tudi v Švici redko naseljeni, tem gosteje pa obrtni kraji. Velika večina prebivavcev je Nemcev ($\frac{7}{10}$), potem Francozov na zah. (okoli $\frac{2}{10}$) in Italijanov ter Retoromanov (Ladincev), na j. ($\frac{1}{10}$). Po veri so večinoma protestanti v nižini ($\frac{3}{5}$), katoličani pa v gorah ($\frac{2}{5}$). Švicarji so zelo marljivi obrtniki (zlasti Francozi) in trgovci. Mnogi Švicarji si zaslužijo lep denar po svetu, potem se pa vrnejo v domovino. Z j.-zah. izvažajo ure in nakraske, s s.-zah. tkanine, iz planinskih predelov pa živalske pridelke, zlasti sir. Mnogo denarja prineso tudi tujci v deželo, ki jo silno radi obiskujejo zaradi prirodnih lepot. Skoz Švico vodijo tudi važne prometne ceste, n. pr. iz Nizozemske, zahodne in srednje Nemške v Italijo (Sv. Gothard!).

Švica je zvezna republika, sestavljena iz 22 kantonov (posameznih držav), kateri imajo svoje posebne zakone za notranje stvari (upravo, sodstvo, šolstvo), za skupne potrebe pa imajo »zvezno vlado« v Bernu.

Francoska Švica. Genève (dženáf, n. Genf, 80.000 pr.) je najlepše švicarsko mesto v krasnem predelu z milim podnebjem, zato se mudi tam vedno mnogo tujcev; † cesarica Elizabeta. Duševno središče Francozov («protestantski Pariz», vseučilišče); velikanski urarski obrt. Na krasnem severnem obrežju z bujnim rastlinstvom je mnogo zimovišč za tujce, najiminenitnejše Lausanne (losán). Kanton Neuchâtel® (nőšatelj, Neuenburg) izdeluje ure, zlasti v mestu La Chaux de Fonds (la šò dŕ fò), nakraske, matematiško in fizikalno orodje. Kanton Wallis, fr. le Valais (lŕ valá), ob gorenjem Rodanu, je v spodnjem delu francoski, v gorenjem pa nemški.

Nemška Švica. Največji kanton je Bern z istoimenskim gl. m. (48.000 pr.), lep, toda tih kraj. Blizu je krasno Bernsko gorovje. V kantonu Aargau se vidijo razvaline grada Habsburg. Basel (st. Basilia, 88.000 pr.), edino mesto, ki je na obeh straneh Rena sezidano; najbogatejše tržišče v Švici. Schaffhausen stoji izven prirodnih mej Švice na desnem bregu Rena (imenitni sláp, ki ustavlja plovitev). Zürich (st. Túrícum, 150.000 pr.), najvažnejše in največje mesto v Švici, ima velike tvornice (za svilenino) in učilišča (vseučilišče, politehniko), pa tudi živahno trgovino (tu se pravzaprav začinja Gothardska železnica). St. Gallen z istoimenskim obrtnim mestom, ki je nastalo v sedmem stoletju okoli stare imenitne benediktinske opatije. Glarus južno od Walenskega jezera, obrtno mesto, čeravno je že med gorami.

Schwyz, Uri in Unterwalden so «prvotni» (Urcantone) in z Luzernom vred četveri «gozdni kantoni» (Waldstätten), ki so prvi zasnovali «švicarsko zvezo»; ime kantona Schwyz je postalo ime cele države. Okoli Vierwaldstättskega jezera kažejo kraje, kjer so se baje godili važni prizori, ko so se borili Švicarji za svojo svobodo. Sredi jezer se vzdiguje Rigi z imenitnim razgledom. Nanj in takisto na skalnati Pilat vodita zobokolni železnici, a mnogo lahkih parnikov se vozi po jezeru do raznih letovišč. Luzern je središče vnanjega prometa.

Italijanska in retoromanska (ladinska) Švica. Ob povirju Rena in Inna se razprostira veliki kanton Grigioni (gridžóni), n. Graubünden, ki ima večinoma romansko prebivavstvo. Gl. m. Chur odpira pot h glavnim alpskim prehodom. Ticino, n. Tessin, obsega dolino Ticina in stranske doline od Sv. Gotharda pa do Padske nižine. Prebivavci, podnebje in pridelki so kakor v Italiji. Bellinzona ob Ticinu. Lugano, ima krasno lego ob istoimenskem jezeru.

Na vzhodnem bregu Rena, nasproti St. Gallnu, leži mala samostalna in ustavna **kneževina Lichtenstein**, ki je v carinski zvezi z Avstro-Ogrsko ter ima avstrijski denar.

Kraljevina Belgija.

(29.500 km², 6·4 milj. pr.)

Južnozahodni del te države je pokrit z Ardeni, severnozahodni del pa pripada Dolenjerenski nižini, ki je marljivo obdelana. Obala je malo pristopna in nima dobrih luk; le Skalda veže deželo z morjem. Ardenske visočine so malo rodovitne, pa imajo vendar na severnem

obronku velike zaklade premoga in železa; zato spada mala država med prve obrtne dežele na svetu (kovinska obrtnost vsake vrste, tkanine, platno, bombaževina, volnenina, steklenina, zlasti zrcala). Po ravnini je železniška mreža tako gosta kakor sicer nikjer drugod. Podnebje je popolnoma namorsko, vlažno. Prebivavstvo je zelo gosto naseljeno (220 na km²), šestkrat tako gosto kakor na Tirolskem. V severnem delu so Vlaemi (flāmi), ki govore dolenzenemško narečje, v južnem pa Valonci, ki govore francosko narečje; uradni jezik je francoski. Vere so vsi katoliške.

Vlaemska (flamska) Belgija. V središčni, najgosteje obljudeni deželi Brabant, sredi nižine in višavja, stoji gl. m. Brüssel, fr. Bruxelles (brüsél, 500.000 pr.). Novi, gorenji del mesta govori francoski (sedež kralja, plemstva in oblastev), starejši, spodnji del pa vlaemski (sedež obrtnosti [«brüsselske čipke»] in trgovine). Na vzhodu je vseučiliško mesto Löwen, fr. Louvain (luvā), na jugu pa bojišče Waterloo. Antwerpen, fr. Anvers (avār, 260.000 pr.), prvo tržišče v državi, ker o plimi prihajajo morske ladje celo do mesta, ki preskrbuje s surovinami ne le vso Belgijo nego deloma tudi mesta v Porenski. Glede prekmorskega prometa je dosegel Antwerpen celo Hamburg; prva belgijska trdnjava. V Flandriji (zahodnem delu Belgije) stojita Gent, fr. Gand (ga, 165.000 pr.) in Brügge, fr. Bruges (brūž), ki sta bila že v srednjem veku veliki mesti in središči obrtnosti; Gent je še sedaj najvažnejše tvorniško mesto, Brügge pa si prizadeva po prekopu dobiti zvezo z morjem, ki je bila že nekdanj. Ostende, imenitno morsko kopališče.

Valonska Belgija. V Hennegauu, fr. le Hainaut (l^h, ānô), blizu francoske meje so tako veliki premogovniki, da dajejo več oglja nego francoski, in zato sloni ob njih deloma tudi francoska obrtnost. Tu je železniška mreža najgostejša, mesto stoji pri mestu, in med njimi je tudi več trdnjav. Največ premogovnikov je med mestoma Mons (mō, vlaemski Bergen) in Charleroi (šarlrōá), zato je tam prebivavstvo tudi najgostejše. Namur (namúr) ob izlivu Sambre v Mozo odpira dve poti na Francosko. Liége (ljéž), n. Lüttich (157.000 pr.), ima velikansko kovinsko obrtnost (orožje), vseučilišče. Seraing (s^hrā) izdeluje stroje, Verviers (vervjé) pa sukno. Spa, imenitno kopališče (jeklenice). Bouillon (bujó), rojstni kraj Bogomira Bouillonskega.

Velika vojvodina Luxemburška je izza l. 1890. samostalna država z nemškim (katoliškim) prebivavstvom. Gl. m. Luxemburg, fr. Luxembourg (lüksabûr).

Kraljevina Nizozemska ali Holland.

(33.000 km², 4·8 milj. pr.)

Ta država je popolnoma ravna in leži v zahodnem delu Severno-nemške nižine. Obala je zelo razvita in ima mnogo otokov, deloma takih, katere so nanese reke, deloma pa takih, katere je morje od celine odtrgalo. Četrtnina površja leži pod navadno morsko gladino, zato je ob obali vse polno sipin in nasipov, ki branijo deželo morskih poplav; brezštevlni prekopi z zatvornicami pa odvajajo nepotrebno vodo in služijo tudi prometu. Kamenja ni videti nikjer; zemlja je večinoma plodovita grezeta, le severnovzhodni predeli so močvirni in puščobni. Vode se odtekajo večinoma po mnogih panogah Rena. Podnebje je popolnoma namorsko, zelo vlažno in megleno. Prebivavci so protestantovski Nemci (Friesi in Vlaemi [flâmi]); ustvarili so si svoj književni jezik (hollandski, ki je soroden doljenemškim narečjem) ter so postali tako samosvoj narod. Zaradi lege ob morju in plovnih rekah so že od nekdanj izvrstni mornarji ter so ustanovili mnogo naselbin po vseh delih sveta. Njih najvažnejše posestvo je v Vzhodni Indiji (Java), dočim so se južnoafriške naselbine že odcepile. Trgovina in rodovitnost zemlje sta zelo povzdignili blagovitost Nizozemcev.

Ob zahodni obali je pravi Holland, najbolj obdelani in obljudeni predel z najbogatejšimi mesti. Prestolno m. Haag (skrajšano iz s'Gravenhage, t. j. grofov ograd, 185.000 pr.) je zelo lepo; blizu je morsko kopališče Scheveningen (shefeningen). Rotterdam (280.000 pr.), drugo tržišče in prava renska luka, ki izvažata les celo iz Južne Nemške. Ob neki panogi Zuiderskega (zójder-) morja, ki jo imenujejo Ij ali Y (aj), stoji največje in gl. m.* Amsterdam (456.000 pr.), sezidano na kolih kakor Benetke; ima nad 100 prekopov, čez katere vodi 300 mostov, in več ladjišč. A. je izmed prvih trgovinskih mest na svetu (tekmuje s Hamburgom) ter uvažata kavo, tobak in dragulje (demantne brusilnice). Groningen (hróningen) med Friesi. Utrecht (útreht), tržišče. V Limburgu Maastricht, obrtno mesto.

---

* Svobodoljubni Nizozemci niso hoteli postaviti sedeža svoji vladi v zaprtem, utrjenem mestu, nego na odprtem kraju; v Amsterdamu nima niti deželna vlada svojega sedeža.

Severna Evropa.

Severna Evropa obsega veliki Skandinavski polotok, na katerega se naslanja še polotok Kôla. Z njima je v tesni zvezi tudi Finska jezerska plošča. Politiški pa spadata Kola in Finska k Ruski, torej k vzhodni Evropi. Prehod od srednje k severni Evropi posreduje polotok Jütland.

Kraljevina Danska.

(38.300 km², 2·3 milj. pr.; s Färöerskimi otoki in z Islandom pa okoli 144.500 km² in 2·37 milj. pr.)

Danska obsega severni del polotoka Jütland, potem Danske otoke med tem polotokom in Skandinavijo, Färöersko otočje in otok Island. Jütlandski polotok je le podaljšek Severnonemškega hrpta. Vzhodna obala je višja in ima mnogo zalivov, zahodna pa je čisto ravna, ima celo vrsto sipin in je ladjam nevarna. Severni del polotoka je pretrgan (Liim-fjord [fjor]) in nehuje z rtičem Skagen. Površje je skoraj popolnoma ravno (najvišji grič je le 170 m visok), z ilovico in peskom pokrito.

Danski otoki (Seeland, Fünen, Laaland [läländ] in še mnogo manjših) so bili nekdam brez dvoma celinsko združeni z Jütlandom in Skandinavijo; pozneje se je pa zemlja usedla, medmorje med Severnim in Vzhodnim morjem se je raztrgalo, in celina se je razdrobila na otoke. Prelevi med njimi so: Sund (najbolj obiskovani prehod), Veliki Belt in Mali Belt. Na otokih gleda tupatam izmed ilovice kaka krednata skala; vobče pa so otoki rodovitni, takisto vzhodni del Jütlanda.

Podnebje je z ozirom na severno lego zelo milo in vlažno. Zato je zemlja dobro obdelana in rodi več, nego potrebujejo njeni prebivalci. Rodovitna tla rabijo za polja, travnike in pašnike. Po nekkih mestih na otokih so krasni bukovi gozdi; a Jütland ima samo na vzh. majhne ostanke gozdov, na zah. pa ga pokrivajo peščene pustinje,

Danci so Germani in spadajo k skandinavski panogi. V začetku srednjega veka so hodili ropat na Angleško in v Normandijo. Vere so skoro izključno protestantske. So pa izvrstni kmetovavci, delavni, pošteni in ljubijo svojo domovino črez vse. Razen s poljedelstvom in živinorejo se bavijo tudi z ribarstvom in mornarstvom. Ker nimajo dosti surovin, je obrtnost razvita skoraj samo v glavnem mestu. Trgovina je bila nekdam mnogo večja; sedaj trgujejo le še s Skandinavijo, Angleško in Hamburgom. Do l. 1814. je bila tudi Norveška pod dansko oblastjo.

Danska ima samo eno veliko mesto, Kjöbenhavn (köbnhavn, t. j. Kaufmannshafen, Kodanj, n. Kopenhagen, 410.000 pr.) ob Sundu, kjer so morale poprej vse ladje plačevati carino; cvetoče mesto, Thorwaldsenove zbirke. Odense na otoku Fünen, Aarhus (årūs) na Jütlandu. Nekoliko bolj oddaljen je otok Bornholm.

K Danskim spadajo: Färöerski (Ovčji) otoki, ki so skalnati in brez drevja. Zima je čudovito mila (zaradi Zalivskega toka), da je zmrzal prav redka, a vendar komaj uspevata ječmen in krompir. Zaradi pašnikov rede obilo ovac; bavijo se pa tudi s ptičjim in ribjim lovom.

Island, t. j. Eisland, je po velikosti drugi otok v Evropi (105.000 km², 70.000 pr.). Na s. in zah. je mnogo fjordov. Ves otok je pokrit s temnim vulkanskim kamenjem, in ognjeniki še sedaj močno delujejo; zlasti v južnovzhodnem delu je vse polno vulkanov, ki so izmetali iz sebe že toliko lave, da bi se iz nje lahko naredila gora, ki bi bila večja od Mont Blanca. Najstrahovitejša je Hekla (1560 m); blizu nje sta dva «geysira», ki mečeta vrelo vodo 40 do 50 m visoko. V notranjih predelih je mnogo lednikov, ki se spuščajo do obale in se ob njej lomijo. Zaradi Zalivskega toka sta južna in južnozahodna obala vedno brez leda, toda poljedelstvo ni možno; le mahovje pokriva skale. Vkljub temu ljubijo prebivavci zelo svojo domovino in se zanimajo za njeno zgodovino. Gl. m. Reykjavik.

Danci imajo svoje naselbine na zahodni strani Grönlanda. Troje male Antille (antilje) na vzhodni strani otoka Puérto Rico (Portoriko) pa so l. 1896. prodali Uniji.

Skandinavski polotok.

(773.000 km², 7 milj pr.)

Ta največji evropski polotok se drži le na s.-vzh. celinskega trupa, a na jugozahodu se razteza do Skager Raka in Kattegata (rtič Lindesnäs). Vzhodna obala meji ob zaprto morje, zahodna pa ob ocean. Poslednja je mnogo bolj razvita ter ima vse polno globoko zajedenih in razcepljenih fjordov (fjor; Hardanger, Sogne, Nord, Trondhjem [sonje, nor, trônjem]). Ob skalnatih obalah se opazujejo čudovite svetlobne izpremembe, a v ozadju fjordov vise ledniki navzdol kakor bele medvedje tace, ali pa napravljajo reke lepe slapove. Pred obalo je vse polno manjših ostrovov («skeri», n. Schären) in kleči, med katerimi se vijo zopet fjordi, tako da so zalivi in prelivni podobni labirintu.

Zahodni del polotoka je višavje, vzhodni pa nižavje. Skandinavske Alpe (dvakrat tako obsežne kakor naše) so bile nekdanj visoka planota, sestavljena iz granita in rule; razjedle pa so jih reke na

vse strani in izorale med njimi globoke doline; ostali so le široki, s snegom pokriti hrbti, katere domačini imenujejo fjelde (fjéle = poljane). To gorstvo se vzdiguje polagoma od s. proti j. (1000 do 1500 m) in ima propadne obronke tik morja. Najvišji hrbti se vzdigujejo daleč nad mejo drevja ter imajo zelo obširne snežene poljane, s katerih se spuščajo krasni ledniki celo do morja. Le borne planinske rastline, mahovi in lišaji pokrivajo te goličave, tupatam se širijo tudi razsežna barja. Prebivavci bivajo le po globokih in ozkih dolinah v raztresenih poslopjih. Na s. je najvišja gora Sulitelma (1875 m), na j. pa Gáldhöpig (Ymesfjeld [-fjel], 2560 m).

Proti vzh. se spušča gorstvo počasi in stopnjevito k Skandinavski nižini. Obala sicer nima fjordov, vendar je skalnata, in ob njej se vrste premnogi ostrovi. Radi te navpične izobrazbe teko skoraj vse skandinavske reke, imenovane «elf» (elv), proti j.-vzh. in napravljajo na kraju stopnjevin mnogo slapov. Največje so: Torneå-, Angerman-, Dal- in Klar-elf. V južnem nižavju leže jezera: Wenersko, Wettersko in Mälarsko; odtok Wenerskega se imenuje Göta-elf (jóta-). Največja norveška reka je Glommen; vse druge padajo skoraj naravnost v fjarde. Vodnatost polotoka proizvodujejo preobilne padavine; namorsko podnebje in Zalivski tok prinašata deželi premnogo vlage, zato dežuje pogostoma. Vsa zahodna obala je vedno topla in tudi po zimi brez ledu; zima je izredno mila in tudi onostran tečajnika nič hujša nego v ostrejših predelih srednje Evrope; Trondhjem (64° s. š.) ima zaradi dolgih poletnih dni še mnogo sadja in cvetlic, pri Hammerfestu (70° 40' s. š.) raste še gozdiček brez, in krompir uspeva celo do Severnega rtiča. Proti notrini pa se podnebje hitro ohladi, tako da ima Švedska že celinsko podnebje, t. j. ostro zimo, pa precej toplo poletje. Na fjeldih paso po leti živino, in gorski obronki dajejo obilo izvrstnega lesa, ki se daleč proti j. izvažajo (celo na Špansko).

Zaradi visokih gora in nerodovitnosti zemlje (Švedske je polovico neproduktivne, Norveške pa celo dve tretjini) je polotok naseljen zelo redko (9 na 1 km²). Ob Atlantskem oceanu je naseljeno le ozko primorje in posamezne doline; le južna Švedska je gostejše naseljena, ker na tamošnjih poljih pridelujejo zadosti žita. V severni Švedski se nahajajo bogati rudniki železa (Gellivara [jelivara]) in bakra, ki dajejo tako izvrstno rudo, da jo kar sirovo izvažajo na Angleško in Nemško. Glavni zaslužek pa imajo od ribištva. Vse reke in potoki imajo izvrstne losose; na južnozahodni obali love slanike, blizu Lófotskih otokov pa polenovke v velikih množicah.

Prebivavci so Skandinavci (Norvežani in Švedi). Čeravno pa so si sorodni, se vendar zelo razlikujejo med seboj. Norvežani so posebno resni, a podjetni ljudje ter neustrašeni pomorščaki. Bavijo se zlasti z ribištvom, in njih trgovinsko brodovje je v Evropi prvo za angleškim. Švedi so bolj poljedelci in rudokopi, pa se pečajo tudi z obrtom (nekateri izdelke zdaj že celo izvažajo). Švedski granit izvažajo v evropska mesta za monumentalne stavbe. Oboji so protestantovske vere in skrbne marljivo za izobrazbo naroda (potovalni učitelji!).

Švedska (450.600 km², 4·9 milj. pr.) in **Norveška** (322.300 km², 2 milj. pr.) sta popolnoma samostalni državi, pa imata od l. 1814. istega kralja, t. j. švedski kralj je tudi norveški (personalna unija). Na severni strani bivajo še ostanki prvotnih prebivavcev, t. j. Fincev ali Čuhoncev in Laponcev.

Kraljevina Švedska (Sverige [sverije]) ima le v južnem, dobro obdelanem predelu večja mesta. Gl. m. Stockholm (270.000 pr.) stoji zelo slikovito na mnogih otokih ob Mälarskem jezeru in ob prekopih, ki vodijo k morju; prvo obrtno in trgovinsko mesto. Göteborg (jäteborj, t. j. Gothenburg, 115.000 pr.), prvo tržišče; Malmö; Karlskrona, vojna luka. Úpsäla je staro prosvetno središče švedsko, ima imenitno stolnico in slavno vseučilišče, kjer hranijo Ulfilovo prestavo Sv. pisma (Codex argenteus). V severnem delu Švedske so le majhni kraji ob izlivu rek (lesene hiše). — K Švedski spada tudi Spitzberško otočje.

Kraljevina Norveška (Norge [norje]) ima le primorska mesta ob fjordih. Gl. m. Kristiânia (150.000 pr.) konec istoimenskega fjorda. Na zahodni obali Bergen (berjen, 54.000 pr.), staro trgovinsko mesto, senjmi za ribe. Trondhjem (trônjem, n. Drontheim) staro gl. m. Hammerfest, najsevernejše mestece na svetu (najdaljši dan traja dva in pol meseca).

Vzhodna Evropa.

Dočim je zahodna Evropa zelo mnogovrstna glede vodoravne in navpične izobrazbe, je vzhodna v vsakem obziru prav enolična; zato posreduje le-ta prehod k Aziji, kjer se razvijajo nižine, planote in gorstva do neizmerne velikosti. Pa ne samo površje nego tudi podnebje, prebivavstvo in politične razmere vzhodne Evrope so prav enostavne; kajti čeravno obsega več nego polovico vse naše zemlje, ima vendar samo eno velikansko državo, Rusko, in poleg nje se skoraj izgubi mala Rumunska.

Carjevina Ruska s Finsko.

(5·4 milj. km², 105 milj. pr.)*

Rusko carstvo obsega več nego polovico Evrope in je devetkrat večje nego Avstro-Ogrska. Vsa vzhodna Evropa od 43. do 70. vzporednika in od 25. do 60. poldnevnik (vzhodno od Greenwicha) je velikanska nižina, katero prekašajo le še Sibirija ter nižini ob Misisipiju in Maraňonu. Na s. jo obliva Severno Ledeno z Belim morjem, ki se zajeda z Oněškim in Dvinskim zalivom v nizko obalo. Na vzhodni strani je polotok Kanin, na zah. pa Kôla. Baltsko morje ima na vzh. Finski (Čuhonski) in Riški (Riga) zaliv. V Črno morje moli polotok Krim, ki loči (preliv Kerč) Azovsko morje od Črnega. Tudi Hvalinsko (Kaspiško) jezero je morju podobno.

Zato lahko rečemo, da Rusija meji ob štiri morja; navidoma ima torej zelo ugodno lego. Toda pomisliti je treba, da je prvo tri četrti leta, drugo pa polovico leta zamrzlo in torej nepristopno. Vrhutega sta Baltsko in Črno morje zaprti morji, in izhodi iz njiju niso v ruski oblasti. Iz Hvalinskega jezera se pa že celo nikamor ne more. Zato izkuša Rusija neprenehoma, da bi prišla do odprtih morij.

Omenjenim polotokom je podobna tudi Finska, v katero se zajedata Botniški in Finski zaliv, in katera ima drugačno obliko nego ostala Ruska; njeno površje je namreč velika granitna plošča s premnogimi jezeri. Obala je pa zelo razjedena, in spremljajo jo kakor norveško mnogi majhni ostrovi («skereri»).

Ruski otoki leže v Baltskem (Dagö, Ösel, Ålandsko otočje) in Lednem morju (Kolgujev, Vajgač in Nóvaja [Nova] zemljá). Mimo Vajgača se pride skoz Jugorski preliv v Karsko morje, ki obliva le nekaj malega evropske obale.

Kot podaljšek Nove zemlje in Vajgača se nam kaže poldnevniško pogorje Urál, vzhodna meja evropska. Delimo ga v Severni ali Pusti (do izvira Pečóre), Srednji ali Rudnati (do Jekatarinburškega prelaza) in Južni ali Gozdnati Ural. V prvem delu se vzdiguje njegov najvišji vrhunec Tólp os (1656 m), potem se pa vedno bolj širi in znižuje, tako da se ob 50. vzporedniku popolnoma izgubi v pustinjah. Odtod dalje smatramo reko Urál za prirodno mejo med Evropo in Azijo.

Ob južni meji Ruske se vlečeta pogorji Kavkaz (glej pri Aziji str. 4) in Jaila na Krimu (Romankoš, 1570 m).

* Tu prebivavstvo Kavkazije (9·7 milj.) ni všteto.

Pod. 18. Elbrus, najvišja gora v Kavkazi.

Notranja ruska nižina je kaj enolična (srednja višina znaša 160 m); še gričev ni skoraj nič, le posamezne visočine se vzdigujejo iz ravnine, n. pr. Váldaiska (Kamestik, 332 m; Pópova gorá, 351 m), ki je važno razvodje. Od Váldaiske visočine se razprostira Litovska jezerska plošča proti j.-zah. Med Dněprom in Donom se vleče proti j. Srednjeruski hrbet, ki je nizek, pa zelo širok. Še najbolj vzpet je desni breg Volge severno od Sarátova (do 350 m).

Ruska ali Sarmatska nižina prehaja na zah. v Severno-nemško, na j.-zah. v Vlaško, na j.-vzh. pa v Kaspiško nižino. Njeni deli so: 1.) Arktna nižina od 60. vzporednika do Ledenega morja; pokrita je na s. s tundrami, na j. pa z velikanskimi jelovimi gozdi. 2.) Osrednja nižina med 50°. in 60°. s. zemljep. š.; pokrita je z neizrečeno rodovitno prstjo (predel Černozem), v kateri izvrstno uspeva žito. 3.) Južni predel, večinoma pustinja; nje vzhodni del je slana Kaspiška pustinja, ki je skoraj popolnoma brez rastlinstva, na zahodni strani Dona pa Pontska pustinja, po kateri se pretaka mnogo rek; zato so tu dobro namočeni pašniki, ki zelo prijazajo živinoreji.

Ruska nižina ima premnogo rek in jezer, med katerimi so le neznatna razvodja ali jih pa včasih še nič ni, n. pr. pri Manyču. Večji del Rusije izliva svoje vode proti j. Iz notranje Rusije teko reke skoraj kakor žarki k čveterim okolišnjim morjem. V Ledeno morje se izlivajo: 1.) Pečóra, ki izvira v Srednjem Uralu; 2.) Mezénj; 3.) Severna Dviná, ki ima dve izvirnici, se izliva pri Arhángelsku; 4.) Onéga.

V Baltsko morje teko: 1.) Nevá, kratka, toda zelo vodnata reka (Rusom je sveta), ki odvajava vodovje obeh največjih evropskih sladkovodnih jezer: Ládóškega (skoraj tako veliko kakor Dolenja Avstrija) in Onéškega (za polovico manjše); tudi Pejpuško jezero pošilja svoje vode v Finski zaliv; 2.) Zahodna Dviná (Düna) prihaja z Váldaiske višine in se izliva v Riški zaliv; 3.) Némen (Memel); 4.) Visla (Weichsel) izvira v Karpatih, dobiva na Poljskem dotok Bug in ima deltast izliv.

V Črno morje se izlivajo: 1.) Dněstr, izvira v Karpatih in teče z njimi vzporedno proti j.-vzh.; 2.) Bug; 3.) Dněpr, po velikosti tretja reka v Evropi, izvira južno od Volge, napravlja brzice (Porogi = pragovi) ob 35. poldnevniku in ima plimujoče ustje; 4.) Don, z Doncem, ima Dněpru podoben tok in se izliva v Azovsko morje.

V Kaspiško jezero teče glavna reka ruska, Volga, največji evropski veletok (3200 km). Izvira na Váldaiski višini, teče proti

vzh. in j., naposled pa proti j.-vzh. in ima deltast izliv. Od d. strani dobiva Oko z Moskvo, od l. pa Kamo. Mejna reka Urál izvira v istoimenskem pogorju.

Ruske reke so prav vodnate in teko zelo počasi, ker je njih izvir le malo višji od izliva, zato pa prav lahko plove po njih; toda po zimi zamrznejo, in njih led napravlja spomladi mnogo škode. Preden so dodelali železnice, so bile reke edini prometni potje, in še sedaj je na Ruskem plovitev po rekah mnogo važnejša nego po drugih evropskih državah, zlasti na Volgi med Kazánjem in Novgorodom. Sedaj je tudi železniška mreža zelo popolnjena (32.000 km). Iz St. Peterburga v Moskvo je 600 km, v Odeso pa 2310 km. Tudi prekopov je mnogo; najjemenitnejši je tisti, ki vodi iz Zahodne Dvine v Berezino in Dněpr.

Ruska je celinska država tudi glede podnebja. Ker je večina države od morja oddaljena in nima vzporedniških pogorij, zato pihajo mrzli vetrovi brez ovire črez odprto nižino. Poletje je sicer vroče, a zelo kratko, zima pa dolga in prav ostra. Obale Azovskega morja in izliv Volge, ki imajo isto zemljepisno širino kakor Gorica, zamrznejo vsako leto. Po leti pa so jasni dnevi mnogo toplejši nego v zahodni Evropi, tako da ima St. Peterburg isto toplino kakor srednje Angleško. Zahodni vetrovi prinašajo zadosti dežja, le v najvzhodnejšem predelu so peščene in slane pustinje brez drevja; na tej strani Volge pa se da tudi pustinja še obdelovati in rodi obilo žita. Po srednji Ruski je mnogo jelovih gozdov, ki se razprostirajo skoraj do tečajnika. Onkraj tečajnika so pa tundre, po katerih po leti skoraj ni mogoče hoditi.

Najrodovitnejši del Ruske je ob gorenjem Donu med Dněprom in Volgo; žito rodi tam tako obilno, da je izvažajo tudi v Avstrijo, Italijo, na Francosko in Angleško. Poleg Zedinjenih držav je Ruska največja žitnica za gosto naseljeno zahodno Evropo. Glavna izvozna luka je Odesa z drugimi mesti ob Črnem morju. Predivo tudi izvrstno uspeva, in mnogo dobička daje živinoreja, največ pa živali z drago kožuhovino. Vinska trta rodi le na Krimu, na južnih obronkih pogorja Jaila.

Tudi rudnin ima Rusija prav mnogo. V Urálu so bogati železni rudniki; pa tudi zlata, srebra, platine, bakra in dragih kamenov (jašma, malahit) dobivajo obilo. V veliki množini je premoga zlasti ob Doncu, kjer ga je celo več nego na Angleškem. V Kavkaziji so izdatni viri petroleja (Bakú), v pustinjah pa dobivajo mnogo soli.

Ruska trgovina je zlasti notranja. V zahodno Evropo izvažajo poleg žita še usnje (jufta) in kožuhovino (astrahanjske kape). Iz Kitajske vozijo čaj dosedaj še na težkih vozovih (70 do 80 dni), in zahodna Evropa ga dobiva iz Ruske. Veliki letni senjmi so na Ruskem še vedno v navadi kakor nekdanj pred železnico; na te senjme prihajajo trgovci in dovažajo blago iz cele države. (Rusi sploh radi potujejo). Najvažnejši senjem je avgusta meseca v Nižnem Novgorodu, kjer zamenjujejo evropske pridelke za azijske. Ruske obrtne izdelke izvažajo zlasti v Azijo. Večja obrtnost (platno, sukno, svi-lenina in železnina) je razširjena le v osrednjih pokrajinah in na Poljskem.

Okoli štiri petine vsega prebivavstva je Slovanov (Rusi, Rusini, Poljaki). Rusi (Velikorusi) so gospodarji, in njih govorica rabi za književni jezik. Rusini (Malorusi) bivajo na j.-zah. in j. ter imajo lepe narodne pesmi; Rusinom prištevamo tudi Kazake, ki so bili nekdanj jahajoči graničarji proti Tatarom in Turkom. V porečju Visle prebivajo katoliški Poljaki. Slovanom sorodni so Litovci (Litvini) in Latiši (Leti) v Baltskih pokrajinah (od Némna do Riškega zaliva). Severno od teh bivajo celo do Ledenege morja finski narodi (Mongolci uralo-altajske skupine), n. pr. Čudi (pravi Finci na Finskem), Laponci na Koli, Samojedji (nomadi in še pogani) ob Lednem morju, Voguli ob Urálu. V Baltskih pokrajinah stanujejo po mestih in graščinah Nemci, takisto ob dolnji Volgi. V pustinjah med Volgo in Urálom bivajo turški narodi: Kirgizi, Kalmüki in Tatari, večinoma mohamedanci.

Ruska je absolutna monarhija, katero vlada car («samodržec vseh Rusov»); kneževina Finska (2·5 milj. pr.) je združena po personalni uniji z Rusko. Vkljub obširnosti države vlada na Ruskem takorekoč en narod, ena vera (pravoslavna) in ena volja. Rusi so večinoma poljedelci in živinorejci. Vobče so dobrohotni, z malim zadovoljni in težkega dela navajeni. Vkljub napredujoči obrtnosti imajo le večja mesta evropsko lice, manjša pa so vsem podobna. Država je razdeljena v gubernije.

Velika Ruska ob gorenji Volgi in Severni Dvini je srce Ruske. Tu se nahaja narodno in versko središče, staro gl. m. Moskva (988.000 pr.). Kremelj je poseben del mesta s krasnimi palačami in cerkvami. V Moskvi se stekajo železnice, in tu je zbirališče notranje trgovine, pa tudi glavni sedež obrtnosti. Nižnij Nóvgorod (72.000 pr.) ob izlivu Oke; na veliki senjem julija in avgusta pride okoli 300.000 ljudi iz vseh krajev Evrope in Azije. Tula (66.000 pr.) izdeluje

železnino in orožje (največja orožarnica). Smolensk, važen prehod čez Dněpr. Arhangelsk, važna luka, zlasti za lesnino.

Baltske pokrajine med Němnom in Nevó. Ob skrajnje notranji zajedi Finskega zaliva stoji St. Peterburg (Petrograd, 1,267.000 pr.), krasno gl. m., polno palač in monumentalnih zgradb (stolna cerkev sv. Izaije), ima popolnoma evropsko lice; Peter Veliki ga je začel zidati l. 1703. Tu je prvo tržišče; odtod drže prekopi na vse strani, železnice v zahodno Evropo (v Lizbono 4825 km) in Azijo; drugo obrtno mesto. Kronstadt, prva vojna luka. Riga (283.000 pr., nemški protestantje), tretje tržišče; ima ugodno zvezo z notranjščino. Jurjev (Derpt, Dorpat), vseučilišče.

Finska je velika kneževina; devet nje desetink je z jezeri, močvirji in gozdi pokritih, zato je po notranjem malo naseljena. Ob obali bivajo Švedi. Gl. m. Helsingfors (71.000 pr.), vseučilišče.

Zahodna Ruska (Litva), južno od Němna. V sredi so brezkončni gozdi in močvirja, koder še hranijo zobre, na s. in j. pa rodovitna oranica in pašniki, kjer goje goveda. Vilna, križišče železnic, ki imajo smer proti obali. K Zahodni Ruski se prištevata tudi Volynija z velikimi močvirji (Rokitno) ob Pripetu in Podolje z mestom Žitómirom.

Poljska (Poljša) ob srednji Visli je rodovitna zemlja, toda slabo obdelana. Gl. m. Varšáva (615.000 pr., polovica Židov) stoji ob glavnem prehodu čez Vislo; trgovinsko in obrtno mesto (lesnina). Łódź (ludź, 315.000 pr.), prvo tvorniško mesto na Poljskem. Čestohova, božja pot.

Mala Ruska ali **Ukrájina** ob srednjem Dněpru, pripravna za živinorejo in poljedelstvo. Kijev (250.000 pr.) je bilo gl. m. rusko pred prihodom Mongolov; v devetem stoletju je tu razširjal krščanstvo in omiko sv. Vladimir. Harkov (200.000 pr.), važni senjmi ob križišču cest, ki prihajajo iz južnih delov Ruske; vseučilišče.

Južna Ruska je bila nekdej v oblasti Turkov in Tatarov, zato se imenuje tudi Nova Ruska. Za poljedelstvo je najprikladnejši predel med Dněstrom in Prutom, kjer se nahaja tržišče Kišinev (kišinjóf, 120.000 pr.). Ob Črnem morju pa je najboljša luka Odesa (405.000 pr.), ki naglo napreduje; drugo tržišče rusko (izvaža žito). Nikolájev (77.000 pr.) in Hersón sta vojni luki, toda hersonsko zasipava pesek. Krim ima na strmi južni obali sredozemsko podnebje (zimovišče Livadija). Sevastópolj, vojna luka; Kerč na vhodu v Azovsko morje. Rostóv (70.000 pr.) ob Donu napreduje in prekaša starejše mesto Taganrog.

Vzhodna Ruska (carstvo kazánjsko in astrahánjsko) obsega dežele ob srednji in dolnji Volgi tja do Urála. Kazánj (140.000 pr.), trguje s Sibirijo. Perm in Jekaterinburg sta središči rudarstva na obeh straneh Urála. Astrahánj (95.000 pr.), imenitno tržišče (astrahanjke in kavijar) v zelo razcepljeni delti Volge; ribištvo po Volgi in Hvalinskem jezeru. Orënburg ob Urálu stoji konec evropskih železnic in v začetku karavanske poti v Azijo.

V Ciskavkaziji je največje mesto Stávropolj. Derbent ob Hvalinskem jezeru. Vladikavkaz ob cesti čez Kavkaz, koder nameravajo napraviti železnico.

Kraljevina Rumunska.

(131.000 km², 5·4 milj. pr.)

Rumunska sestoji iz Vlaške nižine med Transilvanskimi Alpami in Donavo, potem iz Moldavije na vzhodnem pobočju Karpatov ter iz donavske delte in pokrajine Dobrugea (Dobrúđa, od l. 1878.). S Karpatov prihajajoče reke so deroče; Jiulu (žul, Šil) Oltü (olt, Áluta), Siretu, Prutul (Seret, Prut). Ob Prutu je meja med Rusko in Vlaško nižino; le-ta obsega skoraj vso kraljevino in rodi obilo žita. Donava je nevtralna prometna pot in zelo važna tudi za našo monarhijo. Ob njej je še mnogo močvirij in nenaseljenih predelov, zlasti v delti (Kilija, Súlina in St. Gheorghe [Sv. Jurij]).

Rumuni ali Vlahi so romanski narod ter izvirajo od nekdanjih rimskih naselnikov. Velika večina tega naroda so kmetje; še pred malo desetletji so bili turški podložniki in tlačani plemičev, zato so v omiki zelo zaostali; bogati «bojarji» pa so si pridobivali večinoma v Parizu površno omiko. Sedaj si prizadevajo tudi Rumuni kakor drugi narodi na Balkanu, da bi v naglici popravili, kar so zamudili. Trgovina (izvažajo žito in živino) je večinoma v rokah tujcev ali pa priseljenih Armencev in Židov.

Gl. m. je Bucurescï (bukúrešt, Bukarest 220.000 pr.) ob pritoku Dâmbovița (dimbovica), lepo in cvetoče mesto. Brăila (Brajlov) in Galați (Galác 80.000 pr.) sta važni tržišči ob zadnjem kolenu Donave; v Galác prihajajo morske ladje. Jași (Jaši, 90.000 pr.) v Moldaviji, izvažata pridelke po splavih.

Amerika.

(38·347 milj. km², 124 milj. pr.)

Amerika je popolnoma ločena in sama zase, zato jo po pravici imenujemo «novi svet». Kakor nobena druga zemljina se razprostira skoz vse pasove izimši južni ledeni pas; z otoki vred se razprostira približno čez 15.500 km (od 83.º s. š. do 56.º j. š.). Glavna os zemljine je nagnjena proti j.-vzh., tako da ležita vzhodna točka Severne in zahodna Južne Amerike pod istim poldnevnikom, 80° zahodno od Greenwicha.

Ameriško sredozemsko morje (Mexicanski [mehik-] zaliv in Karaibsko morje) deli Ameriko v dve precej enaki zemljini, kateri spaja le 62 km široko Panamsko medmorje. Od Severne Amerike ločimo še lahko Srednjo Ameriko (792.000 km²) od medmorja Tehuantepeškega pa do Panamskega. Obe zemljini sta si podobni in imata obliko pravokotnega trikotnika, ki se klinasto zožuje proti j. in ima svojo hipotenuzo obrnjeno k Velikemu oceanu. Severna Amerika je mnogo bolj razvita od Južne. (Ponovite polotoke, rtiče in zalive!)

Amerika se približuje na s.-zah. Aziji, tako da se lahko v enem dnevu priplove iz druge v drugo. Tudi Aleúti na južni strani Beringovega morja kažejo proti Aziji. Vendar ima Amerika mnogo živahnejšo zvezo s starim svetom, in obe obali Atlantskega oceana sta si nekako podobni; na treh mestih sta si nasprotni obali precej blizu: med Grönlandom in Norveško (1500 km, toliko kolikor od Trsta do Kristianije), med Irlandom in New Foundlandom (nju fávndländ, 3300 km, kolikor po železnici iz Havra v Carigrad) ter med obrežjem Sierra Leone in rtičem Branco (enoliko). Med Južno Ameriko in Avstralijo (ob 30. vzporedniku) pa je 13.000 km, skoraj toliko, kolikor je vsa Amerika dolga.

Navpična izobrazba.

Površje Severne Amerike je večinoma višavje, v Južni Ameriki pa je skoraj dve tretjini nižavja. Gorovja drže v obeh delih večinoma od s. proti j. Na zahodni strani se vleče skoz vso zemljino visoko gorovje, po sredi je nižina, na vzh. pa srednje gorovje. To pravilo velja tudi za Srednjo Ameriko, kajti, kjer je bila nekdanja nižina, je sedaj morje, kjer pa so bile gore, so sedaj otoki. Med obrobniimi gorovji ima Amerika velikanske kotline, po katerih se zbira skoraj vse njeno vodovje v primeroma nemnogih vodotočih; zato ima Amerika tako orjaške veletoke.

Ob Velikem oceanu se vleče skoraj nepretrgoma najdaljše gorovje celega sveta, Cordillêras de los Andes (kordiljêras = verige). Značilno je po svoji poldnevniški smeri, po svojem položaju tik morja, po višini in obilnosti vulkanov (okoli 200; 82 živih) ter po bogastvu rud (kakor vsa poldnevniška pogorja). Njih širjava pa je različna, od 75 do 150 km; vse skupaj pa pokrivajo skoraj tretjino vse zemljine, in med posameznimi pogorji je prostora za več planot. Proti vzh. se spuščajo Cordillere v Južni Ameriki stopnjevito, v Severni pa prehajajo v nižino tako, da se skoraj ne opazi. Slemena in prehodi so zelo visoki; zato drži le malo cest prek njih (sedaj pa že celo železnice).

Cordillere se dele po deželah, skoz katere se vlečejo; razločujemo pa zlasti Južno-, Srednje- in Severnoameriške Ande. V Južni Ameriki so najvažnejše (od j. proti s.): Patagonske, Čilske (čil-), Bolivijsko-peruanske, Quitske ali Ecuadorske (kitske, ekvadórske) in Columbijske. Od začetka se vlečejo v eni sami potezi, so divje in zelo nerodovitne. Ob 33. vzporedniku j. š. se vzdiguje ognjenik Aconcagua (akonkâgva, 6970 m), najvišja gora v Ameriki. Ob 30. vzporedniku odstopi glavno pogorje nekoliko od obale in nareja prostor za puščobno planoto Atacâma, ki je polna solitra. Kmalu potem se razcepijo Andi v dve pogorji, ki oklepata visoko planoto Bolivijsko-peruansko; na tej leži jezero Titicâca (3850 m, visoko kakor višavje Tibet), med večjimi jezери torej najvišje. Na njegovi vzhodni strani se vzdigujeta velikanska vrhunca Nevâda de Sorâta ali Illampu (6550 m) in Ilimani (6410 m), na zahodni pa Sajama (sahâma, 6420 m). Ločnica večnega snega je šele nad 6000 m. Ob virih Maraňona se dele Andi celo v tri pogorja, ob polutniku pa oklepajo Quitsko planoto z gorama Chimborazo (čimborázo, 6250 m) na zah. in Cotopaxi (kotopâhi, 5960 m) na vzh., ki je najvišji med sedaj delujočimi ognjeniki na celem svetu.

Pod. 14. Cañon (kanjón).

Srednjeameriške Cordillere so poprek 2000 m visoke, a njih najvišji vrhunci presegajo 4000 m. Najznamenitejše so Guatemalske z ognjenikom del Fuêgo (4260 m).

Severnoameriške Cordillere se cepijo v dve glavni pogorji. Med njima je v Mexicu planota Anahuac. Višji je vzhodni rob, ki se stopnjevito spušča k morju. V južnovzhodnem delu je mnogo ognjenikov (s snežnimi vrhunci), n. pr. Citlaltépetl (9itlaltépetl, = Zvezdnata gora) ali Pic d' Orizaba (ori9áva, 5580 m), najvišji v Severni Ameriki, in Popocatépetl (= Dimni hrib, 5420 m). Podaljšek zahodnega roba se imenuje Sierra Madre in je bogat s srebrom; znižuje se proti rekama Rio Grande del Norte in Gila (híla, l. dotok reke Colorado).

Onostran te zareze se vzdiguje višavje prave Severne Amerike. Na zahodni strani se vleče Sierra Nevâda (Mont Whitney [mavnt úitnŕ] 4540 m), dalje ob Columbiji Cascade Range (káskêd rendž, Kaskadsko gorovje) in potem Coast Range (kôst rendž = Primorsko gorovje) z vulkansko goro St. Elias (5500 m) in goro Fairweather (fárvi9r). Vzhodno od Sierre Nevade je planota Utah (jûtä) z Velikim slanim jezerom; po njej teče reka Colorado v globokih «cañonih» (kanjón), t. j. v trdo skalo zajedenih strugah z 800 do 1000 m visokimi bregovi. Vzhodni rob te planote se imenuje Rocky Mountains (róki mávntns = Skalno gorovje) z vrhunci do čez 4000 m (Blanca Peak [pík] 4410 m).

Na vzh. Andov se nahajajo v Južni Ameriki štiri ločena gorvoja: Sierra Nevada de Santa Marta ob Maracáibskem zalivu (do 5300 m), Venezuelske primorske gore, Guayansko (gvajansko) višavje (Serra Pacaraima) med Orinócom in Maraňonom) ter Brasilsko višavje (večinoma okoli 600 m visoke planote med Maraňonom in La Plato), preko katerega se vleče več vzporednih pogorij; najvišje je Serra Mantiqueira (mantikêra, vrhunec Itatiaya, 2710 m). V Severni Ameriki pa se imenuje vzhodno gorovje Alleghany (äligêni). Sestavljeno je iz več vzporednih pogorij (do 2000 m), ki imajo mnogo lesa, železa, premoga in petroleja. Ondod izvirajo sicer kratke, toda zelo vodnate in plovne reke.

Nižine med Cordillerami in vzhodnimi gorovji se imenujejo po rekah, imajo pa tudi še svoja posebna nazivala. Laplatska nižina se imenuje tudi **Pampas**; pokrita je z visoko travo, po kateri se paso divji konji, goveda in psi. Reka La Plata (Rio de la Plata = Srebrna reka) je pravzaprav le plimujoči izliv rek Paranä in Uruguây. V Parano se izliva od d. strani Paruguây. Ob

Marañónu (Amazónas) so tropski pragozdi **Selvas**, sestojéči zlasti iz palm. Ob rekah in lokvah je bujno rastlinje, vse polno vzpenjavk in zavijavk, da med drevjem ni mogoče hoditi; drugod pa se vejevje dotika drugo drugega, tako da spodaj nič ne raste in se po pragozdu lahko hodi. Zaradi nezdravega podnebja je nižina le redko naseljena. Amazónas je najbolj razvita reka (5500 km) in ima največje porečje na celem svetu (7 milj. km²). Njegovi d. dotoki: Ucayali, Purús, Madeira (madêra) in Tapajos (tapahós) so večji od evropskih veletokov. Rio Negro, l. dotok, veže Casiquiare (kasikiáre) z Orinócom (bifurkacija = viličenje). Nižina ob tej reki se imenuje **Llanos** (ljános, t. j. ravnine); ob deževju jo pokriva kakor mož visoka trava, po kateri se paso divji konji, goveda in mezgi.

Tudi v Severni Ameriki se nahaja nižina v treh reških kotlinah. Ob Misisípiju in Misúriju (oba skupaj sta 6530 km dolga, in njiju porečje meri 3·3 milj. km²) so na zahodni strani **Prerije** in **Savane** (fr. prairie = sp. sabana [prãri, savána] = pustinski travnik), na vzhodni pa nizki griči, ki so bili poprej gozdnati, sedaj pa so največ dobro obdelani (pšenica, turščica in na j. bombaž). Misisípi (Mississippi = oče veletokov) izvira iz nizkega brdja ob 47. vzporedniku. Njegov d. dotok Misúri (Missouri = Blatna reka) je mnogo daljši (5000 km), izvira v Skalnih gorah in se izliva pri St. Louisu (sânt lúis). Misurijev pritok je čudesni Yellowstone (jélostōn), katerega veže bifurkacija s Columbijo, tako da prihajajo lahko ribe iz Pacifika (pásifik) v Atlantik (kakih 10.000 km!). Od d. dobiva Misisípi še dotok Arkansas, od l. pa Ohio (ohájo). Misisípi je zelo važna prometna pot za Zedinjene države; samo ob povodnjih so izruta drevesa, plovitvi nevarna. Reka prinaša s seboj tudi mnogo prsti in blata, zato narašča nje delta vedno bolj in se pomika dalje v morje.

Primorska nižina in Cãnadska jezerska plošča. Na vzhodni strani gorovja Alleghany (ãligèni) se vleče topla, dobro namočena in zelo rodovitna nižina, ki daje obilo tobaka, bombaža, turščice in riža. Reke (Hudson, Delaware [húdzn, delouêr]) so zelo kratke, pa imajo ob plimujučih izlivih izvrstne luke. V Cãnadi je največje nabirališče sladke vode vse zemlje. Gorenje jezero (Lake [lêk] Superior, tolikšno kakor Galicija s Šlezijo vred) leži le 180 m nad morjem, a jezero Ontario (ontêrjo) le 70 m. Vmes je Michigansko, Huronsko in Eriesko (míčigãn-, júron-, iri-) jezero. Iz Erieskega jezera pada voda 50 m nizko (855 m široko) v podobi podkve v nižje jezero Ontario in napravlja največkratnejši slap na svetu,

Niagara (najágre), okoli katerega pa je narejen prekop z zavornicami, tako da ladje lahko plovejo po veletoku Sv. Lovrenca celo v Cãnadská jezera.

Hudzonov (h'údz) zaliv obdaje v odprtem loku Arktna nížina. Le-ta je skoraj neplodna, polna jezer in rek, med katerimi mnogokrat ni prave razvodnice. Prav kakor Sibirija je na s. pokrita s tundrami, a daje mnogo dobička po živalih, ki imajo dragocene kožuhe ter žive v jelovju južno od tunder, zlasti v zahodnem delu, kjer so še malo znani gorski kraji. V južnem predelu je med močvirji mnogo pustinj, po katerih so se nekđaj pasle velikanske črede bizonov, a dandanes jih deloma tudi obdelujejo. Reke so: Yukon z zlatonosnim Klondykom (klóndajk), Mackenzie (mákénsi) in Nelson (v gorenjem toku Saskatchewan [nelson, saskáčevan]); jezera pa: Medvedje, Robsko, Athabasca in Winnipeg.

Podnebje ameriško je seveda zelo različno, vendar prehajajo te razlike počasi druga v drugo. Vobče pa je novi svet hladnejši od starega, zlasti v Severni Ameriki, kjer je zemlja odprta proti s.-vzh., a zaprta toplim jugozahodnikom. Pogorja na vzh. so tako nizka, da vejejo vzhodni, mokri pasati čreznja in izpuščajo svojo vlago šele na vzhodnih obronkih Cordiller; zato izvirajo tam orjaški veletoki. Na vzh. Cordiller ni nič sveta brez rastlin; toda suha doba traje po deževju tako dolgo, da se ne morejo gozdi zaploditi. Južna Amerika je toplejša od Severne, ker ima bolj namorsko podnebje; Severna Amerika pa je ob tečajniku preširoka ter popolnoma celinska, in nje severnovzhodno obalo obliva mrzli Polarni tok, ki pridere med celino in Grönlandom do črez Washington (uášingtn).

Iz teh vzrokov sega mrzli pas v Severni Ameriki skoraj do 50. vzporednika. Tudi Cãnada in vzhodni del Unije imata še kontinentalno podnebje (velik razložek med zimo in letom), čeravno prihaja mnogo mokrote od Mexicanskega zaliva. New York ima isto zemljepisno širino kakor Rim, in po leti tudi isto toplino; po zimi pa zamrzne tam mimo tekoča reka Hudson (h'údz) skoraj za tri mesece. V južnem delu Unije je rastlinstvo že subtropsko, in ob ustju Misisipijevem rasto že prve palme. Zahodna Unija (zahodno od 95. poldnevnik) ima većinoma suho, planotno podnebje, zato so tam pustinski travniki; na planotah med glavnimi pogorji se pojavljajo že peščene in slane puščave, kjer morajo vodo umetno napeljevati, da jim zemlja nekoliko rodi. Na višjih stopnjevinah Skalnih gora pa so gozdi, ker ondod dežuje izdatnejše. V primorju ob Tihem oceanu je blago, namorsko podnebje.

Tropska Amerika ima tako vroče podnebje kakor druge zemljine ob polutniku. V Srednji Ameriki, ob Orinócu in Marañónu je rastlinstvo najbujnejše (zlasti palme) in najmnogovrstnejše, kakršnega nima niti Vzhodna Indija. Velike vrednosti so mnoge vrste dragocenega lesa. Primorje ob Tihem oceanu med 4.º in 28.º j. š. je skoraj brez dežja, ker vzhodni vetrovi izgube vso mokroto že v Andih; zato je tudi rastlinstvo siromašnejše, in ob južnem povratniku se širi celo Atacámska puščava. Južno od povratnika pa vlada večinoma namorsko podnebje, ker se zemljina tako zelo zožuje.

Iz Amerike so presadili v druge zemljine najvažnejše pitome rastline: turščico, krompir, tobak in kinovo drevo (cinchona). Drugih koristnih rastlin pa ni imela mnogo, in morali so jih šele iz starega sveta vpeljati, zlasti bombaževca, kavoveca, cukrov trst, riž in pšenico, ki pa uspevajo v Ameriki izvrstno in zalagajo celo prebivalce svoje prvotne domovine.

Manj razvito je ameriško živalstvo. Neka posebnost za to zemljino so veliki plazivci (aligatorji in kajmani), kače, orjaške želve in premnoge ptice s krasnim perjem (papige, kolibriji). Tudi metulji in hrošči imajo zelo pisana krila. Nasproti pa ni velikih mačjih zveri in debeločočev (puma, jaguar, tapir). Severna Amerika ima zaradi bolj celinskega lica velike prežvekovavce (bizon, severni jelen), potem medveda in kožuharje. Južna Amerika pa je imela pred najdbo le malo koristnih živali; lama je le slabo nadomestovala našo ovco. Sedaj so pa povsod razširjene naše domače živali in se paso tam celo podivjane po južnoameriških travnikih. Značilni za Južno Ameriko so lenivec, mravljinčar, vampir in dolgorepe opice.

Prvotni prebivalci so bili Indijanci (Rdečkožci, ker imajo nekateri rodovi zares rdečo barvo), ki so večinoma svetle do temnorjave polti, bolj majhne postave, širokega obraza, brez brade, kratkih in črnih las. Bavili so se večinoma z lovom, zlasti na mnogoštevilne jelene in bivolce. Samo po planotah Srednje in Južne Amerike, koder je bolj suho in torej manj gozdov, so se bili poprijeli že tudi poljedelstva ter pridelovali zlasti turščico in krompir. Bivali so v precejšnjih mestih in imeli tudi urejene države (México, Perú), a železa še niso poznali. Evropci so le s težavo privadili nekatere Indijance, da so se stalno naselili, in jih pridobili le malo za krščanstvo. Pač pa so se Indijanci naučili od Evropecev, strelno orožje rabiti in konje brzdati, ter se navzeli raznih slabih lastnosti, zlasti neizmernega žganjepitja. To, in pa ker se med seboj streljajo, je zelo zmanjšalo njih rod, da jih je sedaj le še kakih 12 milj.

Pravzaprav pa ne izumirajo popolnoma, nego se križajo in mešajo z drugimi plemeni (Mestici). Tudi Eskimovce ob severnem tečajniku prištevajo Indijancem zaradi njih jezika, v resnici pa so podobni bolj Mongolcem.

Ko je Kolumb Ameriko našel (oktobra l. 1492.), so začeli Evropci kar vreti v novo zemljino, tako da sedaj pripadajo tri petine Američanov evropskemu plemenu. Najprej so se naselili Španci po južnih predelih Severne Amerike, potem po sredini in po večini zahodnega dela Južne Amerike. Za njimi so se polastili Portugalci Brasilije; šele potem so se naselili Francozi in še pozneje Angleži v Severni Ameriki. V drugi polovici preteklega stoletja je bil večji del Amerike v oblasti Evropecev. Leta 1776. so se ustanovile Zedinjene države, po l. 1810. pa so se oklicale španske naselbine kot samostalne republike, in l. 1889. so tudi Brasilijanci vpeljali republiko. Še vedno vlada španski jezik po nekdanjih španskih naselbinah, v Brasiliji pa portugalski. V Ameriki rojene potomce Špancev in Portugalcev imenujejo Kreole. Romanski prebivavci so katoličani, Angleži pa večinoma protestanti.

Po l. 1517. so dovažali v Ameriko tudi Črnce kot sužnike tamošnjim bogatim posestnikom preobširnih zemljišč (plantaže). Potomce belih in črnih roditeljev imenujejo Mulate (rumenorjave polti), ki bivajo zlasti po južnem delu Unije, v Zahodni Indiji in v Brasiliji. Izza novejšega časa se obilo selijo v Ameriko najrazličnejši narodi, in celo Kitajci so začeli siliti čez Tihi ocean.

Severna Amerika je gostejše naseljena (4 na km²) nego Južna (2 na km²). Večina prebivavcev se bavi s poljedelstvom, in radi rodovitnih tal so pridelki tako bogati, da jih celo izvažajo. Premnogo dobička daje tudi živinoreja ter ribarstvo (zlasti v arktičnih vodah) in pa rudarstvo (zlato, srebro, premog, petrolej, železo in baker). Vseh teh pridelkov izvažajo mnogo na tuje. Po severnovzhodnem delu Zedinjenih držav se je razvila tako velikanska obrtnost kakor na Angleškem, in njih izdelki se izvažajo v Srednjo in Južno Ameriko, kjer obrtnosti skoraj še nič ni. Zaradi tolikih prirodnih pridelkov in izdelkov je tudi njih trgovina silno živahna, ne dosti manj nego angleška. Duševna izobrazba pa je večja med Germani in Slovani nego med Romani.

Severna Amerika.

Široka severna stranica ob Ledenem morju je zelo razvita, toda za promet brez važnosti; obala ob Tihem oceanu je strma, le v severnem delu je več fjordov (fjor); vzhodna obala je najbolj razvita, vendar ne toliko kakor zahodna evropska. Nikjer se vreme tako naglo ne izpreminja kakor v Severni Ameriki; za toplimi jesenskimi dnevi nastopijo hipoma ledeni in viharni meteži (blizard); po leti pa nastopajo nevihte s strahovitimi cikloni.

Arktno otočje. V Severnem Ledenem morju je mnogo velikih otokov, n. pr. Banks Land, Prince (prins) Albert Land-Victoria Land, Prince of Wales (prins öv uêls) Land in Baffin Land, a najvažnejši je **Grönland** (= Zelena zemlja, 2·2 milj. km², 10.000 pr.), največji otok na svetu. Pokriva ga višavje (na j.-vzh. črez 4000 m), ki je popolnoma z ledom pokrito. Snežena odeja je debela po več sto metrov in sega celo do morja; prav tako ledniki, ki se na obali odkrhnejo ter potem plavajo kot ledene gore ali ledene poljane, včasih celo do 40. vzporednika. Take ledene gore so često ladjam pogubne, bodisi da jih stisnejo in razdrobe, ako le-te mednje zaidejo, bodisi da se zvali leden velikan na ladjo ter jo razbije. Ledene gruče plavajo zlasti ob vzhodni obali, tako da ne morejo ladje do nje. Ozka zahodna obala pa po leti ozeleni; tod imajo Eskimovci majhne naselbine in žive ob lovu rib in morskih psöv; Danci gospodujejo nad njimi, in njih misijonarji so jih že mnogo izpreobrnili h krščanstvu. Upernivik je najsevernejši kraj, ki je stalno naseljen.

Britanska Severna Amerika. Vsa dežela severno od 49. vzporednika (izimši Alásko) je v angleški oblasti. Velika je skoraj kakor Evropa, toda neizrečeno puščobna, polna močvirij in gozdov. Le južnovzhodni del (južno od 55. vzporednika) se da nekoliko obdelovati; ondukaj so tudi Evropci naseljeni, in ob Winnipeškem jezeru pridelujejo še pšenico. Drugod se bavijo ljudje le z lovom na kožuharje. Politično je vsa dežela združena v eno državno zvezo (Dominion of Cånada) ter je sedaj razdeljena v sedem pokrajin in devet distriktov; le otok New Foundland ima svojo posebno upravo. Podnebje je tako neugodno, da je Hudsonov kanal (pod isto širino kakor Severno morje) le malo mesecev prometu odprt, in Labrador (v isti širini kakor Velika Britanija) je skoraj neobljudena dežela. Tamošnji Indijanci in Eskimovci se pečajo z lovom na kožuharje in z ribarstvom.

Prava **Cånada** (8·7 milj. km², 5 milj. pr.), na levi strani reke Sv. Lovrenca in vzhodno od Cånadskih jezer, se deli v Gorenjo (zahodno) in Dolenjo (vzhodno) Cånado. Dolenja je bila nekdaj v francoski

oblasti, in še sedaj so prebivavci večinoma katoliški Francozi, v Gorenji pa protestantovski Angleži. V Gorenji se pečajo le na j. s poljedelstvom, a na s. dajejo gozdi velik dobiček; v Dolenji pa je podnebje tako ugodno, da žito celo izvažajo. Jezera in reke so polne rib. Poleg jezer in prekopov pospešujejo trgovino tudi mnoge železnice, zlasti «Cânadska Pacífiška železnica», ki vodi do zlatih rudnikov na zah. Gl. m. Quebec (kvíbek), trdnjava; Montreal (montriól, 220.000 pr.), «cânadska metropola», glavno tržišče, ker do tja gori prihajajo velike ladje; Torónto (182.000 pr.). Polotoka New (nju) Brunsvick in Nova Skottia; Halifaks (hálifáks) ima izvrstno luko.

Otok **New Foundland** (nju fávndlánd) je kaj malo rodoviten in le na južni strani obljuden, ker je tam blizu imenitna sipina, kjer je najobilnejša lov na ribe, zlasti polenovke. Tukaj se srečujeta mrzli in topli tok, in zato se shajajo tam cele množice evropskih in ameriških ladij. Tudi kabel je napeljan (iz Halifaksa) črez otok in sipino v Evropo.

Zedinjene države ali Unija.

(9·2 milj. km², 70 milj. pr.)

Unija ali Zedinjene države severnoameriške (Union ali United States of North-America [júnnen, junájted stéts óv norŕ ámeríka]) obsegajo ves srednji del Severne Amerike (od 25.º do 49.º s. š.), t. j. skoraj toliko sveta, kolikor ga obsega vsa Evropa. Tudi po izobraženem prebivavstvu in obilnosti prirodnin se lahko imenuje «druga Evropa». Tu so združeni vsi pogoji, ki povzdigujejo kulturo: zmerno podnebje, vodnate reke in plovna jezera, rodovitne nižine, rudnata gorovja, razvita obala z dobrimi lukami ter ugodna lega med Evropo in Azijo.

Najbolj povzdigujejo bogastvo Unije premnoge prirodne in poljski pridelki. Severno od 34.º uspevajo zlasti pšenica, turščica, konoplja in tobak, južno pa riž, bombaž in cukrov trst. Ameriško pšenico in bombaž prodajajo po vseh svetovnih tržiščih. Živino rede zlasti na zah. in jo oddajajo, kolikor je imajo odveč, vzhodnim predelom in svinino izvažajo celo v Evropo. Največ zlata dobivajo v Californiji, srebra v Nevadi, bakra ob Gorenjem jezeru, petroleja v Allighanskem pogorju, železa in premoga tudi v tem gorovju, pa tudi drugod po celi državi. V Zahodni Virginiji (verdžínja) se nahajajo prirodni podzemeljski plini, katere ljudje po ceveh daleč odvajajo. Obrtnost (zlasti kovinska in bombaževa) se je razvila najbolj po

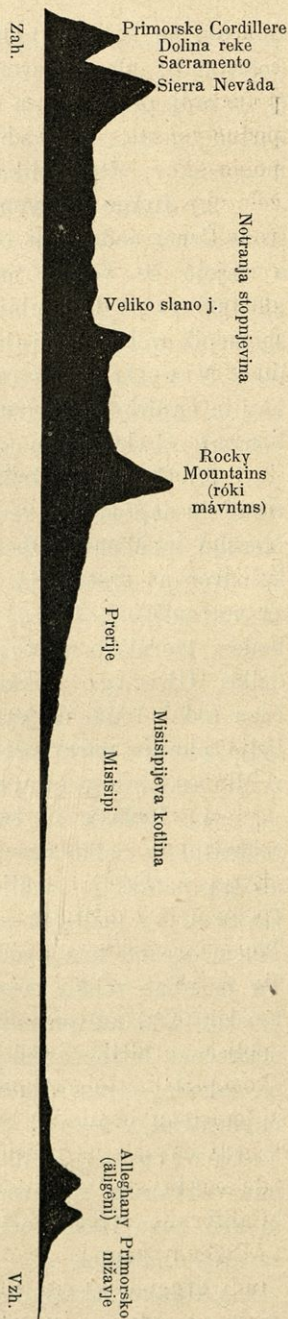
severnovzhodnih državah. Tudi trgovina je najživahnejša na vzh.; podpirajo jo poleg mnogih prekopov zlasti brezštevne železnice (vse merijo sedaj 290.000 km več nego cele Evrope), med katerimi so najmenitnejše četvere «Pacifiške železnice». Trgovinskih ladij ima le Angleška več nego Unija.

Unija je zvezna republika, sestavljena iz 45 držav, 1 distrikta in 5 teritorijev (le-ti nimajo še po 60.000 pr.). Sedež zvezne vlade in predsednika (na štiri leta voljenega) je v Washingtonu. Prebivavci so večinoma ($\frac{4}{5}$) Angloameričani ali Yankees (jānkis). V novejšem času se je v Uniji naselilo tudi mnogo Nemcev, Ircev in Slovanov. Črnci in Mulati (7 milj.) na j. so bili do l. 1865. še sužnji; Indijanci živijo le v zahodnih predelih (tretjina milijona). Po priseljevanju se prebivavstvo naglo množi, toda le po severnovzhodnih predelih je tako gosto naseljeno kakor v Evropi (50 do 100 na 1 km²). Vere so večinoma protestantske (raznih ločin); le $\frac{1}{6}$ je katoličanov. Po več nego 100.000 pr. ima 30 mest.

Po zemljepisni legi delimo Unijo v sledeče predele:

1.) **Vzhodno primorje** ali starejše države; bavijo se zlasti z obrtnostjo in prekmorsko trgovino. Mesta: Boston (bostn, 450.000 pr.), najstarejše veliko mesto in «zibelka Unije»; znanstveni zavodi. New York (nju-jórk) stoji v istoimenski, najgostejše naseljeni državi ob izlivu Hudsona; največje in najlepše mesto v Ameriki (1·8 milj. pr., z bližnjimi mesti celo 3 milj.)* prvo tržišče v Uniji in drugo na svetu ter ima zvezo zlasti z Evropo; pa tudi

* Sedaj hočejo združiti vse bližnje kraje, med njimi Brooklyn (brúklin, 850.000 pr.), v eno samo mestno občino «Veliki New York».

zelo obrtno je. Baltimore (bâltimör, 440.000 pr.) v Marylandu (mârilând); glavna izvozna luka za tobak in moko. Philadelphia (1.05 milj. pr.) v železa in premoga bogati Pennsylvâniji, najvažnejše obrtno mesto. Pittsburg (240.000 pr.) sredi neizčrpnih premogovnikov; odtod velika kovinska obrtnost (izvaža plesma v Evropo).

2.) **Južne države** so bile poprej najbogatejši del Unije, ko so še Črnci obdelovali obširne plantaže; sedaj so nekoliko propadle, a dajejo še vedno največ bombaža. Washington (uâšingtn, 230.000 pr.) v Columbijii, ki je zvezni distrikt; (Kapitol, Bela hiša, spomenik svobode). Richmond (ričmând) v Virginiji (verdžínja), važna luka. New-Orleans (nju-ôrlîns, 244.000 pr.) v Louisiani ob močvirnati in nezdravi delti (rumena mrzlica), edino veliko mesto na j.; izvaža bombaž. Galveston (gâlvstn) v Texasu, izvaža živalske pridelke.

3.) **Osrednje države** pridelujejo žito («žitnica severne Amerike») in napredujejo vedno bolj. Med mnogimi občili sta najvažnejša Misisipi in Misuri. Ob njijnem stočju je glavno razcestje (največji kolodvor na svetu), St. Louis (sânt lúis, 460.000 pr.), važno tržišče za notranjščino. Cincinnati (sinsinâti, 300.000 pr.), «kraljica zahoda», tvorniško mesto; izvaža žito, živali (prasiče) in živalske pridelke. Chicago (čikâgo, 1.2 milj. pr.) narašča silno v zadnjem času (od l. 1829. dalje), največje tržišče za žito na svetu; največje ladje plovejo naravnost v Evropo. S. Paul (sânt pâl, 134.000 pr.) v Minnesôti, kjer biva mnogo Slovencev.

4.) **Države in teritoriji** okoli Skalnih gora so manj rodovitni in redko naseljeni predeli. Naseljenci kopljejo drage rude ali pa namakajo zemljo umetno. V teritoriju Utah (jütä) je Salt Lake City (sâlt-lêk-síti) središče mormonske sekte. Primorje ob Tihem oceanu ima ugodnejše podnebje in je tudi gostejše naseljeno. Tu je edino veliko mesto S. Francisco (san fran9ísiko, skrajšano Frisko, 300.000 pr.); ki je od l. 1848., ko so našli zlato rudo, neizrečeno hitro naraslo in ima zelo bogate prebivavce; prvo tržišče na zahodni strani Amerike ter ima živahno zvezo z vzhodno Azijo in Avstralijo. — V Skalnih gorah se nahaja ob 45.° pri reki Yellowstone (jélostôn) čudetni Narodni park (Nationalpark), ki ima velikanske slapove in vodomete (Mamutove), nad 50 gejrjev in več nego 1000 vročih studencev. Južnovzhodno odtod stanujejo še divji Indijanci.

Alásko, skrajnji severozahodni del Amerike, so bili posedli Rusi v prejšnjem stoletju zaradi lova, a so jo prodali l. 1867. Uniji. Notranji predeli so prava arktna puščava, južna obala pa ima

toplejše podnebje. Prebivavstvo je zelo redko (Eskimovci in Indijanci), ki se žive z izkupičkom kožuhovine in koristnega lesa. A ni še dolgo tega, kar so našli v reki Klondyk (klóndajk, dotok Yukonov) bogate zaklade zlata, in zdaj vro na Alásko vsi zlata hlepni pustolovci celega sveta.

Republika Mexico.

(1·95 milj. km², 12·6 milj. pr.)

Velika planota Anahuac se zožuje proti j.-vzh. in se spušča strmo k obema oceanoma. Vendar lahko razločujemo na obeh straneh tri stopnje in na njih ravno toliko podnebnih pasov. V obeh primorjih sta vroča predela, rodovitna in bogata z najbujnejšimi tropskimi pridelki, pa zelo nezdrava. Srednja predela sta stopnjevita, imata zmerno toplo podnebje in še vse evropske, pa tudi nekatere tropske pridelke. Nad 2000 m se začinja mrzli predel, kjer je sicer le malo gozdov, a evropski pridelki še uspevajo; na suhi planoti rasto zlasti agave ali aloje (iz njih napravljajo opojno pijačo) in kaktovnice. Proti s. so predeli vedno bolj suhi in puščobni; ravno tak je tudi mexicanski (mehik-) del Californije (Dolenja ali Stara Californija).

Mexicanska planota je bogata z rudninami, zlasti s srebrom, katerega je prišla več nego polovica, kar ga je na svetu porabljenega, iz mexicanskih rudnikov. Vkljub temu in vkljub ugodni legi je ta zvezna republika (od l. 1822.) le redko naseljena (jedva 6 pr. na 1 km²) in ni prav nič blagovita zaradi nemarnosti prebivavcev (večinoma Indijancev in Mesticcev). Ko so se Španci l. 1520. polastili te dežele, so našli na planoti mogočno državo Aztékov; le-ti so imeli na otokih celinskega jezera dobro utrjeno gl. m. (je še sedaj), katero so branili mnogoštevilni vojaki, oboroženi z bombaževimi ščiti in kamenim orožjem; sredi mesta je bilo zgrajeno veliko svetišče, in na njegovi strehi so žrtvovali vojnemu bogu žive ljudi.

Gl. m. Mexico (méhiko, 345.000 pr.) stoji v zdravem predelu med dvema jezeroma ter je izmed najlepših mest ameriških; ima zvezo z vzhodnimi lukami. Puébla (100.000 pr.) je prvo obrtno mesto. Guadalajara (gvadalahára, 84.000 pr.). Queretaro (kerétaro) severnozahodno od gl. m. († cesar Maksimilijan l. 1867). Vera Cruz (véra krúž), izvozna luka za na vzh., ne more uspevati zaradi mrzličastega podnebja; a na zah. vkljub mrzlici naglo raste Acapulco, ki ima izvrstno luko.

Srednja Amerika.

(680.000 km², 3·3 milj. pr.)

Srednja Amerika se razprostira od medmorja Tehuāntepéc pa do medmorja Panamá. V svoji celoti je podobna obema Amerikama (polotoka Yukatán in Hondúras) ter predstavlja tako rekoč vso celino v malem. Proti j.-vzh. pa se dežela vedno bolj zožuje do Panamskega medmorja (62 km). To gričasto medmorje so nameravali prekopati (Lesseps); drug (unionski) projekt pa kani potegniti prekop skoz jezero Nicarágua. Ob obali Tihega oceana se vleče cela vrsta živih vulkanov, tako da spada Srednja Amerika med najbolj ognjeniške predele na svetu. Podnebje je vroče in zelo mokrotno, zlasti na vzh., kjer se nahajajo neprodorni pragozdi. Po zahodni strani, ki je bolj gorata in bolj suha, pa raste vse polno koristnih rastlin, zlasti kavovec, kakaovec (kakor drevo visok) in razne vanilije, katerim se perje zavija. Več nego tretjina prebivavcev govori španski (Ladinos), drugi so Indijanci (Indios).

V Srednji Ameriki je pet majhnih republik, ki pa hrepene po združitvi, in res so se v zadnjem času že sklenile (l. 1896.) v «Zvezno republiko srednjeameriško». Po vrsti si slede republike takole: Guatemala (gvatemála; na potresnem zemljišču istoimensko gl. m., ki goji košeniljke); El Salvador (gl. m. S. [san] Salvador); Hondúras (Tegucigálpa [tegu9i-]); Nicarágua (Manágua) in Costa-rica (S. Jose [san hosé]). Vzhodno od Guatemale je angleško posestvo Britanski Hondúras (Belize ali Balize [valis]), kjer raste dragocen les (mahagóni, campeche [kampéče], palisander). Obala Mosquitos (moskítos) je nevtralna.

Srednjeameriški arhipel ali Zahodna Indija.

Pri polotoku Yukatánu se začenja dolgo otočje, ki se naposled zakrivi proti Južni Ameriki, tako da je podobno prirodnemu mostu med obema Amerikama. Vse Antille (antilje) so gorate, in Male so tudi ognjeniške (mnogi potresi). Podnebje je popolnoma tropsko, po obalah vroče in nezdravo. Glede rodovitnosti in obilnih prirodnin primerjamo lahko to otočje Vzhodni Indiji (Kolumbova zmota!), ker daje mnogo kave, cukra, tobaka, kakaovine, popra, bombaža, indiga, vanilije in južnega sadja. Nekdanje prebivavce (Karibe) so Španci iztrebili; sedanji so Črnci in Mulati, le malo je Belcev.

Velike Antille (antilje). 1.) Podolgasti otok **Cuba** (119.000 km², 1·7 milj. pr.) med Flórido in Yukatánom je bil prej španski, toda

izza zadnje špansko-ameriške vojne (1898) je samostalen. Zaradi rodovitnosti ga imenujejo «biser antillski». Na Cubi uspevajo zlasti cukrov trst, kava in tobak (najmenitnejši na svetu). Gl. m. **Habana** (avâna, 200.000 pr.), Kolumbov grob. 2.) **Haiti** (aîti), gorat otok, ki je ravno tako rodoviten kakor prejšnji, toda slabo obdelan, ker so se tamošnji Črnci zopet polenili in osirokevi. Na otoku sta dve samostalni republiki, Haiti in Dominicâna (Gl. m. Santo Domíngo). 3.) **Jamáica** (angl. džamâka) najvažnejše angl. posestvo v Zahodni Indiji, rodi cukrov trst. 4.) **Puerto Rico** (Portoriko) daje tobak; ta zadnji ostanek španskih naselbin, ki so bile nekdanj tako velikkanske, si je osvojila Unija v zadnji vojni (1898).

Male Antille (antílje) imajo črne prebivavce in rodijo cukrov trst. Večinoma so angleške (Trinidâd), potem francoske (Martinique in Guadeloupe [martíník, gvadelúp]) in nizozemske.

Bahamski otoki (Bahamá) so nizki, koraljni in slabo namočeni, zato so le malo naseljeni; sedaj so v angleški oblasti. Na otoku Guanahâni (S. Salvadór ali Watlingov otok) je najbrž pristan Kolumb dne 12. oktobra 1492. l.

Južna Amerika.

Nekdanja španska posestva na zahodni strani Južne Amerike so sedaj samostalne republike. Površje je zelo gorato, in potresi so kaj navadni. Čeravno imajo tropsko in zmerno toplo podnebje, je vendar rastlinstvo siromašnejše nego na vzhodni strani Amerike. Pač pa so zelo rudnate, in tudi živalstvo daje lep dobiček po nižinah. Prebivavci so večinoma Indijanci in Mestici. Notranji nemiri ovirajo zelo gmotni napredek, in politične meje se često izpreminjajo.

1.) **Venezuela** (1·04 milj. km², 2·4 milj. pr.) je zvezna republika ter obsega skoraj vse porečje ob Orinócu. Vežji zapadni del pokrivajo travniki (Llanos [ljânos]), kjer se paso izvrstna goveda, vzhodni del pa pragozdi. Le majhen del je obdelan in rodi kavo, kakao, tobak, kinovec in cukrov trst. Gl. m. Carácas (80.000 pr.) ima krasno lego na planoti; pristanišče La Guáira.

2.) **Colombia** (1·2 milj. km², 3·9 milj. pr.) je ime zedinjenim državam, ki segajo od Atlantskega do Tihega oceana. Od primorskih nižin ob Magdalení pa do cordillerskih snežnikov se vrste vsi toplinski pasovi. Glavni pridelki so kina, kava in tobak. Zvezno gl. m. Bogotá (96.000 pr.) stoji 2600 m visoko in je zato zelo zdravo.

K tej republiki spada tudi država Panama z gl. m. istega imena. Odtod pa do Aspinwalla (ášpin-uál) ali Colóna vodi železnica (75 km), ki olajšuje promet, da ni treba daleč okoli rtiča Hoorn.

3.) **Ecuador** (ekvadór, 307.000 km², 1·4 milj. pr.) je zelo rodovitna dežela, toda nje prebivavci so neizrečeno leni. Ob vroči in vlažni obali je le malo ljudi, gostejše pa so naseljeni na bolj mrzli planoti. Tam stoji gl. m. Quito (kító, 80.000 pr.), 2850 m nad morjem; ima vedno spomlad, toda potresi je nadlegujejo. Pristanišče Guayaquil (gvajakíl). Ecuador in Perú sta prava domovina kinovec — Sem spadajo tudi otoki Galápagos, (galápago, šp. = želva), kateri imajo mnogo gvana (ptičjega gnoja) in v bližnjem morju biserov.

4.) **Perú** (1·14 milj. km², 3 milj. pr.) je največja država na zahodni strani Južne Amerike. Obala je gola in suha, proti goram celo puščobna. Med predgorji in cordillerskimi snežniki so predeli brez gozdov, toda ugodni za evropske pitome rastline; zlasti doline imajo tropsko rastlinje. Proti vzh. se znižujejo Andi propadno k pragozdom ob Marañónu. Na planotah raste kinovec. Že Španci so imeli tu svoje najbogatejše srebrne rudnike, in še sedaj je dežela bogata z zlatom in srebrom; a mnogo več dobička daje gvano. Prebivavci so večinoma krščanski Indijanci, le malo je Belcev. Ko so Španci deželo premagali (1530 do 1540), so našli tu dobro urejeno državo (vladarji Inke so stolovali v glavnem mestu Cúzco), kjer je bila podobna omika kakor v Méxicu. Gl. m. Lîma (110.000 pr.) ima živahno obrtnost. Callao (kaljáo), pristanišče. Iz primorja vodi v notranje predele železnica, ki je najvišja na svetu (skoraj 4800 m).

5.) **Bolívia** (1·3 milj. km², 2·3 milj. pr.) je izza zadnje vojne s Chilenci celinska država. Nekdaj so dobivali na planoti mnogo srebra, a ker sedaj le-to pohaja, je osiromašelo tudi poprej bogato mesto Potôsi (4000 m nad morjem); vendar še izvažajo srebro in kositer. Gl. m. Sucre ali Chuquisaca (čukisáka, 25.000 pr.), največje pa La Paz (pâž, 56.000 pr.).

6.) **Chile** (čîle, 776.000 km², 3·5 milj. pr.) je dolga, pa ozka dežela, ki se vzdiguje od obale do andskih slemen. Ima dobre luke. Severni del je suh in nerodoviten (puščava Atacáma), a daje vendar največ dobička po svojih rudninah (baker, srebro). Solitra proizvedejo polovico tega, kar ga potrebuje ves svet. V južnem primorju tudi zadosti dežuje, in zato je tam veliko žita («vrt novega sveta»); zaradi ugodnega podnebja je tu mnogo Evropevcv (večina prebivavcev). Gl. m. Santiágo (336.000 pr.) je zvezano po železnici z luko Valparaíso (105.000 pr.).

Patagónija je popolnoma nerodovitna ter razdeljena med Chile in Argentino (arhentina). Od gozdnatega otoka Chiloe (čiloe) se vleče niz otokov do viharnega Magalhãesovega (magaljães-) preliva. Onostran preliva je Tierra del Fuêgo (Ognjena zemlja), kjer siromašno žive Indijanci nizkega stasa, Pešere.

7.) **Argentina** (arhentina, 2·8 milj. km², 4·1 milj. pr.) je zvezna republika. Pokrivajo jo večinoma travniki (Pampas), koder podivjani pastirji jahajo ter čuvajo velikanske črede konj, goved in ovac. Argentina izvaža mnogo klavne živine, mesnega izvlečka, suhega mesa, kož in volne. Gl. m. Buenos Aires (buênos âires, 720.000 pr.) je največje mesto v Južni Ameriki in ima skoraj polovico Evropecev, večinoma Italijanov. Falklandski (fåklånd-) otoki ali Malvini so angleški.

8.) **Paraguay** (paragvâi, 253.000 km², 430.000 pr.), celinska država med rekama Paraguay in Paraná. Prebivavci so katoliški Indijanci in Mestici, toda izza dolgotrajne vojne z Brasilijo in Argentino zelo redki. Izvaža paraguayski čaj ali matè. Gl. m. Asuncion (asun'jiôn 45.000 pr.).

9.) **Uruguay** (urugvâi, 178.700 km², 830.000 pr.) ima velikanske travnike in zategadelj imenitno živinorejo. Izvaža volno, kože in mesni izvleček. Gl. m. Montevideo (260.000 pr.) je lepo zidano, ima krasne palače in tekmuje z argentinsko prestolnico.

10.) **Brasilija** (8·4 milj. km², 17·5 milj. pr.) je bila do l. 1889. cesarstvo (z vladajočo rodovino portugalsko), a sedaj je zvezna republika in obsega skoraj polovico vse Južne Amerike. K njej spadajo nižina ob Maraňonu, brasilsko višavje in planote skoraj do livkastega izliva La Plata. V notranjih predelih so skoraj sami pragozdi, dosti je pa tudi planot brez gozdov; zato so le primorski predeli dobro

J. zah.

Cordilleras de los Andes
Gorska planota
Tihtaca j.

Amazonsko nižavje

Guanaysko pogorje

S. vzh.

Pod. 16.

Prerez Južne Amerike.

obdelani in naseljeni z belimi ljudmi. Med prebivavci je dosti Črncev in Mulatov, ob rekah pa se pojavajo neizobraženi Indijanci, ki so deloma še kanibali. Najvažnejši pridelek je kava (v primorju), tako da je proizvaja Brasilija skoro polovico, kolikor je na vsem svetu potrebujejo. Izvažajo tudi cukar, kavčuk, bombaž, kože in dragocen les (bražiljka, po kateri je dežela dobila ime). V gorovju je mnogo zlata, ob rekah pa demantov. V južni Brasiliji se bavijo tudi priseljenci (Nemci) s poljedelstvom in sadjarstvom. Gl. m. Rio de Janeiro (riū dě žanêru, t. j. januarska reka, 600.000, z bližnjimi kraji 800.000 pr.) stoji krasno ob globoki zajedi; važno tržišče. Druga tržišča so: Bahia (baĭja, t. j. zatok, 200.000 pr.), Pernambúco (190.000 pr.), São Paulo (sâu-, 140.000 pr.), Sántos, izvozna luka za kavo in Pará, ki izvažá kavčuk. Diamantino v deželi Matto Grosso.

11.) **Guayâna** (438.000 km², 400.000 pr.) je hribovita dežela, pa ima vroče, nezdravo podnebje. V notranjem so pragozdi, po katerih žive Indijanci in podivjani Črneci; ob obali je pa bujno rastlinstvo, toda evropskih naselnikov je le malo. Vzhodni del je v francoski oblasti (gl. m. Cayenne [kajän]), srednji, Surinam, v holandski, zahodni pa v angleški (gl. m. Georgetown [džördžtavn]).

Evropska posestva v Ameriki.

	km ²	pr.
Angleška posestva obsegajo	9,487.000	s 6,760.000
Nizozemska »	130.000	» 118.000
Francoska »	82.000	» 378.000

Avstralija.

Ime, lega in obširnost.

To najmanjšo, južnovzhodno celino so našli hollandski mornarji v začetku sedemnajstega stoletja in ji dali po svoji domovini ime *Novi Holland* (1642). Natančnejše je preiskal novi svet, zlasti njegovo otočje, Anglež Cook (kuk) od l. 1768. do 1780. Misleč, da se razširja okoli južnega tečaja, so jo začeli imenovati tudi «*Terra australis*» ali na kratko *Avstralijo*. Angleži so ustanovili tam l. 1788. naselbino za kaznjence (primeri Sibirijo!). Ker pa je velika razlika med celino in otočjem, ki napolnjuje Tihí ocean od 30.º s. do 30.º j. š., zato imenujemo sedaj *Avstralijo* le celino s *Tasmanijo* vred, a ostala otočja *Oceanijo*. Za severnozahodna mala otočja je tudi v navadi ime *Mikronezija* in *Melanezija*, za vzhodna pa *Polinezija*. Ves ta svet meri 8,800.000 km² in ima 4,800.000 pr., in sicer spada na celino (s *Tasmanijo*) 7,630.000 km² in 3,200.000 pr.

Vodoravna izobrazba.

Celinska *Avstralija* je podobna nepravilnemu sedmerokotniku, iznad katerega molita polotoka *York* in *Arnhemova* zemlja. Če si mislimo *Tasmanijo* spojeno s celino (kakor je nekdanj res bila), tedaj vidimo, da je *Avstralija* po zunanji obliki precej podobna *Afriki*. Najsevernejši rtič je *C. York*, najvzhodnejši *C. Byron* (bajrn), najjužnejši *C. Wilson* (uīlzn); južnozahodni *Leeuwin* (léuvin) znači mejo med *Tihim* in *Indijskim oceanom*, najzahodnejši sta pa *C. Steep* (stíp) in pa *Severnozahodni rtič* (*N. W. C.*).

Avstralija je le malo členovita in ima malo zalivov. Na s. jo obliha *Harafursko* ali *Alfursko morje* s *Cambridgeskim* (kāmbridž-) in *Carpentarijskim* zalivom. Iz *Carpentarijskega* zaliva se pride skozi *Torresov preliv* v *Koraljno morje*, v katerem je nevarna grebenina *Great Barrier Riff* (grêt bārjer) (ob severnovzhodni obali). Med celino in *Tasmanijo* je *Bassov preliv*, ki vodi v odprti *Avstralski zatok* z *Vincentovim* (vínsent-) in *Spencerjevim* (spénsler-) zalivom.

Navpična izobrazba.

Avstralska celina je velika planota ter se vzdiguje poprečno 500 m nad morjem. Večinoma je suha, peščena, s trnjem in bodečo travo porastena ravnina, in zelo ji primanjkuje vode. Nahaja se pač dosti suhih strug (creeks [kriks]), ki se ob deževju napolnijo z vodo; tedaj včasih tudi zelo narastejo in se izlivajo v slana jezera, a ob suhih letnih časih usahnejo in puste kvečjemu mlake in kale za seboj. Tupatam se nahajajo na avstralski planoti tudi osamljeni griči in celo krajša pogorja, imenovana «range» (rändž, n. pr. Mac Donnell-Range ob povratniku), ki imajo zelo strme obronke, pa so tudi popolnoma pusta.

Najvišja pogorja se nahajajo na j.-vzh. in vzh. avstralske celine. Vlečejo se večinoma vzporedno z obalo in se spuščajo celo propadno k ozki primorski nižini. Na vzhodni strani Spencerjevega zaliva stoji Flinders-Range (do 1000 m). Po pokrajinah Victoria in New South-Wales (nju su9-uëls, do 34.° j. š.) so Avstralske Alpe z vrhovoma Mt. Kosciuszko (mavnt koščjuško, 2233 m) in Mt. Townsend (mavnt távnsend, 2240 m). Zahodno od Sydneya se vlečejo od j. proti s. Modre gore (Blue Mountains), ki drže do rečice Hunter (híntř). Severno od New South-Walesa se razprostirajo Liverpoolske (lívrpul-) gore, a po Queenslandu (kvínsländ) Queenslandske gore do polotoka Yorcka.

Večji avstralski otoki so gorati, manjši pa nizki, koraljni. Na Novi Guineji (gin-) se vzdiguje gora Owen Stanley (ôen stánltš) do 4025 m. Najvišji vrhunec na Tasmaniji se imenuje Mt. Humboldt (1650 m). Na Novi Zelandiji (n. Neu-Seeland) je mnogo živih ognjenikov, gejzirjev, toplih vrelcev in parnih vulkanov. Na južnem otoku se vzdiguje Mt. Cook (mavnt kuk) do 3760 m, na severnem pa s snegom pokriti Ruapehu do 2700 m in Mt. Egmont do 2520 m. — Na Sandwichskih (sänduič-) otokih je najveličastnejši ognjenik naše zemlje Mauna Loa (= Velika gora, 4150 m), ki ima na svojem obronku jezeru podobno žrelo (skoraj 4 km v premeru), napolnjeno z vročo lavo. Severno od njega se vzdiguje še višji Mauna Kea (= Bela gora, 4210 m), ki pa sedaj ne deluje več.

Vodovje na celini.

Kakor smo že rekli, je Avstralija večinoma suha. Njene reke so celo nepopolno razvite; le malo je plovnih in še te večinoma samo ob deževnem letnem času. Ker največ dežuje v Avstralskih Alpah, zato izvirajo iz njih tudi največje avstralske reke. Med njimi je

najdaljša Murray (míre), ki izvira izpod Kosciuszкове gore, in Dârling. Skoz južnozahodno Avstralijo teče Swan River (= Labodja reka), skoz zahodno pa Murchison (mírčizn); Victoria se izliva v Cambridgeski, Flinders pa v Carpentarijski zaliv. Najvažnejša celinska reka je Cooper-Creek (kûper-krík).

Avstralska jezera so slana in ob suhem vremenu zgolj plitke močarine. Najvažnejša so Eyre (är), Torrens in Gairdner (gêrdner).

Podnebne razmere.

Severna Avstralija (od 11.º do 25.º j. š.) pripada toplemu pasu, srednja (od 25.º do 35.º j. š.) subtropskemu, in le skrajni jug (s Tasmanijo in Novo Zelandijo vred) leži v južnem zmernem pasu. V toplem pasu (na Novi Guineji in bližnjih otokih) se menjavata poluletna monsuna: mokri severozahodnik veje od oktobra do aprila (poletje), suhi severovzhodnik pa od aprila do oktobra (zima). V subtropskem pasu se že poznajo štiri letni časi: deževna spomlad od septembra do decembra, suho poletje od decembra do marcija, zopet deževna jesen do junija, a v juniju, juliju in avgustu jasna, suha zima. Največja vročina in suša je meseca januarja, ko vleče tudi pekoč in žgoč veter; tedaj ni videti niti ene travice, tako da čisto pogine velika množina goved in ovac. Sneg ne zapade nikjer v nižavju avstralskem, a vendar zmrzuje zemlja v dolgih zimskih nočeh daleč gori proti s. V južni Avstraliji je podnebje zmerno in vkljub zelo naglim izpremembam prav zdravo. V Melbournu (mélbörn) znaša srednja letna toplota le 13·5° C. Kadar dežuje več dni zaporedoma, se izpremeni vsa zemlja v neprehodno močvirje.

Severnozahodni otoki imajo sicer tropsko podnebje, a severno-vzhodni mokri pasat ga precej hladi. Tudi na Sandwichskih in bližnjih otokih vlada enakomerno, ohlajeno tropsko podnebje. Na Havâiju imajo skoraj večno poletje (24° do 26° C.). Takisto vlada po južno-vzhodnih otokih enakomerna, po pasatih ohlajena toplota. Gorati otoki imajo dosti dežja in bujno rastlinstvo, po nizkih pa dežuje jako malo.

Prirodnine.

Avstralsko rastlinstvo je borno, enolično in samo tej zemljini lastno. Pragozdov ni nikjer, gozdov le malo, pač pa mnogo neprehodnega grmovja. Visoko drevje raste največ le v posameznih skupinah. Avstraliji lastne so akacije in klejasta drevesa, med njimi zlasti «eucalyptus», ki s kosmatim, usnju podobnim listjem popije

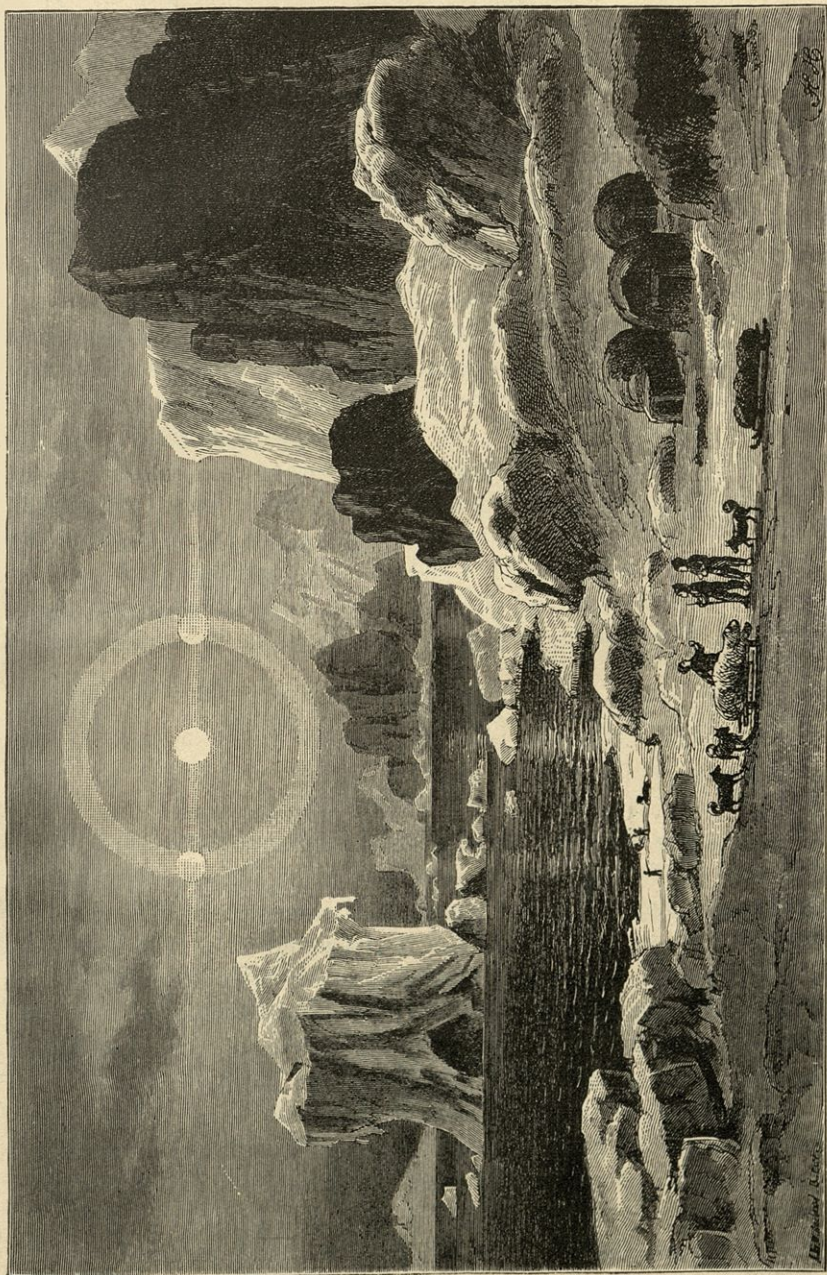
mного mokrote. Kolenčaste palme imajo mečem podobne, navpične liste, ki ne dajejo nič sence. Notranja Avstralija je pokrita z malim grmičjem in s slano travo, katero ovce rade mulijo. Po vzhodni in južni Avstraliji so Evropci razširili pitome rastline, zlasti žito, zelenjad, sadno drevje, in tudi vinsko trto goje z uspehom. Vso obalo pokrivajo nepretrgani gozdi, ki so pa vedno redkejši ter siromašnejši navzgor in na znotraj. Po ozkih gorskih dolinah v južnovzhodnih predelih so gozdi podobni našim, drugod pa raste zlasti mnogo borovcev in palm, posebno pa evkaliptov, ki vse drugo drevje zatemnjujejo.

Evkalipt zraste 20 do 25 m visoko in ima vedno zeleno listje, ki polagoma odpada ob vseh letnih časih, pa se vedno z novim nadomešča. Posamezni listi so po 20 cm dolgi in 3 cm široki in vise navpično na vejah, tako da pod takim drevesom ni nič sence. Listi so hrapavi, debeli, od zunaj podobni usnju, od znotraj, kjer se voda nabira, pa gobi; zato sade evkalipt po močvirnih krajih. Tudi lepo dišeče olje se cedi iz njegovih listov. Skorja se lušči v dolgih trakovih, katerih vedno visi vse polno po deblu. Med posameznimi debli je mnogo praznega prostora, kjer nič ne raste, ker evkalipti porabijo mnogo mokrote, in potem izžge solnce tla, da ne more nobena travica vzkliti. Med vejevjem žvižga in šumi navadno vroči pustinjski monsun, ki nosi mnogo prahu s seboj. Kadar se vihar pojači, tedaj nastane dež.

Na otokih, zlasti nizkih, rasto najbolj kokosova palma, kruhovec, banane in gomoljike, ki dajo prebivavcem zadosti hrane. Tri kruhova drevesa rode v devetih mesecih toliko sadja, da lahko živi ob njih en človek ta čas; ostale tri mesece se pa preživi s kuhanim kruhovčevim sadjem. Imenitni sta tudi drevesi pisang (rajska smokva) in kazuarina, katera ima šibke, nizko viseče veje, ki se vedno in vedno cepijo na dvoje; zato jo radi sade na pokopališčih. Čim dalje se gre proti vzh., tem manje rastlinskih vrst je videti; vendar so vse podobne vzhodnoindijskim.

Kakor spominja avstralsko rastlinstvo na davno minole čase, takisto tudi živalstvo. Avstraliji lastni so vrečarji, zlasti kenguruj, ki živi v velikih čredah po notranjih planotah. Značilni za to celino so tudi mnogi kljunaši, povodne in druge lepo pisane ptice (papige, čopasti golobje, noji «emu»), črni labod, bela vrana, leteči vrečar «valobi», hudi pes «dingo», premnoge kobilice in komarji. Velikih sesavcev in roparskih živali v Avstraliji ni, pač pa premnogo ribakov in plavutarjev po vseh avstralskih morjih. Izmed evropskih živali se najbolj množe ovce; ker pa ni zadosti vode, morajo lastniki čred kopati globoke vodnjake, ki dobro služijo.

Pod. 17. Zrační pojavi v severních polárních krajích.

Avstralski otoki imajo zelo uborno živalstvo; le ptičev je premnogo, toda ne raznovrstnih. Na Novi Guineji in bližnjih otokih živi prekrasna rajčica. Prvotniki so povsod redili pse, prasiče in kokoši. Okoli nizkih otokov mrgoli premnogih morskih živali, toda tudi mnogoličnost živalskih vrst pojema od zah. proti vzh.

Trgovina je večinoma v tujih (angleških) rokah. Skoz zemljino vodi telegraf (3157 km) iz Palmerstona (pãmrstu), ob Port Darvinu do Port Adelaida (ãdelãd). Železnic imajo že 21.000 km (najvažnejša je iz Adelaida čez Melbourne in Sydney v Brisbane [mãlbörn, sídnr, brízbn̄n] 2908 km). Glavno pristanišče Sydney ima redno zvezo mimo Vitiskih in Sandwichskih otokov v S. Francisko (25 dni) potem čez Albany (ãlbãni) in Colombo v Suês (26 dni) ter v Capetown (kãptavn, 19 dni). Iz Palmerstona vodi kabel na Javo, a iz Queenslanda (kvinslãnd) ga nameravajo položiti do Vankouverja (vãnkúvr) in Cãnade.

Celinska Avstralija je bogata s kopaninami, toda rudarstvo je zanemarjeno. Največ je zlata, zlasti v Victoriji, Avstralskih Alpah in Modrih gorah. Tudi bakra je mnogo, zlasti v severnem delu Flindersovega pogorja. Železna ruda se nahaja semtertja (n. pr. ob gorenjem Murchisonu) samorodna, da bi se lahko takoj v železo prekovala. Premoga je le malo (v Modrih gorah in na Tasmaniji).

Prebivavci.

Od najdbe Avstralije pa do današnjega dne se je prebivavstvo zelo izpremenilo: prvotniki so skoraj izginili, priseljencev pa je že skoro 3·3 milj. Za kaznjenci so se naselili svobodni Angleži (zlasti izza l. 1851.), potem Francozi, Nemci, Kitajci i. dr. Prvotnikov je na celini le 60.000, na Tasmaniji so že izumrli, na Novi Zelandiji jih je pa še 41.500; imenujejo se Maori (mauri, sredi severnega otoka) ter so se zdaj podvrgli angleški vladi. Na Novi Guineji žive črni Papuanci (Papúa), sorodni Avstralskim Črncem; sicer so zelo nadarjeni in hrabri, toda sirovi. Polinezci so lepi in nadarjeni ljudje, ki pa spričo Evropecev hitro ginejo. Na Salamonovih otokih so prebivavci pridni poljedelci, toda zavratni ljudožerci.

Naselbine se nahajajo samo ob obali in se ne morejo širiti dalje proti sredini, ker je suha in peščena. Nova podjetja niso imela pričakovanega uspeha, vrednost proizvodov se je zmanjšala, in zato se mnogi zopet izseljujejo, zlasti iz Melbournea.

Avstralija s Tasmanijo je sedaj zvezna država (The Commonwealth of Australia), sestojęča iz šestih držav in enega teritorija pod pokroviteljstvom angleškim. Državo vlada angleški guverner, ki

ima svoj sedež v Sydneyu. Države imajo vsaka svoj parlament z dvojno zbornico. Poslance volijo države neposredno, starejšine pa zbori poedinih držav. Skupno imajo sedem ministrstev in najvišje sodišče. Posamezne države so:

1.) **New South-Wales** (nju suð-uëls, Novi Južni Wales), najstarejša naselbina, ki ima največ ovac in goved; gl. m. Sydney (sídnr, 430.000 pr.), kjer je sedež vlade; vseučilišče, velika trgovina in v okolici neizčrpni premogovniki.

2.) **Queensland** (kvínslând), gl. m. Brisbane (brízbën).

3.) **Victoria**, najmanjša toda najbolj cvetoča država zaradi obilice zlata, žita in vina. Gl. m. Melbourne (mélbörn, 490.000 pr.) je podobno evropskim velikim mestom, ima vseučilišče in veliko trgovino z domačimi pridelki.

4.) **Južna Avstralija** ima krasno podnebje, poljedelstvo, vinarstvo in živinorejo. Adelaide (ádelēd, 145.000 pr.). K tej državi je prislonjen teritorij Severna Avstralija, pusta in propadajoča dežela. Palmerston (pámrstn).

5.) **Zahodna Avstralija** rodi vino in sadje ter koristen les. V novejšem času so našli tudi zlato in v morju love bisere. Gl. m. Perth (pörð); Albany (álbáni), utrjeno in močno пристanišče.

6.) **Tasmanija**, gorat a rodoviten otok, ki je popolnoma podoben celini, s katero je bil nekdanj združen. Gl. m. Hobart.

Avstralski otoki.

Nova Guinea (ginéa), mimo Grönlanda največji otok na svetu (785.400 km², 840.000 pr.), ima neprodorne pragozde; zato niso notranji predeli še skoraj nič preiskani. Nizozemci si laste zahodno polovico, Nemci severnovzhodno in Angleži južnovzhodno.

Od Nove Guineje se vleče v polkrogu (vzporedno z vzhodno obalo Avstralije) niz goratih otočij, ki so vsa pokrita s tropskimi pragozdi. Prebivavci so Papuanci, ki so bili poprej ljudožerci. Ta otočja so: Bismarckov arhipel (poprej Nova Britanija, nemški); Salamonovi otoki (severni so nemški, a južni, rodovitnejši, angleški); Novi Hebridi (francoski) in Nova Kaledonija. Na Novi Kaledoniji so imeli poprej Francozi naselbine za kaznjence, a sedaj jih tod nimajo več. V smeri istega polukroga leži Nova Zelandija, angl. New Zealand (nju ziländ), ki je skoraj tako velika kakor Italija, kateri je tudi po obliki podobna, a šteje le 700.000 pr. Podnebje je zdravo, toda mokrotno in mrzlejšje nego v Evropi pod isto zemljepisno

širino. Manjši severni otok je ognjeniški ter posebno bogat z vročimi vrelci, gejzirji in jezeri. Večji južnejši otok (onostran Cookovega preliva) je podoben našim planinam ter ima vse polno lednikov in podolgastih jezer po dolinah. Nova Zelandija je naselbina angleške krone, zelo bogata po poljedelstvu, živinoreji in zlati rudi. Gl. m. Wellington (uélíngtn), potem Auckland (áklánd) na severnem, Dunedin (dúnídn) na južnem otoku.

Sredi Velikega oceana leži premnogo majhnih otočij, ki so deloma ognjeniška (gorata in visoka), deloma pa koraljna (klečevita). Ker so koraljni otoki nizki, jih često pokrivajo morske plime, da so nevarni ladjam; zato pa so tamošnji prebivavci izvrstni mornarji. Koraljna otočja so: Palau ali Pelew, Mariani (Ladroni) in Karolini, vsi španski. Marshallovi (mâršal-) otoki so nemški, Gilbertovi pa angleški.

Visoki otoki so Viti, angl. Fiji Islands (fídži ájlánds, britanski),* Tonga (Priateljski otoki, samosvoji), Sámoa (Mornarski otoki; Angleži, Nemci in Amerikanci se potegujejo zanje).

Cookovi (kuk, Hervey) in Družbinski otoki, izmed katerih je glavni otok prelepi Tahiti (taítí). Družbinsko otočje in takisto še bolj proti vzh. ležeči otočji Tuamotu ali Paumotu (Nizki otoki) in Marquesas (markésas) so v francoski oblasti. Glavni pridelek vseh teh otokov je kopra, t. j. posušeno mastno jedro kokosovega oreha, iz katerega napravljajo milo in olje.

Na severni strani polutnika stoji najvažnejše avstralsko otočje, Sandwichsko (sánduič) ali Haváiiško (17.000 km², 100.000 pr.), ker je tu središče trgovine med Azijo, Ameriko in Avstralijo. Vsi otoki so ognjeniški, zlasti največji Haváii. Prebivavci so omikani in iznajdljivi, po veri protestantje. Otočje je od meseca septembra l. 1897. zedinjeno s Severnoameriško Unijo, katera si ga je prisvojila zaradi trgovinske važnosti. Gl. m. Honolúlu na otoku Oahu ima vseučilišče in vilam podobne hiše. Tudi kratko železnico imajo že.

---

* Ti leže 180° vzhodno od Gr., vendar izpremene mornarji datum šele vzhodno od Tongaskih otokov, tako da štejejo na teh ponedeljek, na Sámoi pa še nedeljo.

Polarni kraji.

(4·48 milj. km², 80.500 pr.)

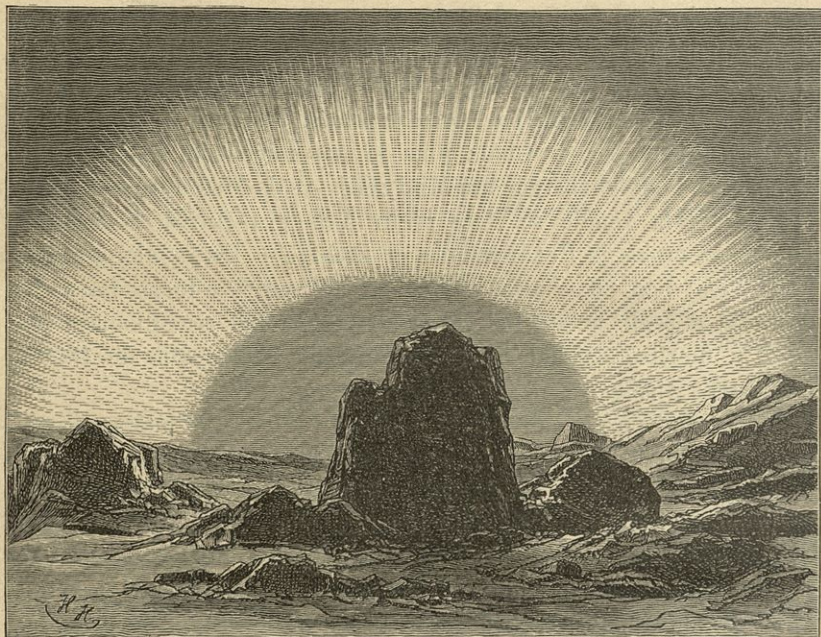
Severni polarni kraji. Čeravno bi morali prištevati severnim polarnim krajem vse predele onostran severnega tečajnika, torej najsevernejši del Evrope, Azije in Amerike z bližnjimi otoki, smatramo vendar kot take le bolj oddaljene otoke, t. j. Spitzberge in Franca Jožefa zemljo. Obedve otočji sestojita iz dveh večjih in več manjših otokov. Obala jima je zelo razjedena, polna fjordov (fjor). Južno od Spitzbergov leži Medvedji otok. Med obema otokoma Franca Jožefa zemlje se vleče preliv Austria-Sund. Severno od vzhodnega otoka je Petermannova zemlja z Dunajskim rtičem (Cap Wien) pod 83. vzporednikom. A najsevernejša točka, katero so do sedaj dosegli je 86° 14' (Nansen). Na otokih so vulkanske planote iz diorita, na katerih so posamezni vrhunci 800 do 1000 m nadmorske višine.

Severne polarne dežele so podobne velikanski puščavi, polni prav majhnih ledenih kupov in golih skal. Pod 83. vzporednikom trajata najdaljši dan in najdaljša noč po štiri mesece. Na severnem polu pa je od 21. marcija pa do 22. septembra neprenehoma dan, a potem nastopi poluletna noč. Planote so pokrite z ledeniki, ki se spuščajo kar naravnost do obale; na strmi obali se lomijo in padajo v morje, po katerem plavajo kot «ledene gore». Na suhem je led sinji, moten, zrnat in trd, v morju pa postane zelo krhek in lahko razbije ladje, ako pade nanje. Ledene grude, ki plavajo blizu obale, so na zraku modre, večinoma s snegom pokrite, v vodi pa odsevajo zeleno in napravljajo neprodorne pregrade. Na odprtem morju se naredi debel skladni led (Packed) in jako široke «plavajoče poljane», ki se večkrat spoje in zrastejo. S silnim hreščanjem trčijo druga ob drugo, in gorje ladji, ki zaide med take poljane! Veter in morski tokovi ženejo ledene poljane vedno dalje, in na njih plavajo velikanske skale, ki pridejo na tuje obale kot «blodeče skale», n. pr. z Grönlanda na obalo New Foundlanda (nju fávndländ).

Zalivski tok precej ublažuje ostri mraz. Na Franca Jožefa zemlji znaša sicer srednja letna toplina samo — 16° C., in niti o

najtoplejšem poletju ni to otočje popolnoma brez snega; vendar pa so obale vsako leto kaka dva meseca brez ledu, in zato zahajajo evropske ladje tudi v polarne kraje, kadar love severne medvede, tjulenje in mrože. Ljudje niso nikjer stalno naseljeni; celo ruska lovska naselbina na Spitzbergih se pogosto menja. Na polarnih otokih ni nič zemlje, zato je rastlinstvo silno uborno, kakor n. pr. v Alpah 3000 do 3500 m nad morjem. Samotne obale oživlja le

Pod. 18. Severna zarja.

nebrojna množina severnih ptic, ki tam vale, in katerih jate skoraj solnce zatemnjujejo. Solnce stoji prav malo nad obzorjem in ustvarja čarobne svetlobne prikazni: severno zarjo, po dvoje, troje ali še več solnc, ki so kakor križ postavljena itd. Oddaljeni kraji se približujejo, obale hipoma nastajajo in ginejo, njih oblika se vedno izpreminja in čudovito razvlačuje. Kadar je toplina posebno nizka ter se nahaja v zraku vse polno ledenih stožcev in kristalov, tedaj se opažajo najčarobnejše svetlobne prikazni, stranska solnca ali pa solnce, ki je na daleč raztegnjeno kakor goreča plamenica. Pod

solncem leži temen, meglen pas, ki je od daleč podoben pogorju, ob gorah pa se vlačijo težki oblaki; vodena para se namreč ob gorah silno zgosti ter izpremeni v take strahovite oblake.

Južni polarni kraji so še manj preiskani nego severni, ker je ob južnem tečaju še mnogo več snega in ledu; zato tudi mornarji niso mogli črez 78. vzporednik prispeti. Po nekaterih krajih se vzdigujejo kar navpični ledeni zidovi. Poprej so mislili, da obdaje južni pol Antarktna zemljina; novejše preiskave pa so dokazale, da je tudi okoli južnega tečaja takšen arhipel, kakršen se nahaja na severni strani Amerike. Največja otoka sta Wilkesova (uils-) dežela južno od Avstralskega zaliva, in Victorijina zemlja, južno od Nove Zelandije. Na Victorijini zemlji se vzdiguje vulkan Erebus do 3770 m nad morjem. Manjši otoki so Kemp in Enderby na južni strani Azije ter Kerguelen (kérklen) pod 70. poldnevnikom vzhodne širine. Grahamova (grähäm-) in Aleksandrova zemlja ležita blizu Južne Amerike.

Dostavek.

Najvažnejši pojmi iz zvezdoznanskega zemljepisja.

Zvezdoznanstvo ali astronomija se bavi z opazovanjem nebeških teles («zvezd»), kako velike in oddaljene so, kako se svetijo, kako se sučejo in tekajo. Poleg naše zemlje in našega meseca je še mnogo zvezd, ki so v očitni zvezi s solncem. Solnce in njegove spremljevalke imenujemo vkupno osolnčje (Sonnensystem). Prej so mislili, da solnce teka okoli zemlje (Ptolomajev sestav); Nikolaj Koprnik (Coppernicus, † 1543) in Galileo Galilei († 1642) sta pa dokazala, da solnce v osolnčju mirno stoji, a zemlja in druge spremljevalke tekajo okoli njega (Koprnikov sestav). Vse to je znanstveno dokazal Newton (njutn, † 1727).

Poleg našega osolnčja je pa še vse polno drugih podobnih sestavov, katerih središče so nepremičnice ali stalnice (Fixsterne) s samosvojo lesketajočo svetlobo; zato jim pravimo tudi «solnce». — Naše solnce pa razsvetljuje druge zvezde («razsvetljenke»), ki so brez svoje svetlobe ter tekajo okoli njega; zato jim pravimo premičnice ali planeti. Nekatere teh premičnic pa imajo zopet svoje spremljevalke, ki so še manjše od njih ter tekajo najprej okoli premičnic in potem z njimi vred okoli solnce; zato jim pravimo sopremičnice ali spremljevalke (trabantje, meseci). Po svetlobi in vnanji obliki pa razločujemo še tretjo vrsto zvezd, namreč repatice ali komete, ki so pravzaprav le razpadajoče zvezde z lepo bleščečim jedrom in daljšim ali krajšim svetlim repom. Utrinke zvezd, ki padajo na zemljo v posebno svetlih nočeh (zlasti od 10. do 11. avgusta), imenujemo zvezdne utrinke in izpodnebne (Sternschnuppen, Meteore; «goreče solze sv. Lovrenca»).

Nepremičnic je skoraj brez števila, tako da jih lahko s prostimi očmi opazimo 5000 do 6000 na zvezdnatem nebu. Za nas zemljane najimenitnejša nepremičnica je solnce, kajti solnce je pravi izvir vse svetlobe in toplote na zemlji. Našim očem se kaže kakor svetel krog, ki ima kakih 85 cm v premeru; v resnici pa je solnce velikansko oblo, katerega premer znaša 1·4 milj. km, torej 113krat več nego zemeljski. Nam se zato zdi tako majhno, ker je povprek od zemlje oddaljeno 153 milj. km. (Svetloba potrebuje od solnce do zemlje osem minut, iz topa izstreljena krogla bi potrebovala za to daljavo dvanajst let, železniški brzovlak pa čez 300 let.) To velikansko oblo pa ne stoji popolnoma pri miru, nego se suče okoli svoje osi (enkrat v 25 1/2 dne) in vrhutega se pomika še dalje v brezkončnem nebeškem prostoru (proti sredini sozvezdja Herkul) z neznansko hitrostjo z vsemi svojimi premičnicami in spremljevalkami. — Na solninem površju opazujemo semtertja raztresene temne pege (Sonnenflecke) in lučnice (Sonnenfackeln).

Premičnice delimo po oddaljenosti od solnce v notranji in zunanji pas. K notranjemu pasu spadajo (od solnce računajoč): Merkurij, Venera, Zemlja s svojim mesecem in Mart z dvema mesecema; k zunanjemu pa

Jupiter (s štirimi meseci), Saturn (z osmimi meseci in dvojnimi obročem), Uran (s šestimi meseci) in Neptun (z dvema mesecema). Stari so šteli sedem planetov, med njimi tudi sonce in mesec, a zemljo so imeli za stalnico, in Uran in Neptun jim sploh nista bila znana. — Med notranjim in zunanjim pasom se nahaja še vse polno majhnih planetov, ki niso vidni prostim očem; imenujejo jih planetoide ali asteroide. Poznajo jih že 430, a mislijo, da bi jih utegnili biti vseh skupaj okoli 500.

Gibanje zemlje.

Naša zemlja se zasučē enkrat okoli svoje osi v štiriindvajsetih urah in sicer od zah. proti vzh. Nam se zdi, da zemlja pri miru stoji, in da sonce okoli nje teka od vzh. proti zah., kakor se nam zdi, če se hitro vozimo, da stojimo mi na mestu, a da se stvari okoli nas premičejo v nasprotni smeri. Vrtenje zemlje okoli svoje osi se imenuje s tujo besedo rotacija. Ker je naša zemlja pakrogla (Sphäroid), zato razsvetljuje sonce vedno samo tisto njeno polovico, ki mu je nasproti obrnjena, a druga je temna. Izzatega nastajajo dnevni časi. Kadar se naš kraj približuje razsvetljenemu poloblu, se začne svitati ali daniti («zora»), in kadar solnčni žarki na nas posinejo, tedaj nam sonce vziđe, in pravimo, da je jutro; kadar stoji sonce nam nasproti najviše na nebu, imamo poldne, kadar pa na nas solnčni žarki zapuščajo in se naš kraj izgublja v temno poloblo, tedaj nam sonce zahaja in nastaja večer. Med dnevom in popolno nočjo pa nastopa še mrak ali somrak; ker se namreč solnčni žarki v različno gostih zračnih plasteh lomijo, prihajajo na zemljo tudi še potem, ko se je sonce že skrilo pod obzorjem. Kadar stojimo po noči ravno nasproti sredini razsvetljenega polobla, tedaj je pri nas polnoč. (Kdaj vzhaja sonce ravno na vzh. in kdaj zahaja ravno na zah.? Kdaj stoji pri nas sonce najviše na nebu?)

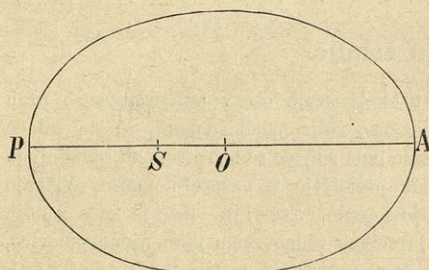
Drugo gibanje zemlje okoli solnca imenujemo tekanje (revolucija). Tudi to se vrši od zah. proti vzh. in sicer tako enakomerno, da mi tega niti ne opazimo, in zato mislimo, da naša zemlja pri miru stoji. (Hitrost vrtenja na polutniku znaša 30 km v vsaki sekundi; koliko pa na tečajniku?) Čas, katerega potrebuje zemlja, da preteče enkrat pot okoli solnca, imenujemo leto (solnčno leto); znaša 365 dni, $5^h 48' 51 \frac{1}{3}''$. Ako bi pretekla zemlja ravno v 365. dneh pot okoli solnca, bi imelo vsako leto enoliko dni (navadno leto). Onih ur in minut čez 365 dni pa se nabere v štirih letih skoraj za cel dan, ki se prišteje vsako četrto leto — prestopno leto — kot 29. februar. To računanje je uvedel Julij Cezar, zato se imenuje po njem julijanski koledar (stari štil). Ker pa zemlja ne potrebuje ravno šest ur več nego nekaj minut manje, da zvrši pot okoli solnca, zato morajo vsakih sto let en prestopni dan izpustiti, tako da je vsako stotno leto le navadno, ne pa prestopno: gregorjanski koledar. (Kako vemo lahko naprej, katero leto bo prestopno? Kateri narodi štejejo dni še po starem štilu, in za koliko dni so za nami?)

Pot, katerega napravlja zemlja okoli solnca, se imenuje zemeljska draga. Njena oblika je pakrožna ali eliptična in sicer tako, da je ta pakrožnica bolj pravi krožnici podobna in ne raztegnjena (pod. 19.)* Solnce se nahaja

* Črta, ki nastane, ako si mislimo ravan zemeljske drage podaljšano do nebeškega svoda, je seveda vzporedna z zemeljsko drago ter takisto pakrožna; imenujemo jo ekliptiko.

v zahodnem gorišču pakrožnice, in sicer ne daleč od pravega središča (razdalja gorišč od središča se imenuje ekscentričnost ali izsrednost, in izsrednost zemeljske drage ni posebno velika). Letni časi, ki nastajajo po tekanju zemlje okoli solнца, niso prav nič od tega odvisni, ali stoji zemlja blizu solнца (perihelium = prisolnčje, *P* na podobi), ali pa daleč od njega (aphelium = odsolnčje, *A* na podobi), nego edino le od položaja in nagnjenosti zemeljske osi.

Pod. 19.

tedaj padajo solnčni žarki navpično (središčni žarki) na južni povratnik, tam je torej središče razsvetljenega polobla (Hemisphäre); od tega središča je poloblo razsvetljeno za 90° proti s. in ravno toliko proti j. Če računamo razdaljo proti s. (do polutnika *aq* $23\frac{1}{2}^\circ$ + do severnega povratnika $23\frac{1}{2}^\circ$ + do severnega tečajnika *np* $43^\circ = 90^\circ$), vidimo, da segajo solnčni žarki do severnega tečajnika, in do tja je torej dan. Če pa računamo od južnega povratnika proti j. ($43^\circ + 23\frac{1}{2}^\circ + 23\frac{1}{2}^\circ = 90^\circ$), najdemo, da solnčni žarki ne segajo samo do južnega tečaja, ampak še čezenj na drugi strani zopet do južnega tečajnika. Primerjajmo sedaj razsvetljeni in temni del na severnem poloblu (severno od *aq*) z razsvetljenim delom na južnem poloblu, in takoj najdemo, da ima severno poloblo največ teme in najmanj svetlobe, južno poloblo pa največ svetlobe in najmanj teme, ali z drugimi besedami: na severni polovici zemlje je najkrajši dan in najdaljša noč, na južni polovici pa najdaljši dan in najkrajša noč. Tačas je pri nas začetek zime (zimski solsticij, zimsko obratišče), a pri naših protidomcih na južni polovici pa začetek poletja (poletni solsticij, poletno obratišče; 21. decembra vsakega leta). Ob severnem tečajniku imajo vsi kraji 24urno noč, ki postaja vedno daljša proti tečaju.

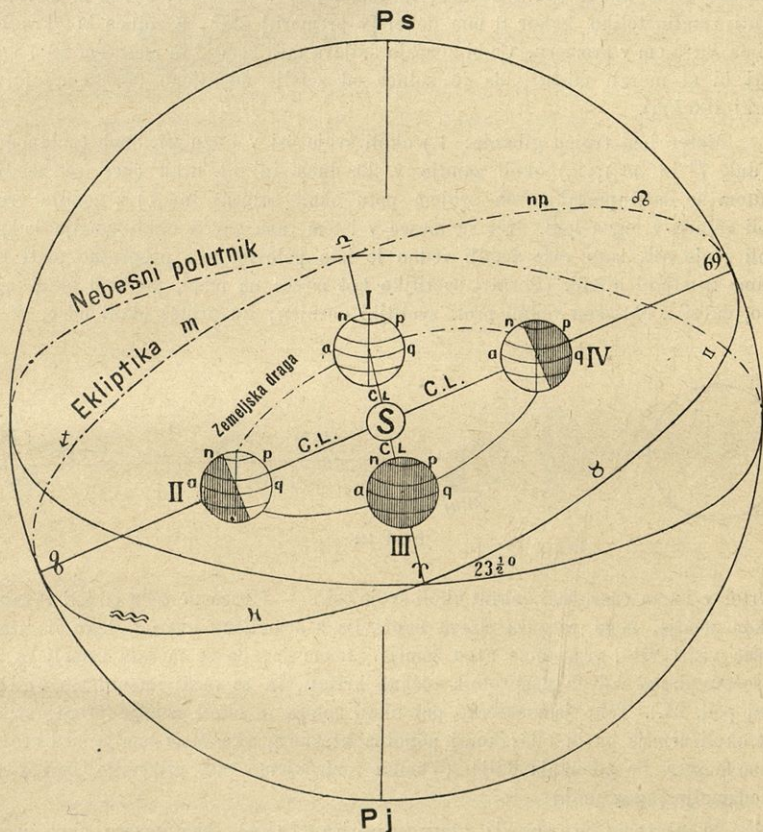
Ravno nasprotno se dogaja pri štef. II. Dne 21. junija padajo solnčni žarki na severni polovici navpično ravno na severni povratnik; razsvetljena polovica zemeljskega obla sega torej do severnega tečajnika na drugi strani tečaja, a na j. samo do južnega tečajnika pred tečajem. Na severni strani polutnika (*aq*) je torej najdaljši dan (začetek poletja ali kres), na južni pa najdaljša noč (začetek zime). Dne 21. junija imajo še vsi kraji, ki se nahajajo na severnem tečajniku, skoz 24 ur neprenehoma dan, ki raste dalje proti tečaju.

V sredi med opisanimi letnima časoma je zemlja tako obrnjena proti solncu, da padajo njegovi žarki navpično ravno na polutnik, in da se razteza razsvetljena polovica zemlje natanko od tečaja do tečaja. Pri tem položaju zemlje proti solncu (štef. I.) so torej vsi vzporedniki na pol razsvetljeni, na pol pa temni, t. j. vsaka

točka na zemlji ima tačas enoliko dneva in noči (po 12 ur; aequinoctium, enakonočje — pomladansko na severnem poloblu, kjer odslej dan raste, jesensko na južnem, ki se bliža zimi. Narobe pa je v položaju pod števil. III. jesensko enakonočje na severnem in pomladansko na južnem poloblu).

Tekanje zemlje opazimo tedaj, če gledamo na nebeške znake ali zverokrog (zodiacus). Nam se dozdeva, da se solnce med letom pomiče skoz dvanajst sozvezdij, (oven, junec, dvojčka, rak, lev, devica, tehtnica, skorpjion, strelec, kozorožec,

Pod. 20.

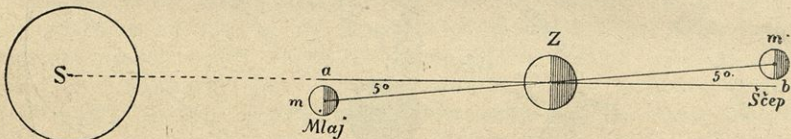
vodnar, ribe), ki so v vsakem koledarju zaznamenovana. V resnici pa se zemlja pomiče mimo omenjenih sozvezdij, ki se nahajajo v ekliptiki. (Postavi svetiljko na okroglo mizo sredi sobe in hodi okoli mize ter glej mimo svetiljke na podobe, ki vise po stenah; videl bodeš svetiljko hoditi mimo raznih podob, a v resnici si ti hodil mimo njih.) — Kadar padajo solčni žarki navpično na severni povratnik (21. junija), tedaj stoji solnce v sozvezdju rakovem, in zato se imenuje oni povratnik tudi rakov povratnik; južni se pa imenuje tudi kozorožčev povratnik, ker je solnce 21. decembra v znamenju kozorožčevem.

Mesec in njegovo gibanje.

Mesec (luna) je ugaslo nebeško telo brez zraka in brez vode; na njem ni niti zore niti mraka, nego solnce mu hipoma vzhaja ter zahaja. Od zemlje je oddaljen 384.000 km, njegov premer znaša 3400 km, in njegovo površje je skoraj štirinajstkrat manjše od zemeljskega; zato je tudi njegova svetloba nasproti zemlji veliko medlejša v primeri s svetlobo zemlje nasproti mesecu. (Če si mislimo, da je mesec tolik kakor glava bučike, ki ima 2 mm v premeru, potem si moramo misliti zemljo toliko kakor 8 mm debel [v premeru] grah, a solnce kot kroglo, ki ima 89·5 cm v premeru. Če bi znašala daljavo med zemljo in mesecem 23·7 cm, tedaj bi si morali misliti, da je solnce od zemlje oddaljeno 94.082 m, torej skoraj 100 km).

Mesec ima trojno gibanje: 1.) okoli svoje osi v blizu 27. dneh (natančno: 27 dni, 7^h in 43'); 2.) okoli zemlje v 29. dneh in 12. urah (ker se zemlja medtem že dalje pomakne na svojem potu okoli solnca) in 3.) z zemljo vred okoli solnca v enem letu. Ker se mesec v istem času zavrti okoli zemlje kakor okoli svoje osi, zato kaže zemlji vedno le isto polovico, in nasprotne plati ne vidimo zemljani nikoli. (Postavi svetiljko kot mesec na mizo, pa hodi okoli nje tako, da si z obrazom vedno proti svetiljki obrnjen; ko prideš okoli mize, si se

Pod. 21.

zavrtel v istem času tudi enkrat okoli svoje osi.) — Mesec ne teka po isti ravnini kakor zemlja, nego njegova draga napravlja z zemeljsko kot 5°, tako da stoji mesec včasih višje, včasih nižje nego zemlja. Jasno je, da se morata zemeljska in mesečeva draga v dveh nasprotnih točkah križati, in te točki imenujemo vozla (glej pod. 21.). Tako je mesečeva pot okoli solnca in okoli zemlje precej zvita. Pot okoli zemlje pa bi bila skoraj popolna krožnica, ako bi se zemlja med kroženjem meseca ne pomikala dalje. (Vendar razločujemo tudi prizemlje [perigäum] in odzemlje [apogäum].)

Mesečeve mene ali izpremembe (faze). Ker mesec nima svoje svetlobe, nego jo dobiva le od solnca in zemlje, in ker prihaja v razne položaje nasproti solncu in zemlji, zato se našim očem vedno izpreminja. Dobo, katero potrebuje mesec, da dobi zopet svojo poprejšnjo podobo (29½ dni), imenujemo tudi mesec, in nekateri narodi so računali čas po mesečevih menah. Pri vsakem obhodu okoli zemlje se mesec preobrazi tako-le:

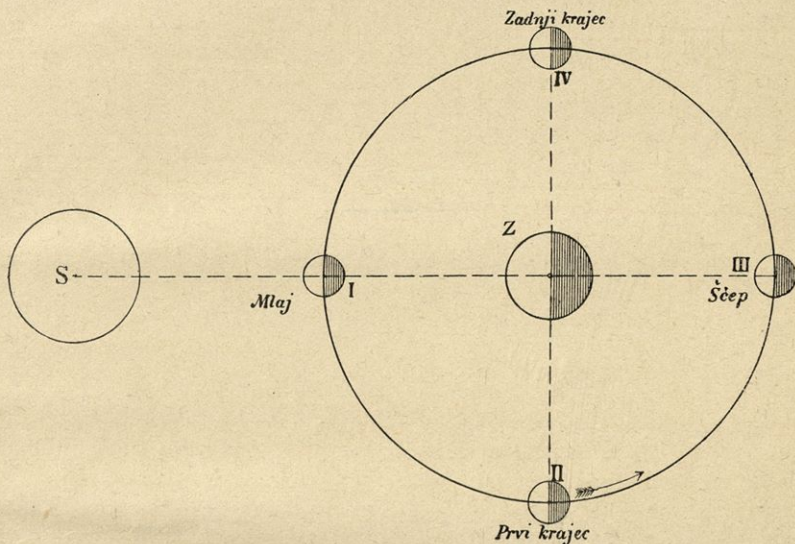
1.) Kadar je mesec ravno med solncem in zemljo (I. na pod. 22.), mi zemljani ne moremo videti tiste polovice meseca, katero solnce obseva, ampak proti nam je obrnjena nasprotna polovica, in tedaj meseca sploh ne vidimo. To meno imenujemo mlaj (nova luna); mesec o mlaju vzhaja ob 6. uri zjutraj, kulminuje opoldne, a zahaja ob 6. uri zvečer.

2.) Ko se pomika mesec dalje proti vzh., vidimo, da se njegov od solca razsvetljeni del vedno večja, in ko pride za 90° dalje (II. na pod. 22.), nam kaže že četrti del razsvetljenega obla, ker druge razsvetljene četrтинke ne moremo videti z naše zemlje. Ta mena je prvi krajec (vzhod opoldne, kulminacija ob šestih zvečer in zahod o polnoči).

3.) Čim dalje se pomika mesec proti vzh., tem bolj se kaže tudi njegova druga od solca razsvetljena četrтинka, in ko pride do točke III., je razsvetljena vsa tista polovica meseca, ki je proti zemlji obrnjena. To meno imenujemo ščep (polna luna); le-ta se vrhuni o polnoči, a gineva s solnčnim vzhodom.

4.) Ko se mesec zopet solncu približuje, izginjajo našim očem polagoma deli od solca razsvetljene polovice, in ko pride v točko IV., vidimo zopet le četrтинko meseca, ker druge od solca razsvetljene četrтинke z zemlje ne moremo videti. Ta mena je zadnji krajec (vzhod lunin o polnoči, vrhunec ob šestih zjutraj, zahod opoldne).

Pod. 22.

Ker vidimo torej včasih večji, včasih manjši del od solca razsvetljene mesečeve polovice, zato govorimo, da mesec raste in pojema. Kadar raste (o prvem kraju), nam kaže srp v podobi loka črke D, a kadar pojema, srp v podobi črke C. To so Rimljani tolmačili kot začetnici besed «decrescere» in «crescere» (= «pojemat» in «rasti»). Ker je pa ravno nasprotno res (namreč mesec raste, kadar kaže D, in pojema, kadar kaže C), so izumili Rimljani pregovor «luna mendax» (= mesec laže).

Mesec se nam kaže torej v četrteh celo različnih obrazilih, kateri polagoma — v približno sedmih dneh (teden!) — preidejo drug v drugega.

Solnčni in mesečevi mrakovi. Iz dosedanje razlage bi se dalo sklepati, da o mlaju vselej solnce mrkne, o ščepu pa mesec. To se pa ne zgodi vselej, ker se zemeljska in mesečeva draga križata (glej pod. 21.). Ako se namreč nahaja

mesec o mlaju za 5° pod zemeljsko drago, ali o ščepu za 5° nad njo, tedaj ni možno, da bi solnce ali pa mesec mrknila. Mrak more nastati le tedaj, ako se nahajajo vsa tri nebeška telesa, solnce, zemlja in mesec, v isti črti, ali z drugo besedo, ako stoji mesec v vozlu. Ako se to dogodi o mlaju, tedaj mrkne solnce, ako o ščepu, pa mesec.

Mrakove delimo v polne in delne (totalne in parcialne). Polni in osrednji solnčni mrak, ki je tedaj, kadar mesec pokrije celi solnčni kolut, ne traja na zemlji nikoli dalje nego pet minut. Ako se nahaja mesec v odzemlju tačas, ko bi imel nastati osrednji solnčni mrak, tedaj mesec ne zakrije celega solnca, nego se vidi še ozek, svetel okrajek solnčnega koluta; ta prikazek imenujemo obročasti solnčni mrak. Da bi pa mesec takisto obročasto mrknil, ni možno, ker je preblizu zemlje in ga nam zategadelj zemeljska senca ob polnem mraku zakrije docela.

Priprava, ki nam kaže solnce, zemljo in mesec v njih sorazmerni velikosti, razdalji, svetlobi in gibanju, se imenuje telurij.

